

Ivan Franko

Ivan Drášek

2

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том II.

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Ivan Franko

W O R K S

Volume II

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1956

I. Я. Франко в юнацькі роки.

З М И С Т
тому другого

	стор.
Малий Мирон	1
Олівець	11
Schön Schreiben	32
Микитичів дуб	41
Грицева шкільна наука	63
Мавка	74
Поєдинок	82
Мій злочин	88
У кузні	100
У столярні	119
Отець гуморист	149
Гірничне зерно	192
Борис Граб	219
Під оборогом	241
Моя стріча з Олексою	269
На дні	296
Хлопська комісія	383
Уваги	403

МАЛИЙ МИРОН.

I.

Малий Мирон—дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько—чоловік уже в літках, ледве дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона в нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон «якесь не таке як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме пруттик, швякає по повітрі, або спинає голівки з будяків та ластів ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим будь, то говорить таке, що старші як почують, то пільки плечима спискають.

— Василю—говорить малий Мирон до малого Василя—ти доки вміеш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканцяты!

— Парканцяты! Ха, ха, ха! А то скільки парканцяты!

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Га то ніскільки. От сядь лишенъ, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі вспівав і побіг, Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотимть, і охасє, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близького, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон вже звергся¹⁾ й обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що землиця наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина штурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди до дому та «Опче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом

¹⁾ Звергся — скувався.

росистої конюшини та квітчачися при-
липчастими лопуховими гудзиками, яких
так і нашиляє на себе від ніг до голови.
А ще річка, через котру з городу треба
йти на пастівник, невеличка, супокійна
підгірська річечка, з глибокими, стрімкими
та обривистими берегами, з глинистим
дном, з журчачими бродами, котрих дно
покрите дрібними плітпичками, оброслими
м'яким, зеленим водоростом, довгим,
мов зелені шовкові пасма,—ота річка, то
правдива розкіш, то сильна принада для
Мирона. Там він цілими годинами любить
сидіти, запхавшися в високий зелений
косітник або між густе, лапастє листя
надбережного підбілю. Сидить і вди-
влюється у плюскітливу воду, в мигаючу
під напором хвилі траву, в ковбліків, що
час від часу вилазять зі своїх печер або
випливають із глибшого пlesа, нипають
по дні, шниряючи за водяним хробацтвом,
то знов вистобурчують свою тупу, ву-
сату мордочку аж над воду, хапнуть раз
повітря та й упікають чим борше в свою
крийку, немов би закоштували не знати
якої присмаки. А тим часом сонце жа-
рить із безхмарного, темно-блакитного
неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але
не пече його за широким листом. Любо
йому. Невеличкі його сірі оченята живо
бігають, дитиняче чоло стягається,—
думка починає рушатися.

— От сонічко, чому воно таке неве-
личке, а патуньбо казали, що воно велике?
То певно в небі лиш така невеличка дір-
ка прорізана, що його лиш стільки
видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Це не може йому піоміститися в голові і він обіцює собі, що скоро додому, то зараз запишається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і скочився, збіг із бережка над бродик, щоби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткового дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водорості — одну безденно глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибину? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибину. Усе однаково. Він присів. Однаково, — пільки при бережку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибину щезла, брід плиткий, як був. Це відкриття і втішило й здивувало його. Він почав поверталися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бро-

дом, але лізти в воду все якось не смів. Все здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — і він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон.—А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огорожом до дому.

— Який це дурний хлопець! П'ятір літ має а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III.

А коли літком усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться «дідів у кутах» т. т. тіней, боїться череватого коміна, чорного внутрі від сажі, боїться

грубої дерев'яної клюки вбитої в віконце, що в повалі¹⁾ для пропускання диму від скипок, якими світяться зимию. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщіпувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дрівітні, або й так собі лежати на приспі та гратися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблунях, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов хмарка набігає—це думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо і землю і тата з мамою? —таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти.—Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачутъ... Що то таке, що я пото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов—не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і запулює рот—чути! Далі очі—все чути. А ж ось прийшла думка—заткнути пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці—чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз—те саме.

¹⁾ Повала—стеля.

— Ішо це таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! А якже, а якже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полуднє, зін підскакуючи біжити до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не запикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз? Таке чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не запикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малій. — Оп потрібуйте¹) самі! — і він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

¹⁾ Потрібувати — попробувати.

IV.

А вже найбільша була біда Миронові з пім мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хотіти другий каже йому:

— Та чому ти, піумане вісімнацятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовпіас, як той рибак бовтом бовпіас!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного,—ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварят. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчут.

Слуги побачили це, звернулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а

дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати,— почав звільна Мирон,
— чому пото Свята Матінка дивиться,
дивиться, а капусти не єсть?...

Бідний Мирон, хотів і як мучився, не міг нічого лішнього придумати, може для того, що його на силу заставляли думати «так як люди».

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із «туманом вісімнадцятим», — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він, обпираючи слівози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Це є проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появі. Все в них з маленьку не так як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли від малку не пам'ятує родичі почнуті наповкапи в неї все на такий спосіб, «як звичайно в людей», то ім і вдастеться придати вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомщена живість та прудкість характеру

попре його до злого, не можучи розвинися на добро—стане він забіякою, ворожбітом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із широго серця.

Але коли така дипина напрапитъ на любячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче, і зможе, потягнутися з останнього, щоб своїй дипині отворити очі і світ, то поді—що ж поді? Чи ви думаєте, що доля дипини стане крашою, як як звичайно розуміють люди крашу долю? Коби не так! У школі дипина хапатися буде науки на диво, вливатися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчитъ на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навіститъ він і спіни тюремні і всякі нори муки та насилия людей над людьми, а скінчитъ тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якімось піддашшю або з тюремних спін винесе зароди смертельної недуги, що перед часом зажене його в могилу, або спративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестяями. Бідний малий Мирон!..

1879.

О Л I В Е Ц ь.

Прошу ніяким світом не думати, що це я розповідаю видумку, або що напис на заголовку цеї повістки— як анебудъ метафора. Ні, діло справді йде про олівець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цалі ¹⁾ завдовжки. А в тім як хто скаже, що півчетверта цяля, то також не піду з ним до війта ²⁾ судитися. Але те знаю добре, що чотирьох цалів завдовжки не тримав. Це міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити й заскаритися, на чім світ стоять“. Півчетверта цяля, не більше, задовгий був герой цеї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, це є, як я бачив його, бо він своїм зампеперованим ³⁾ носиком хіба ж міг мене бачити? А при тім він цілого півпора дня лежав у моїй шкільній порбі, під книжками, доступу у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти літ,—доволі часу, щоб забути й про якого щирого

¹⁾ Цаль—приблизно вершок.

²⁾ Війт—сільський староста.

³⁾ Темперувати олівець—застругати олівець.

приятеля. А я не забув про нього, про півчे�пверта цаля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто із срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто гостро, а не надто й тупо,—саме стільки, скільки потрібно для сільського школяра.

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Це був погідний, чудовий поранок. Мороз попискав, мов скажений; у повітрі ліпали малесенікі платочки снігу, зовсім прозірчасті, видні тільки по діямантовім блискі, коли в них заломився сонячний промінь. Олівець не застяг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверху. Його жовтва політура полискувалася до сонця а срібні букви „Mittel“ виднілися здалека. Певно котрийсь школяр, біжуши до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, загострений носик до спін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби його виняти з тої хоч гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дождали пана професора¹⁾.

Скажіть же тепер самі на совість, щоби ви зробили, якби вам лучилося

¹⁾ Професор—учитель.

побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не по повістці, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишени. Інші 10% запевно навіть не схилилися би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, ц. зн. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і не маючи ніде при тілі кишени, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так це те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проکлятущим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під написком моєї руки. А тепер нараз — я знайшов олівець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише меліком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава шпуха при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школляр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тупі у нас школляр губить олівці! То мусів Бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно то він якимось

дивним способом загубив той олівець. А може то був той гандляр, комрому професор торік продав корову; може бути, що цей олівець лежав тут і ще від торік і ніхто його бідного не видів. А може він упав уночі з неба враз зі снігом? Адже бабуня казали, що не раз жаби падуть із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той олівець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертаю його гранками сюди й туди, спарався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його статъ, одним словом, моя фанпазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася йшибала коло олівця. Вона насили уідганяла всяку думку, що олівець міг належати до котрого школляря, і що, значитъ, мені прийдеться віддати його назад власнітелеві.

В клясі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміливіші ходили по клясі, билися, пручалися поміж лавками, мазали ріжні дива крейдою на таблиці і спирали їх відтак швидко намоченою шматпою, що служила замістъ губки. За олівцем ніхто не питав. Це мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадьюкома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, поігрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру

весь затримтів — не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор приишов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по давньому, про олівець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і заходить від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчатися, сваволять і товчуться по давньому.

Степан Лес'ків, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то-то будеш у шкіру брати! А ще як мені скаже професор бити, ну майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить нераз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибах вікон, покритих густою росою.

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками, — відповів я Степанові. — Уважай лиш, щоби ти сам не дістрав у шкіру!

Диво дивне, бігме¹⁾ що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкати, — а відповів якось так злісно, гризко, таким понурим голосом,

1) Бігме — ей-богу.

що аж самому стало погано. І да, я чув навіть, як ціле мое лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю переді мною і не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів йому? За що засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, осьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід моого вуйка¹⁾, в котрого я жив, то ж і оба ми, хлопці, поваришували раз-у-раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз склоненим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якосъ боявся його і вважав жорстоким чоловіком. За те малий Степан весь вдався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним²⁾ іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то не раз стоячи за плотом³⁾ на паспівнику, підстерігав я, поки старий Лес'ків вийде з хапи, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми

¹⁾ Вуйко—дядько.

²⁾ Ладний—гарний.

³⁾ Пліт—тин.

нераз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин—а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знат, що ти не відержиш без мене!

Але тепер, пощо я тепер розгніався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгніався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинчій груді. Я спіддався чогось, сам не знаючи чого, і забув про олівець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова і поводі проминула; про олівець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тома¹⁾ висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусіли ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз-у-раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, де сидів Степан, якийсь

¹⁾ Тома—тая.

гамір, якісв тривожні, уривані питання ї відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що це таке. Та все таки мене щось твокнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хотв і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відіпхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканій, трепетачи, бо взагалі писання чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з-під моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у якім кожний кіл стремить в інший бік, а хворостини півперечні стремлять самі по собі, не можучи здібатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на мене. — Ах, ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряддя премудрості в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістрав до половини таблиці. Завдання, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі «скрутні» цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибах у писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з сере-

дини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрожачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила, якої їй так не було много, десь мов замерзла, так що хоч і як мучуся, тиснучи крейду до таблиці, то прокляпуші штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював інрійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розуміється, знов після власної методи, все зачинаючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штрихів на таблиці. П'ятка подобала радше на г, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти, поросяча почеревино! (Звичайний титул, яким професор іменував школярів). То ти не знаєш, як пишеться 5?

І не ждучи відповіді на це питання, професор одною рукою вхопив зі столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залиував по клясі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пишеться 5, от так! — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишиш? — крикнув він грізно до хлопців, що напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилялися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3? — питав професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск лінією по лапі¹).

— А то що на верху, над 5? — питав другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лінією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питав третього.

— Та я..., про... прошу пана професора — чутти крізь слози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь олівець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знали

¹) Лапа — долоня.

чому, бо я був певний, що олівець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світлом! А все таки при тих його словах я так запутився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов сліж, виковзла з моїх рук. Щастя мое, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так — крикнув професор, -- загубив? Постпій но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хопів професор навчити Степана, хто його знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився зі Степановим батьком і, видимо, лишењь шукав притоки, щоби за вітця помститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний, і що, значить, без бійки не обійтеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видко знав, що його жде, і нешвидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік на середину.

— Тут стпій! А ти — обертаючись до мене -- написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я легше якось відіткнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по-друге тому, бо думав собі, що ченъ¹⁾ уже Степанові не буде нічого за олівець, коли його професор післав до таблиці,—

¹⁾ Ченъ — може.

бо ще знову я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було таک тяжко, немов щось шептало мені внутрі, що коли буде що злого Степанові за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я премртв, мов трепетковий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-ураз дивився на нього, щоби зловити його на чім будь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзвивається Степан.

— Що? За що? Ти ще пити хочеш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло списало, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в останній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи споіть при таблиці і мне шматку в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь слвози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачившися, тільки дужче дразнив оп'янілого професора.

— Щоби ти знов на другий раз, як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще силініше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, спрашено важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встапи і сказати, що я всьому винен, що Степанів олівець в мене, що я знайшов його і не відав Степанові. Але спрах перед свистом різки насили придавив мене до місця, спутав мій яzik, списнув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піп обіляв мене цілого; я виразно чув біль, гострий біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і трепетали, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що не вважаючи на гробову тишу ніхто в клясі не чув моєго хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана спрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у клясі, випискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не плямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діялося в мені під час тих страшних хвиль, які чуття переліпали

по моїм пілі, який біль проникав мої сустави, які мислі шибали по голові. Та ні, — мислі не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шістнадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачитися мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман як ті, що їх бачимо сопні в кожній нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духовно діти, що їх нерви від маленьку притупили спрашні, огидні сцени, а голову від шістбох літ задурила професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого іножо скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій клясі було тихо, мертвко, сумно. Чутти було лишені, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В клясі знов спала тихо. Професор, видимо, пропіве-резився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знат, що з Лес'ковим зачіпався недобре. Думка про

це ще гірше дразнила його і він схопився і почав мовчкі бігати по клясі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знапи, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по клясі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі оберпастється до нас і кричить:

— Додому!

Але є це, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрості, тепер немов до глухих було сказане. Тривога її непевність приголомшили всіх школярів і відбрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з кляси, то діялося це без звичайного шуму й товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидахся чогось так спрашно, що рабби був у тій хвилі запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненнім убийстві чує таку ваготу на серці, яку я чув поді. Особливо на Степана був-бі я в тій хвилі не поглянув за жадні гроши. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менш його,—а тут іще

той проکлятий ви, прішній голос раз-ураз шептав мені, що він через мене терпів, що олівець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його олівець я знайшов! І що би, бачитися, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені поді, доразу прибітому страхом, жалем і спидом, було зовсім неможливо це зробити. І не те, щоб тепер іще я бажав заховати той олівець для себе,—де там! Він тепер ваготів мов камінЬ у моїй торбі, пік мою руку здалеку,—я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене подобу і витряс із неї все, так щоб і олівець випав, а Степан відтак міг його взяти,—ах, якби я був радувався такому випадкові! Але так не сталося,—та й не до того було школярам.

Скоро лиш із кляси та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпипувати, як і де загубив він олівець, який то був олівець; деякі голосно відказували на професора, інші жалували Степана і говорили йому, щоби конче пожалувався матуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив,—хлипав Степан.—Але що мені тепер та-атуньо скажутъ! Іноцо мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся,—потішали хлопці, хотъ певно ні один із них не рад би бутти в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач!—відповів сумно Степан.—Та вони мене за-аб'ють за олівець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!.. Ой, ой, ой!...

Я не міг слухати твої бесіди. Кожне Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрожачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бився з хлопчиками!—крикнула при моїм вході на мене тітка,—що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосвітена!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була «дуже добра»,—бодай це можна було сказати про її язик, який не любив ніколи «дармо хліб їсти» і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи її слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було завдано,—де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочипував усе одні її самі слова, не тягомлячи, що читаю і до чого це йде. Я сильувався не думати про Степана, про професора, про старого Лес'кового, але їх ліця раз-у-раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника загадки про давні про-

ступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов це була не торба, а страшна нора, і не олівець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з гострою мордою і з великим написом «Mittel» на хребті, як мене кололо терня з жовтою бліскучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — це також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанниці, а тімка в додатку насварила на мене, що я всю ніч мечався та верещав, не даючи її спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про ріжні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питала вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немов би хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та..., каже, що десь за... за... за...

— Ішо ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула збоку тімка. — Ну, та що там такого сталося із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь олівець, що ледве живий приліз до дому.

— Та який олівець?

— А во ¹⁾, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчика до дому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвід сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами ²⁾!... Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скатувати! ..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудованій.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я плачуши але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко ласково.

— Я... знайшов... Степанів олівець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знов, що то його, а він не допипувався.

— А потім, по школі?

— Я... я боявся.

¹⁾ Во—ось.

²⁾ Обцас—підбор.

— Боявся? Та якого дідька лабатого¹⁾?

— спитала іпітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той олівець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і вийняв не-
щасливий олівець. Я не смів позирнути
на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та ѿ за-
тачу дурницю так хлопця збили! Поще-
зали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши олі-
вець із собою. Мене іпітка випхнула до
школи. Я ще хлипав по дорозі, а словоzi
текли мені без моєї волі по лиці, хоч на
душі стало далеко легше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень
Степан не приходив до школи, лежав
слабий. Ба, на другий тиждень заслаб-
щось напруго²⁾ ѹ професор: вуйко дога-
дувався, що певно його старий Лесків
мусів добре «обломити». Чи воно так
було, чи ні, того я докладно не дізнався,
— досить того, що Степана я після того
не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер
боявся з ним здібатись! Як часто я ба-
чив у неспокійних снах його добре, тихе
лице, синє ще від побоїв, зболіле ѹ мар-
не, — яким важким докором гляділи на
мене його сиві, добродушні очі! Але коли
я побачився з ним, коли почув його голос,
то всі муки, весь неспокій перебутих днів
немов віджили одним разом у моїй душі,—
але тільки на хвилю Степан тепер був

¹⁾ Лабатий (лаба—нога)—клишоногий.

²⁾ Напруго—нагло.

уже здоров і веселий по-давніому, заговорив до мене добродушно, мов нічого не було між нами; про олівець ані споминки. Чи він не знов про те, що то мав його олівець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того що ніколи потім про олівець між нам не було бесіди.

Львів, 1879.

SCHÖN SCHREIBEN^{1).}

У просторії другій клясі нормальної школи отців Василіян²⁾ у Дрогобичі іпхо, хоч мак сій. Наближається година «красного писання», страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василіянській школі на всі предмети вчителі—самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітуеться³⁾ хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрожать наперед, і «красне писання» є для них найбліжчою мукою.

1) Schön schreiben—краснопис, каліграфія.

2) Орден монахів Василіянців.

3) Помітуюватися—гордувати, цурапись.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий, у лавці. Він дивується, чому це нараз так тихо стало в клясі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини¹⁾ вбіг до кляси і крикнув: «Валько прийшов!» В тій самій хвилі тихо стало в клясі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він інощо прийшов із сільської школи, батъко записав його до другої нормальної кляси в отців Василіян, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанню був дуже слабий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха,—то все таки він диптина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це нараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів—він же з ними досі дуже мало знайомий. Та й зрештою його це й небагато обходило. Серед тої, для інших страшної тивожкої пиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю—думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, щоби він тужив за нею: він знов, що щопонеділка побачив і батъка і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як келись, літром, приде додому, буде міг знов свободно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями²⁾; це були думки радше веселі, ясні, бліскучі, а не тужні, жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у

1) Звідини—розвідка.

2) Ковблі—рід риби.

тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над класу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури¹⁾ до писання? — запитав стиха один сусід Мирона, струсаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі своєго золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як қаламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по клясі, мов при наближенню якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя «красного писання». Швидко потім отворилися двері кляси і Валько вийшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами і рудою гішпанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилици враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блімали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері кляси і помахуючи троствиною, вигинчастою паличкою. І від

¹⁾ Скриптура — зошит.

того крику, немов від віпtru хмарної літньої днини хиляється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно полінійованими скриптурами. В руці у кожного школяра прем'єро. Один тільки малій Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до класи і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малій Мирон так і оставпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якім уже з мінуту трепещали його товариши.

Валько взяв в руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й велики, самоголосні й суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці й до цілих речень, як напримір: «Бог сотворив світ», «Чоловік має дві руки», «Земля мати наша». Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих як світ, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувшись до препечучої класи, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася,—тепер починалася його

економська діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно спріпнув пальцями, щоби стрясти з них учений крейдяний порох, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить з гори за добичею, так і він озираєчись по клясі, зйшов із підвищеного градуса¹⁾ і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школяrik. Він увесіль попі, нагнувшись над скриптурою, працював зі всієї сили, щоби вдержати перо в дрижачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, спараючись виводити на папері такі самі крючки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижалася, крючки та ковбаси виходили ламані, нерівні,—навіть перо непослушне що хвилі крутилося в пальцях, скрипіло, порскаво, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душою, і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти спратив усяку властивість над своєю рукою і над непослушним пером.

— То піи так пишеш? — процідив звільна Валько, але пім швидше свиснула в повітрі його тростина і оперезала змією плечі бідного хлопця.

¹⁾ Градус — це підвищення в школі, де спояв стіл, за яким сидів вчитель. Повести на градус, це значить положивши на вчителеве крісло учня — бити учня.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, спрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому¹⁾ силується писати погано чи може з великої любови до його простинки.

— Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавшися, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті кляси вигляділи іншу жертву. Там сидів жидок, що по старинній привичці свого роду писав узадгузь²⁾, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів «соп Бог а з к сир». Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойш? — закричав він, прискакуючи до жидка.

¹⁾ На збитки йому — пустуючи.

²⁾ Ззаду наперед, щебто справа наліво

Валько всіх жидків у клясі кликав «Мойше», —хіба що це були сини багатих міських «тузів», перед якими він мав великий респект¹⁾) Жидок, на прізвище Йонас Турпельтпавб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скнутився, як слімак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! —рекотався Валько, признаючися жидковому писанню.

— Пане професор... —зачав жидок і зап'явся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, трепетного і заслиненого зо страху, вся кляса голосно зарекотала, хоч усякий і собі трептів і кулився.. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі, що стоять під його гнітом, будуть рекотатися без огляду на те, що рекочутися власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою частину свого письма і вписнув Жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, узадгузь. Наново зарекотала кляса, всміхнувся Валько, але зараз же заворсилося його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці і крикнув:

— Ану, дайте но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і заlegenів щось, але швидко прискачили до

¹⁾ Респект—повага, шана.

нього два товариші-посілаки, і повели па градус. Тихо стало в клясі. Замість сміху блідість виступила на всіх личях,—тільки болючий вереск Йонки лунав посеред муріваних стін Василіянського монастиря.

— Досить із нього!—сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши це високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов посыпалися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, цвого сказати годі. Він раз-у-раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому інак і мерещилося, що його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова і стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були на-правду. Він і сам не знав, коли перестав писати,—сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш?—гукнув Валько над його головою.

Мирон спрепенувся, вхопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю!—прошепотів Мирон.

— Що?—ревнув Валько.—Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудовані очі вспромінів у роз-лючене Валькове лицце. Але замість від-повіді Валько списснупим кулаком уда-

рив хлопця в лиці. Малий Мирон, мов косою підтягтий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лицє.

— Підійміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискачили два, ті самі, що перед хвилою парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів «цензор», найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — пипав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотів Валько. В нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить можна його бити і з'обіжати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеється.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства.

1879.

МИКИТИЧІВ ДУБ.

Давно це було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пітьму, пробліснути ті давні хвили і навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радістю, страхом, сміх і словоzi переплітаються в них, а пам'яті ледве може з тих поуриваних, безладних спогадік зложити живу, правдиву карпину.

Я бачу себе маленьким, п'ятирічним хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми заняті забавою під шопою, в холодку, нечуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього, Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого мов на паспівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду! Але одно було

в нім найцікавіше для нас і найпринадніше, це величезний, з на сажень у промірі грубий, високий і дуже конаристий¹⁾ дуб, що немов зелена, кругла баня віднівся здалеку над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припирав до плота, і там у куті, немов діти сховані за вітцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко випопіпане,— тут ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну спріху, тут були супокійні, бо місце було якраз насеред саду, одалік від хат, так що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави і місця до бігання було тут багато.

— Ану, хлопці, ланцюги плести!— кликне один, і зараз уся юрба розбігається по саду і рве подорожники, відриває квіти, а з м'яких рурковатих спірілок робимо довгі-довгі ланцюги, все досилуючи більше і більше огнiv, поки долішні не розірвуться від тягару всеї маси. Обвішаємося тими ланцюгами від ніг до голови, поспупуємося ними докути в колесо і в ряд, і біжимо-біжимо доріжкою вниз садом, аж високі головки бур'яну та широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри²⁾?— кричить один, і всі поки-

¹⁾ Конар—гілля.

²⁾ Жовняр—солдат.

нули порозривані ланцюги і пнується між грубі лопухи, пригинають їх гілки і обривають головастий, гачковатий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одежі. Ось з криком несуть у капелюках цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припиняє кожному за чергою по кілька гудзиків до пазухи і кожного напоминає: «А добре мені справуйся! Тепер ти оськовий¹⁾.

Вже гудзики поприпинані. «Еб-тех²⁾!» — кричить коменданці, і всі встають. «Бігаць³⁾!» — командує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесі ряд знов з криком лепили уніз садом, запискаючи руками капелюхи на головах...

Але ось ми поіомні від довгого бігання.

— Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почевонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш? — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу, таке гарне!

Ми посідали, віддихаємо і ждемо Митра. Це був син Мельникової Анни, що коморувала⁴⁾ в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризка, розstreпіхана, нечесана та немита.

¹⁾ Оськовий — військовий.

²⁾ Еб-тех! — з нім. Habt Acht!, позір!

³⁾ Бігаць! — з польс. бігати!

⁴⁾ Коморувала — наймала хату.

Мати Митрова і Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по 'сусідніх селях, поки в старшої сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича і нанялася за мамку, а Митро ріс десь на вихованню в однім підміськім селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, не раз наслухалися дома багато бесіди про Мельникову Анну, — а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк.

При тім сама постава, вдача і лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, пісадкуватий, чорний на лиці, з великими, випріщеними очима без блиску і живості, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось збоку, немов знав і чув сам, що він тут не свій, що тут не радо приймають його. А пропе ніколи не відставав від нас, — пягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне, розлізле, забудьковате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і це ще більше відпихало нас від нього. Але неприязни та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що

робили інші, те ѹ він, а в жадного з нас не було ніколи настільки сміlosti anі серця, щоб зачепити, з'обидити його. Так він і плентався поміж нами і по найбільшій частині серед голосних дипячих забав і зовсім забували про Митра, хоч тут таки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи дебудь у холодку, Митро нечайно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що не раз не один менший слухає його, мов причарований, і ні з цього ні з того розплачеться. В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання, коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаці пересувалися немов живі перед очима дітей, Митро оставався все одинаковий і говорив таким рівним та холдним голосом, що нам від того голосу ставало ще страшніше, і ми в білій день мимоволі пислися одно до одного, не сміючи одначе перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однотонні уривки, морозили нам кров у жилах; ми блідли, дрижали і не сміли рухатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки?
— пипали ми не раз.

— Тімка навчила,—відповідав коротко Митро.

Це він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Митра. Ось він волочеться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок «песевого молока», за яким, видко, бігав аж униз берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти на що це нарвав?—крикнув до нього один хлопець.—Кинь це геть, то нечисте зілля. Татуньо казали, що цвого не годиться рвати.

— Тихо!—відповідає холодно Митро.—Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Митро в середині.

— Ви знаєте, що в пім зіллю в середині?

— Песе молоко,—відповіли ми.—Ади, лиш розірви галузку, зараз потече.

— Ні, це не песе молоко,—відповідає поважно Митро,—це кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль¹⁾ і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленікі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: «Пам'ятай мені, щоб мені моїх синів доглядала, щоб ім давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, а їх не заспани, то біда твоя». А як той кріль поїхав на війну, то був там три роки, а як прийшлося

¹⁾ Кріль — король.

вертати назад, що він їде через міст, а на мості його кінь спопикувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: «Ов, щось буде зле. Певне вже нема моїх синів». Але тут чує; з-під мосту співає щось:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст—нема нікого, тільки на однім місці, на піску поросло багато зілля, от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То під кріль пізнав, що це його синів кров, і закляв те зілля. «Зілля, зілля—каже,—не показуй ти людям, що це кров у тобі, але показуй, що молоко». І відтоді як хто вирве це зілля, то йому здається, що то в нім молоко а пото кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми тримали і дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленький, подовгастий перстінь, і послинив так, що слина стала плівкою на цілій дірці перстеня; потім підпустив у ту плівку соку з песчого молока і ми побачили відразу, як по плівці з сlinи розливалися ріжнобарвні колісця, які чимраз більше переходили в червоний, кривавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдь, виїдь крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під тим мостом поховані.

—Митре, Митре,—почувся ось-ось за нашими плечами хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку і в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з пласким носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говоркою, нечув від неї жарпу, ані пісні, не видав її пристроєною¹⁾, як інші сільські дівчата. Все понура та мовчазлива, вона ходила мов сонна, а останніми частинами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялися її трохи, і коли здібалися з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов ось-ось ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім²⁾ та трохи піганистім³⁾ лиці, в її очах і лінівих, мов за напастъ рухах. Усе те відрожувало від неї не тільки нас, дітей, чуткіх на всяку дрібницю, але й старших. Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази

¹⁾ Пристроєний—причепурений, гарно вбраний.

²⁾ Буцматий—грубоватий.

³⁾ Піганистий—прищуватий.

іта погорди, хотѣ і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не допитувався, як вона зросла і як живе тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву «Напуда», кожний тою згірданою назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згірданою назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється, не тримпить та не мучиться живе, людське серце, що бажає щастя й життя не згірше всякого іншого. Та ѿ чи є в наших селян час і вмілість розбирати це все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, від малку погорджувана, поштуркувана та висміювана стягається сама в собі, корчиться мов проколений слімак та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка? І я пізnav, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут? — кричала вона з-за плоту. — Ходи сюди.

Митро встав якось швидше і живіше, ніж звичайно, і пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій зрібній¹⁾, брудній сорочці і малюванці, без хустини на голові. Вітер розвівав її давно не заплітані чорні коси, в яких декуди сприміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку і не говорячи з ним нічого пішла долі вигоном у поле.

¹⁾ Зрібна сорочка — з селянського полотна.

А ми все ще сиділи під дубом, нє рухаючися, а серед нас лежала купка «песчого молока», що її приніс Митро. Аж по добрій хвилі ми, так сказати, проптврелися і почали знов свої забави.

— А не знаєш, куди вони пішли? — сказав один із нас.

— А побіжім лише за ними, подивімося.

— За Напудою? — сказав котрийсь з якимось страхом у голосі. — Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку, — сказав другий. — Ходім на вигін.

Ми вилізли на вигін і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого, і набігавши доволі по дорозі, вернули над вечером назад до дому.

Другого дня по обіді я сам якось бавився на оборі, стругав копанички до санок, коли втім крізь пліп із Мікимічевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко і ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре?

— Я. Знаєш що? Іди до хати та внеси мені хліба, та великий кусень. Мамінині не стало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя мама вийшли були на город, а то би певно були насварили на мене, на що беру такий великий кусень хліба. Але йдучи коло столу я побачив, що мама напекли булб'яних¹⁾

¹⁾ Булб'ба — картопля.

малаїв (пляцків без тіста), і не надумуючися, уломив мимоходом пів одного («скажу, що я з'їв, а що ж то, хіба я не годен?» мигнула в мене думка), і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо і страшно...

— Треба бігти! — шепнув він і щез.

— Куди, Мипре? — запитав я, але Мипре не чув уже моє запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердипій на всіх і все, сказав сплювуючи:

— Або от!... Здибає мене ось Анна, та що в Микитича коморус. «Чи не видів ти, мой, моєї дівки?» Тьфу на тебе, маро, мені старому ще за її дівками пантрувати?...

— Або де ж її дівка поділася? — запитала служниця Марина.

— А дідько її, Дух Свяtpий при ідженню, знає. Десь як учора щезла, та ѹ таки й дома не очувала. Ні відшукати, ні відпіпати.

— Гм! Певно то.. вже — пробуркотіла Маріна, наливаючи з великого кіплика борщ. Я не міг зрозуміти, що то таке «вже»; більше про це не було бесіди, та що я й не дізнався, що робиться з Напудою. Аж ось вечером, як уже худоба прийшла з паши, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там *таке*. На вигоні вже стояли люди, охали, зациклювали та вговорювали когось.

— Що тут таке? Що таке? — питалися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та от Анна хлопця трохи не обезвічила.

— Здуріла жінка та будяками хлопчища, аж бідному плечі кров'ю підплили.

Я прописнувся крізь громаду, щоб поглянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю, — кричала Анна, вимахуючи цілою в'язанкою будяків. — Я його в дим догори ногами повішу! Най скаже, де тампота плюгавиця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає? — уговкували Анну жінки.

— Ага, не знає? Злодій один; не бійтесь, він добре знає! Нині бігавувесь день нітвісти куди! Чуєш мені, ти опришку! — грозила вона Митрові. А він, бідний притулився до одної жінки і стояв ні живий ні мертвий; здавалося, що не бачив нічого, не чув, тільки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди! — заговорив старий Прокіп, найстарший дід у нашім селі. — Чи ти вдуріла, чи тобі й той розум виплив, що його не мала? Та так дипину скарувати, га!

За плечима Анни стояв Микитич і мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микитичу, не дали їй, — загомоніли жінки.

— А що кумові Микитичові до мене та й до моого хлопця! — закричала Анна. — Може то його?... Права не має!.. Що схочу, те з ним зроблю!

Микитич скривився, мов перець розкусив.

— Та не дуже я й кваплюся, — сказав він осміхаючися на силу, якось прикро, — не дуже я й кваплюся мішатися в твоє право! Роби собі про мене з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хати, ти драбе один! — крикнула Анна і вхопила Митра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш! — сказав Митро таким твердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про це.

— Анно, — загомоніли жінки, — майже розум! Що дипина винна, за що будеш бити його? Фе, стидайся.

— Ти сама стидайся, багачко зателепана! — закричала Анна. — А я чого б мала стидатися? Я чен්¹⁾ мати своїй дипині, я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Митра за руку і повела до дому. Він не плакав, не кричав, не опирався, тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені стало від нього страшно, спрашніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче? — піпалися деякі люди.

— А от десь дівка поділася, а він буцім то знає, де вона.

— Ба, па чого дівка втекла?

— От дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне боїться сестри та їхного сумлінника²⁾ Микитича.

— От говоріть, говоріть: дурна! — сказав один чоловік. — Мала вона свій розум у голові, але затовкли, зацвмали. Господи,

¹⁾ Чень — адже;

²⁾ Сумлінник — іронично: дуже чесний.

що тога дівчище не натерпілася за свій вік! Та як тут не вдуріти хоті би й наймудрішому! Адже якби я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагуришся,—задрібопала його жінка.—Оп ходи до дому! Не видиш, які хмари сунутъ, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кітлі, і що хвиля блискало. Від Діла попягав вітер, та такий холодний, мов з-над льодового поля.

— Ов, на щось погане заноситься! Не дай Господи граду.

— Ну, іпо-іпо би праці збавило, Христе Єдиний.

— Але ж бо її справді, де тога дівка поділася? — закинув хтось. — Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне вночі. Піти би пошукали.

Люди балакали, стоячи на вигоні і не розходилися. Нараз із Микитичової хати почувся страшений писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви тут стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіжену бабу від дитини? — заговорив грізно старий Прокіп.—Коли роздобула хлопця, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади! — сказав хтось.

Люди гомонячи поперли на Мікимичову обору, але ще не вспіли ввійти в ліс, коли назустріч вибігла розхрістана та задихана Анна і крикнула тризводним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глибокою дебрею в яличках! Ледве признався той бахур поганий. Біжіть, людоњкове, біжіть, адіть, яка туча надходить, ще де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!...

Баби обступили Анну і зачали з нею щось шептати, а чоловіки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли до дому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пітьма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу, бачив саме спільки, як коли б шибу знадвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та шарпав кипиці з причілків хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Бліскавки кривавим світлом пороли пітьму, а громи потрясали хату, повітря й землю.

— Йой, господи, що за страшна буря,— сказали мама, прийшовши знадвору до хати.— Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Мікимичовим дубом щось стогне, але так жалісно та страшно, що мені волос угору пішов.

В тіє хвилі бліскавка запалала на небі, загуртоював грім і з великим луском том влемпіла служниця до хати.

— Матінко Христова,— скрикнула вона ледве дух переводячи,— то певно щось

покутує під Микитичовим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні застило, а воно все: «Йой, доленъко моя! Йой, диминонъко моя! Йой, життя мое непросвітне!...» Так як ось за мерцем заводять.

Усі, скільки нас було в хаті, вибігли на двір, не вважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичового плота, але крім шуму бурі, що інересила могутніми конарами дуба, не чути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надібати ані сліду Напуди. В якіось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шептом. А тим часом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли мов огняні змії прорізували пітьму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не нароптивши великої шкоди, тільки все відсвіжене по довгій спеці зеленілося, проспувалося, блищаючи благодатними краплями дощу, немов сміло і радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від ма-

тері. Певно нині не може ходити, — сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запипав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули, — відповів я, — тай он Марина. Ще як лиш зачало громіти. Наші ще тоді не повертали були з лісу.

— Ану, ходім, подивімось, що там таке?

— Ні, не треба йти — сказала дівчина боязко. — Татуньо казали, що якде щойкає поночі, то там нечисте місце. Як хто на цього стане, то йому нога всухне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано від малку, то все таки цікавість перемогла. При тім це ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу і пішли під дуба.

— Та чого ви боїтесь? Адіть, тут нема нічого, ходіть, — кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги, і став мов задеревілій.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися ¹⁾ біля нього, то й наші очі знемогли звернулися в те місце, де поховзся Михайліо. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів зачаровану в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крові.

¹⁾ Вчинилися — опинилися.

— Йой, кров, кров, татуню! — заверещали ми раптово, кинувши ся рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух Святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжка — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!
Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

— Ну, певно якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть но закличте сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома.

Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Це не дай Боже чого, комісія з'їде, протоколи.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися питуючи, що сталося? Тато показали їм калюжу крові.

— Ну, що ж, — відізвалися деякі з людей, — певно тихір поночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте!

— Так? — скрикнув старий Прокіп. — Ой, певне, що тут курку з'їдено, але яку? Ось подивіться сюди!

Прокіп спояв обіч і люди ззорнулися на нього. Він своїм закованим костпуром почав шпортати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули й ахнули. Деякі почали хреститися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Отто! Отто! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич поглянувши на нього закусив зуби і спрашно-страшно поблід.

— А де totа... Напуда? — крикнув хтось із людей. — Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таke? — загомоніли люди.

— Слід, нанашку¹⁾, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп. — Ченеї її знайдете, коли ще бідна жива, почувавши вchorашню ніч надворі.

Побігли люди за кровавим слідом униз Микитичевим садом. Далі, далі, вниз садом, у беріг, — аж ось не спало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди? — запитав один.

— Тихо, чуєш? — шепнув другий.

Усі завмерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі чути було важке, болюче стогнання.

— Господи, це певно вона! От тут у леберці! Ходім, може ще живу душу вирятуємо!...

Ніколи не забуду того страшного, болем, жахом, і грижею споганеного лиця Напуди, коли її вивели з леберки. Її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра і заталапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя! — благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хати.

¹⁾ Нанашко — дядько.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є!
Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який «він»?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А нашо ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з переляку і болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям не стало серця допитувати її. Післиали по 'комісію до міста, а Напуду звели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: судя й жандар. Напуду закували, взяли дитину й поїхали.

Довго ще потім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила дитину, але хто був баптьком дитини і пошо вона задушила її, того ні за що не хотіла сказати. Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона таک дуже боялася води — не скочила. Її судили в Самборі. Микитич, Анна, мої тато і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ; але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве плінів була, певно довго не подихає. А малій Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тілку, що одна може любила його щиро, відподі він спав іще більше понурій, лінівий та відлюдний. Він рідко виходив із хати і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я зазираючи крізь пліт до Микитичового саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину песного молока і вдивляючися в ріжно-

барвні переливи гострого плину співав
мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під цим мостом поховані.

Восени мене відали до школи, а коли я приїхав додому на Різдвяні Свята, вже я не заставав Митра. Він умер на самої Покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе і вона щезла з села не знати куди, так як не знати відки прийшла.

Життєві хвилі та вражіння швидко заперли в моїй пам'яті ті два дивні, сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постматі двоїх молодих людей, скривадженіх і немов проклятих долею.

Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільності, і змусила переживати хвилі, коли чоловік поневолі питав себе: «По що я живу? Чи варто жити, щоб приймати муку?» — аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Ось вони, ті парії людської громади, ті без вини винуваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі левади, плодючі сади і многолюдні села, минають тисячі красом і радощів і не бачать нічого, — бачать лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та

сірі, непривітні лиця. І коли можна в них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого і не мають за чим тужити. І згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хіновий порошок хворому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.

1880 р.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчився барз добре на філозофії.
Стара співанка.

I.

Гуси зовсім нічого не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак тараючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива ¹⁾ гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав «лупярем», — таک він мав звичай називати все, що не піддавалося його

¹⁾ Грива гуска — що має зверху чорне або сіре пір'я, а знизу біле.

високій власті на пасовищку. Очевидна річ через те, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди—як іх було двадцятеро й п'ятеро—так ані одне не знало про близьке перенесення їх володаря та воєводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, т. є. коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вміла, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і не кажучи ні слова попровадив трепечучого вниз вигоном, ї коли гуси побачили своєго недавнього поводатора зовсім у зміненім виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаною, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнутою головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла ї слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

-- Дулна гуска!—відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: «Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання». А втім може й для того не відповів, що сам не знов.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед простиорий, старий будинок під соломою, з комином на верху. До того будинка йшло багато хлопців, таких як Гриць, або й більших.

Поза будинком по городі ходив пан у камізельці.

- Грицю! — сказав батько.
- Га! — сказав Гриць.
- Видиш оту хату?
- Видзу.
- Пам'ятай собі, це школа.
- Ба, — сказав Гриць.
- Сюди будеш ходити вчитися.
- Ба, — сказав Гриць.
- Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.
- Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.
- А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!
- Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов в огорod поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

- Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.
- Видзу — сказав третій Гриць, хоч зовсім нічого не видів.
- Там яма, — сказав хлопчик.
- Яма! — повторив Гриць.
- Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусіти сидіти цілу ніч.
- Я не хоцу! — скривнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а

попім перший, наляпавши шкільні двері, сказав до Гриця:

- Заступкай до дверей! Борзо!
- На сцо? — спитав Гриць.
- Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць заступкав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добре березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і зверещав.

— Цитъ, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зациклювати.

— Цитъ, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знов?

- Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.
- Чому не знов?
- Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у сколі.
- Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їж, та борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обергав у руках крейду, а далі поволені вложив її в рот.

— Іж, дурний, та борзо! — напоминали хлопці, а самі душилися зо сміху.

Гриць почав хрюпати і на силу з'їв крєйду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого сміється? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А сцо то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добле, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався зі словами в очах і з губами забіленими крєйдою. Професор грізно зблишився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Гриць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв єлусалим.

— Що? Який єрусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж душилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по халпі, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Йди сідай, і вчися добре, а єрусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісв дощечки, що на них були намальовані якісв гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видалисв йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий іззаду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана лаптки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще мікав і скуб зі всеї сили.

— На сцо то микаєс? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовіщом їсти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаеш, — крикнув на нього професор і покрутлив його за вухо, так що Грицеві мимоволі аж слвози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім о світі не пташив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних таблицях, які розкладав і складав професор. Вони не втромимо по сто разів співучими голосами повторяли: «а-ба-ба-га-ла-ма-га». Грицеві, не знати чому, дуже це сподобалося, і

він почав своїм письливим голосом навипередки кричати: «а баба галамага». Професор уже готов був узнати його дужепильним і здібним хлопаком і хотіячи ще ліпше переконатися про це, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви «баба», але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, поніким співучим голосом крикнув: «галамага». Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць заштовханий оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіди: «Цому не клицис галамага?» Аж тоді бідолаха стямывся, коли професор потягнув його за понятливісіп' різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили?
— спитав батько, коли Гриць у полуднє вернув додому.

— Вцилисъмося „а баба галамага“, — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

— Тазе вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — заохотив отець. — Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа. Жінко, а дай но юному що істти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного дня.

Близькучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялися. Професор просто

сказав йому, що Гриць „пуман вісімнадцятий“, що ліпше зробити, коли відбере його додому і назад заставити гуси пасті. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому якраз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на пам'ять і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудrosti, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима і він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котре *ш*, а котре *т*, котре „люди“ а котре „мисліте“. Про читання вже ніщо й говорили. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепськім навчанні професора, цього не знали; то тільки певно, що крім Гриця таких „пуманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30 і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі близьку надії, як то буде гарно, як вони звільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“¹⁾ та „попіаволосників“, і як покажуться знов у повнім близку своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалапав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти

¹⁾ Паца — биття тростиною по долоні.

до науки таک надійли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесіль час мов сновида. Накінець змиливався Бог і післав місяць липень, і змиливався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Ба? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти запережися личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пастти.

— Ба, — сказав рідісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про рідісну зміну, яка їх чекала. Через цілій рік Грицевої шкільної науки їх пас малій сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лутилося зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилося їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десяті гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостиною в школі сусід і в варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув

господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив яструб коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда цього року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намісницької власті, зразу всі очі звернулися на нього і тільки один німіючий сик здивування дався чупи. Але ані білий гусак ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і претпопанням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.
— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.
— Не віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.
— А сбо-сбо-сбо? А сбо-сбо-сбо — дзвоботіли, громадячись коло нього інші гуси.
— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць.

— Сбо-сбо-сбо-сбо? — дзвоботіли гуси.
— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голів не могла зрозуміти такої глибокої мудrosti. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним

голосом, випростувавшися, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов щоби його ще більше пристидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що кощувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали?
— подумав собі Гриць і погнав гуси на потолоку.

1883 рік.

М А В К А.

(Літня казочка).

— Гандзю, Гандзуню! Сиди мені, небого,
дома, бо я піду в ліс по губи!

— Візьміть і мене з собою, мамуню! —
говорить маленька Гандзя, ламаючи свої
пюнкі губки. — Мені самій страшно в хаті!

— А йди, йди! Така вже стара дівка
виросла та й їй в ясний день у хаті
страшно! Далі віддаватися захочеш,
а в хаті бойшся! Стидайся! І як я візьму
тебе в ліс? Хіба ти зможеш ходити по
лісі?

— Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійтесь,
— говорить Гандзя, повеселівши.

— Ні, ні, сиди в хаті! Там у лісі Мавки,
знаєш, такі з зеленими косами! Вони
беруть маленьких дівчаток.

— О, я не боюся Мавок, мамуню! Мені
ген-то¹⁾ снилася одна... так любо ми
бавилися! А вона все сміється до мене...
правда, мамуню, що Мавки сміються,
так голосно-голосно!.. та й каже: «Гандзю:

¹⁾ Ген-то — недавно.

kyky!» А я кажу: «Я туп!» А вона каже: «Ходи, Гандзю, в ліс, там у нас такі гойданки, ѿ-у! ѿ-у!» Візьміть мене, мамунцю, візьміть, може її побачимо! Я так би хотіла погойдатися з нею!...

— А йди, йди, дурна! Щось також говориш! От сиди в хаті, я позамикаю двері, ніхто сюди не війде. А я незабаром вернуся, не бійся!

Маши пішла. Залізний ключ закалапіав у дверях, засуваючи дерев'яний засов. Гандзя заплакала в хаті.

— Чому мене мама не хотіли взяти? Я була би побачила Мавку! А там у лісі так гарно, пихо, зелено, тепло!... Ой, поті ¹⁾ мама! Тут мене замикати в хаті... а самі в ліс пішли, самі!...

Хата, де жила Гандзина мати, стояла на самім краю села. З трьох боків, не дуже далеко, виднівся густий, темний, вічно тужливий ліс, що шумів раз-у-раз та заводив якусь таємничу пісню. Дивна то пісня. Деякі її ноти щемлять у серці, мов недавня, ледве загоєна рана; інші рвуть думку з собою в темну, пахучу безвістю, у якийсь безмежний, непрозорий простір; інші порушують самі глибокі і силні струни в людській душі, будять бажання життя, енергію, охоту до невтомної праці, світлої будучини, а ще інші навівають якусь недовідому, глибоку тугу на серце. Гандзя родилася серед гомону пої пісні; відколи могла чути тони, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову

¹⁾ Томі—тії.

ісіому. Ві сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечерами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу; любувалася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворушив вохкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче літнє полуднє, коли вітру не було чутно, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріманих на соняч ній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесенських а проте для неї таких важників і величників радощів і перпінь. От тим про їй не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, інтенсітну Гандзину істоту. Ві сні їй на яві в неї все одне та одне на думці — ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого запаміла вона в своїм коротенькім життю (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом. Ах, як радо, з якою розкішшю слухала вона казок про лісових духів, про пінні напівспрашні, напівпригадані півори народнвої фантазії, а особливо про Мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими, зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться Мавок. Адже-ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені, гойдаються на довгих, тонких, березових гілках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! Їх голоси, мов срібні

дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалеку... Але вона ще ніколи не бачила Мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіла свого дні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила Мавку, о певно! Адже їй не дармо снилися Мавки вже кілька ночей, співали, сміялися інак голосно-голосно, гойдалися на гілках, та все кликали її до себе, в ліс...

— Гандзю, куку! Гандзю, куку! — кликали вони, ваблячи її до себе своїми білесенькими руками. — Ходи до нас, до лісу! В нас так тепло, так весело, так любо! Ади¹⁾, які в нас коси! І в тебе така буде! Ади, які в нас гойданки!... І ти на такій будеш гойдатися! У-у! у-у!... Ходи, ходи!...

Гандзя заплакала. Вона озирнулася по хаті. Як тут нуджено, вогко, понуро! В кутах діди стоять — страшно! Їй пригадалася приказка, якою втишували її, коли часом плакала:

Лізє кусіка
З-за сусіка!
Зуби зазубила,
Очі заочила,
Руки заручила,
Ноги заножила!
В серці їй гострий ножище,
В плечах їй дубовий колище!

Вона запремтіла ; тривожно поглянула на спелю, в якій стримів забитий чорний, грубий, дерев'яний гак, дивачно понакарбованій. Цей гак в її уяві був «кусікою». Вона, лежачи в постелі, нераз

¹⁾ Ади — диви.

довго вдивлювалася в нього і все почувала паємний страх; усі страшні повісті, що їй наговорила баба, вона в'язала з тим гаком. І тепер у німій тривозі вона почала вдивлюватися в кусіку, і чим довше дивилася на неї, тим виразніше їй здавалося, що ця кусіка жива, що це така стара, погана, зморщена баба з величезною торбою, в яку забирає малих дітей. Ось вона випростовується, тупає своїми дерев'яними ногами, лізе, лізе чим раз ближче до Гандзі!... Гандзя заверещала перелякані і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна. Там було ясніше. Вона оглянулася на хату — нічого; несміло зирнула на кусіку: вона не рухається, але чорна, горбата, страшна, як була вперед. Але надворі, ах, надворі так ясно, так тепло! З вікон видно ліс — ах, пам певно Мавки гойдаються, чекають на неї. Ні, вона не видергить у тій поганій хаті, з тою страшною кусікою, вона вилізе крізь вікно на двір і побіжить у ліс, на хвильку, заки верне мама, побавитися з Мавками. А як не верне? Як мама прийде швидше, то буде бити. Ні, мама не прийде швидше, адже вона буде ось тут на окопі, побачить маму, як буде йти з лісу з грибами.

Гандзя вилізла вікном із хати. Легкий, літній вітерець обвіяв її теплом, розвіяв її коротке, біле, мов лен, волосся, викликав живішу краску на бліде личко; пільки очі палали якимось гарячковим огнем, як уперед. Побігла через обору до ліси. Чулася такою легкою та силовою серед того тепла, в піч свіжім повітрі, навія-

пім запахом нив у розцвіті. Ліса була трошки відхиlena; опворити її Гандзя не здужела б,—куди ж її малесеньким, слабим ручкам до такого тягару! Вона, мов мишка, пролізла крізь вузький розтвір, крізь який хіба кітка могла би пройти вигідно, і з усміхом радости на устах, іпремтячи всім пілом опинилася на вигоні, супроти поля. Вітper дмухнув різче на її лицє. Гандзя була лише в одній сорочині, довгій до кісток і підперезаній червоною крайкою. В першій хвилі вона почула щось ніби холод. Але ні, це пільки так їй здавалося, адже сонечко осв'як гріє, де ж тут холодно!...

Півперек поля тягнеться вузенька стежка до лісу. Гандзя знає добре цю стежку, по ній вона найрадніше любить бігати, з неї виразно видно ліс! Осв', він великий, сумрачний, гомінкий! У Гандзі дух захапує з радості, що осв'як ішe хвильку бігти, і вона буде в лісі, сама!

Вона біжить, пільки що якось не може так швидко бігти, як давніше. Жито поважно хитає колоссям, коли вона біжучи пересуне ручкою по стеблах. Як вона любить тепер оте жито, ті блаватки¹⁾ та квітки куколю, що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки, серед лісу золотистих стебел.

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя з радості, біжучи стежкою. — Я йду вже, біжу, ади як швидко! Будемо бавитися.

Чим раз голосніше та виразніше гомонитів вічна лісова пісня. Гандзя ловить

1) Блаватки—воловішки.

її вухом, впивається нею. Серед шуму і па гомону листя вона виразно чує щось, немов різке плюскання рибок у чистій кришталевій воді: це сміх та радісні крики Мавок. Вона чує навіть, як вони кличуть її до себе:

— Гандзю, куку! Гандзю, куку!

Але як же вони близько! Ось туті таки за окопом, а як же! Любі Мавочки, вони певно прийшли за мною сюди! Та ѿ що не боялися! Адже якби їх люди спіймали, то забрали б їх у торбу, а як же!... Дали би тій поганій кусіці в торбу! Але ні, вона не дала би Мавок, вони такі добрі, такі гарні!...

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя щосили. — Я вже тут, я зараз надбіжу, ще лише дрібочку¹), зачекай.

Ах, ось уже їй ліс! Який тихий, величезний, понурий! Берези гріються на сонці і світять здалека своєю білою корою. Їх довгі віти, мов зеленікоси, позвисали додолу і колишуться з вітром. Ось тут десь і Мавки зараз будуть. Га, певно поховалися перед Гандзею, але вона закличе їх, вони зараз повибігають, засміються голосно в своїх кутиках..

— Мавко! Мавко! Я вже тут, тут, тут! Ходи, будемо бавитися!

Гай! Он засміялася одна, але якдалеко! Ах, друга, третя!.. Адже Гандзя знала, що вони не витримають довго в схованці. Ах, який чудово дзвінкий їх сміх! Як любо кличут вони Гандзю з собою! Тут темно, а там далі так ясно, там повно

¹) Дрібочку — трошечки.

зілля, такого гарного, пахучого! Там гойданки такі легенікі! Ох, Гандзя побіжить за ними, адже це не дуже далеко!

* * *

Вже вечоріло.

Гандзина мати давно вернула з губами додому і весь день ходила по селу, питуючи за Гандзею. І ніхто не бачив. Бідна мати чим ближче до ночі, тим тривожніше бігала від хати до хати, але Гандзі не було ані сліду.

— Та ї то, видите, нещастя мое! Якесь вродилося таке слабеньке та мізерне, а тепер уже з місяць, то раз-у-раз як що говорить, то ніби в гарячці! Наговорили їй нашибоваті¹⁾ баби про якихось Мавок, а вона раз-у-раз про них, і в сні лише Мавки та Мавки! Скарана моя година! А де тепер поділася, то вже Господь знає. Та ї то вона ніколи не звикла бігати далеко, все пильную та не пускаю...

Але Гандзі як не було, так не було. Вечером мати з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день, Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того ї не сказати. Аж на третій день рубаючи дрова в лісі здибали люди маленку дівчинку під березою. Вона лежала, обнявши міцно березу заков'язлими ручками. Отворені очі не близали вже, пільки на успах застив розкішний усміх; видно, Гандзя тільки цо перестала бавитися з Мавкою.

1885 р.

¹⁾ Напибоваший — дурний, божевільний.

ПОЄДИНОК.

(Зимова казка).

Zwei Seelen leben,
ach, in meiner Brust!).

J. W. v. Goethe.

Битва була в самім розпалі. Гармати ревіли, мов люті звірі, кидаючи з своїх гирл тяжкі, смертоносні кулі. Ракети лускали високо під хмарами, розсипаючися градом кровавих іскор. Уся широка кітловина стогнала, кричала, гrimіла та палала, мов одне пекло. Сонце зайшло, а сумерки, налягаючи на землю, робили весь той образ знищення, різанини і смерті ще страшнішим.

В тім огністім, пекельнім вирі, де піт'ма мішалася з різкими огняними язиками, де смерть являлася у всіх можливих видах, де кров людська димілася і бурхала потоками, а тисячі сильних, здорових і рум'яних парубків ішли по трупах товаришів назустріч неминучій погибелі, в тій безодні знищення й жаху дух людський завмирав, думка губилася, мов порошинка в полі, — чоловік ставався бездушною машиною, живим деревом, яке

¹⁾ Дві душі живе в моїх грудях.

нічого не знаючи, нічого не шамлячи; йде куди йому кажуць, робить, що йому кажуць, і паде, де його постигне неминуча загибел.

У такім самім безп'яннім стані був і я ось уже півгодини. Відколи наш капітан крикнув нам: «Марш!» — відколи довкола за свистали кулі, затріщали гранати, залунали зойки ранених, задимилося поле від вистрілів, від тої хвили я страпив силу приймати враження, стався машиною. Я знов тільки одне, що наша ціль були ті горючі хати недалекого села, відки сипався на нас густий град ворожих куль.

Ні, я не можу сказати, що знов це! Тільки пожежа, що роздирала тисячами огняних мечів густі сумерки і ще густіші клуби диму, — ота пожежа тягла мене і всіх моїх товаришів до себе, так як огонь лампи тягне до себе нічні нетлі.

Ми йшли мовчки, топтали по трупах мовчки, бродили в крові мовчки: тільки коли часом цей або той тралений кулею повалився на землю, виривався з його грудей роздираючий крик. Але лише на хвилю! Він зараз затихав під ногами даліших рядів, що мов сліпа лавина перевалювалися через нього.

— Біgom до штурму! Марш! — загримів за нами голос капітана.

Той голос, захриплий але різкий, ухопив нас, бачилося, у могутні кігті і кинув нами наперед, мов важким каменем. Що діялось зо мною кілька мінут по тім розказі¹⁾ — не знаю. В моїй уяві миготять без-

¹⁾ Розказ — наказ, команда.

ладно перемішані блиски пожежі, блиски багнепів, гашені гарячою кров'ю, гуркіт вистрілів, зойк, проکляття, стогнання конаючих, і глибокі, спрашені рани в покорчених, живих тілах людських, освічені вибухами полум'я. Я опімився аж серед села, серед моря іскор, мов муром обведений довкола чорними стовбурами диму, на якіось відьнім місці, мов на вигоні.

Я був сам. Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув. Після страшного зворушення я не міг іще прийти до себе, не знат, де я, що зі мною діється й звідки я тут узявся.

По хвилі моя притомність зачала вертатися. Перше чуття, яке пригадало мені, що я живу, був глухий, пекучий біль у грудях. Що це? Чи я ранений? Переконуюся, що ні,—але біль проте не перестає. Довгої хвилі треба було, поки я міг переконастися, що це болить мое серце.

Але чого ж воно болить? Хіба я винен тій страшній руїні? Хіба я можу спинити її? Хіба я міг опертися всемогучій силі, що пхнула мене самого враз із тисячами інших в оцю пекельну долину на кривавий танець? Хіба я можу чародійським словом загоїти всі рани, спинити всю кров, згасити всі пожежі?...

Довкола мене громіло, ревло, клекотіло, мов у кітлі. Битва тревала даліше, але покопилася огняною лавиною в інший бік. Довкола мене широким замкнутим кругом клубилися стовбури диму, тріщало горюче делиння будинків, гуділа велика пожежа. Я стояв у тім огнянім крузі без

виходу. Розпалене повітря лилося мов горюче олово в моїй груді, дух мені захапувало, кров била в жилах молотами, страшенно спрага давила мене за горло, світ зачав колихатися і крутитися в моїх очах...

Нараз дихнула в мої груди хвиля холодного, оживляючого повітря, я випростувався і побачив перед собою—себе самого. Смертельна трівога пройняла мене до кости, розбурхана кров ледом стялася і на хвилю мабуть зовсім перестала бігнися. Мов причаровані впилися мої очі в дивну появу, що німо, з грізним, від поїжкі паленіючим лицем стояла передо мною.

— Хто ти?—ледве прошептав я, важко переводячи дух.

— Я Мирон,—відповіла сміло ѹ твердо поява.

Так, це справді був Мирон! Це справді був я, таکий сам, як колись у найкращі, найсвятіші дні моєї молодості! В гордій, смілій поставі, в блискучій зброй стояв мій власний образ передо мною, мірячи мене строгим, грізним оком судді, що бачить перед собою затверділого і непоправного злочинця. Від того погляду мої груди стискалися, вся моя іспота трепетала, мов лист від осіннього вітру. Ох, я чув неясно, але все таки чув, що не вийду чистим із цього господрого суду.

Але в хвилі, коли мої розтривожені думки вспіли зібратися і впорядкуватися, відізвалася в моїй груді сильним голосом любов себе самого і заглушила тривогу.

— Як це піш кажеш, що ти Мирон,— заговорив я, не зводячи з нього очей,— коли я Мирон!

— Ти? — відповів мій двійник коротко, з виразом безперечної погорді. Це одне коротеньке слово дивної появи мов молотом ударило мене в тім'я. Я знов почув глухий, пекучий біль у грудях і довго не міг зловити спілвки повітря, щоб промовити слово.

— Коли ти Мирон,— сказав я вкінці,— що хто ж я такий? Адже оба ми не можемо бути одною особою.

— Не можемо, певно, що не можемо! — потвердив він зі згірдною усмішкою.

— То хто ж я такий, коли ти Мирон?

— Ти? Хто ти такий? Вітрова мара, привид моєї розгаряченої фаніазії, ніщо.

— Я.., ніщо? — крикнув я, добуваючи останніх сил — Я привид? Я мара? Алеж у мене тіло, і кісті, і кров! Алеж я рухаюсь і хожу незалежно від тебе! Алеж я був ступ перед тобою!

Дивний привид грізно наморщив брови.

— Нужденна маро! — скрикнув він, — брехлива поява, плоде сумерку і тривоги, і ти смієш ще суперечатися зо мною? Смієш простягати свої злудні¹⁾ руки проти мене, правдивої дійсної дійсності? Ну, чим, скажи мені, чим ти докажеш, що ти Мирон, а не я?

Я стояв, мов поражений громом. Думка моя була мов одеревіла, я не міг знайти ніякого доказу.

1) Злуда—омана, привид.

— Ну, скажи мені, які твої діла, які твої змагання? Куди йдеш? Чого хочеш? За що борешся?

— Я охороняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борусь за порядок — пробубонів я, але чув, що сили мої щезають, немов хто половину серця вирвав мені з грудей, половину життя виссав із тіла.

— Нужденний приведе! — загуло громове слово мого страшного судді — і ти говориш, що ти Мирон? Отже знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлости над чеснотою, а твої ділами служенням тиранії, а твою боротьбу кровавим злочином! Щезай геть! Ти не Мирон!

— Але чим же ти докажеш, що ти Мирон? — прошептав я.

— Коли докажу, що ти мара, привид, ніщо.

Я зложив уста до насмішки.

— Не віриш іще? Переконайся! Ану, поборімся! Коли ти дійсний Мирон, а я привид, то я щезну від твого виспірлу, а коли я дійсний Мирон, то ти щезнеш. Адже привид чене не переможе дійсності. Стріляй!

Я прицілився, гуркнув вистріл, і зарегопався мій страшний противник.

— Маро нужденна! — сказав він, — щезай же від моєї кулі!

Блиснув його карабін, — і мов громом рапажений я покотився між пірупи.

1883 р.

М І Й З Л О Ч И Н.

Ні, не видержу! Не можу довше видержати! Мушу прилюдно признатися до гріха, хоч знаю наперед, що на душі мені не буде легше від того. Адже ж відплата путем неможлива, бо яка ж відплата може зинадгородити невинно пролиту кров, надолужити замордоване життя?

Tak, у мене на сумлінню забійство. То значить, не це одне тільки. Адже чоловік — великий, систематичний, рафінований убійця між сортами, таї усі ті сортами зного зі свого боку докладають і свою добру пайку до загальної великої симфонії убійств, котру нам подобається називати «органічним життям». Усі ми вбиваємо на кожнім кроці, ріжемо, попчимо, давимо, нівечимо мільйони живих тварів. Ані хвили не можемо жити без убійства. Наші справи, наша одіж, наші забави, наш хід і наш сон, навіть наш віддих, усе те непереривний ряд тисячів і мільйонів убійств. А найцікавіше те, що ми навіть не спостеріга-

ємо цього. Та не тільки анапемські мікроорганізми вбиваємо з байдужим серцем. Навіть наших вище устроєніх братів, риб, раків, птахів і звірів ми мордуємо без гризоти сумління і заспокоюємо себе тим, єдиним і найвищим *raison d' être*: треба нам їх для власного прожитку. Як чоловік, що замолоду вибирав пташачі гнізда ловив мотилів, збирав комах, ще й досі не покинув замилування до риболовства, я маю на сумлінню певно не мало тисяч таких убийств. Та проте всі вони забуті і тільки це одне мучить і гризе і вертить мою душу довгі літа. Тільки це одне не вмирає і не вигасає і оживає все ново, болить тим ірше в моїм нутрі, чим більше силкоюся забути про нього, затерти його.

А ж страшно мені робиться, коли ціла ота нещасна подія ясно, з усіми подробицями вирине в моїй пам'яті. Від того часу минуло багато літ, певно більше як тридцять. Я був іподі невеличкий сільський хлопчина і бігав, граючись по лісах і полях моєго рідного села.

Власне надійшла весна, один із перших гарних, теплих днів. Перший раз по довгій зимовій неволі в пісних, душних хатах ми, сільські діти, могли побігати собі свободно. Ми вибігли на сіножат'ю, що ще була гола і сіра від скиненої недавно зимової перини. Тільки десь-не-десь проглевувалася з землі свіжа зелень: скваливі госпірі листки тростини, ще позвирані в госпірі шила листки хрону та лопухів над потоком. Тільки в недалекім лісі сподом усе забілілося від дикого ча-

сніку, що власне починає уже відцвітати, від білих і синіх підліщків.

Над нами здвигалося темно-синє склепіння неба, всміхалося сонце, а на даліких вершках Карпат бліскотіли ще здорові снігові шапки, мов іскристі діамантові корони. Та їх краса не зворушувала нас надто дуже, бо ми почували кожної хвилі холодний зимовий подув, що йшов від них униз до сходу сонця. І річка почувала це; вранці вона була ясна і чиста, і плюскотіла тихенько мов у літі, а тепер клекотіла гнівно в своїх тісних берегах і пропискалася вниз своїми жовтаво-брудними, розбурханими водами: це були якраз оті близькі діаманти, розтоплені весняним сонцем.

Та все те не в силі було попсувати нашу весняну радість. Ми ходили, скакали і підскакували, і бігали довкола і відвідували всіх наших знайомих: старого могутнього дуба на краю лісу, що то по його крепких конарах¹⁾ ми літром лазили навзводи з вивірками; високу, похилену березу з жалібно навислими поненіжкими гілками, що ми їх звичайно надували на гойданку на велику гризоту пана лісничого; тихі криниці в лісовій гущавині, де ми позасідавши за грубими яврами і па в'язами не раз придивлялися вечерами лисам, барсукам та диким кабанам, що сюди приходили пити; і вкінці глибокі, чисті млинівки²⁾, де ми що-неділі з гачками чапували на щупаків, а коли припекло

¹⁾ Конар—віпка, гілка.

²⁾ Млинівка—озерце, криничка.

сонце, з криком і ряготом освіжувалися в чиспій, холодній воді.

Кожне місце довкола пих млинівок, найбільш улюблений шерен наших забав, оглядали і обнишпорювали ми зовсім до-кладно. Це був спуст сіародавніого великого спаву. Півперед долини, від лісу до лісу підіймалася здоровенна гребля, що тепер, обрівняна і здавна розорювана плугом, виглядала як довгий, рівний горб, тільки в трьох місцях перерваний: раз попоком, що тут скручував аж під ліс і гнівно булькотів і рвав та підмулював високий, срімкий берег, і два рази згаданими вже млинівками, єдиними останками колишнього панського спаву. Ті млинівки були не надто широкі, глибокі з на сажень, опінені декуди вільхами, вербами та лозовими корчами. Літром густа, пахуча трава та квітки білої конюшини нависали з берегів аж над саме водяне дзеркало. Тепер, щоправда, довкола було досить голо і сумно, та й у воді, що в літі густо-часто оживлювалася плюскою щупаків і громадами червонооких пломбіць, які звичайно плавали цілими купами під проводом одної найбільшої, тепер було тихо. Та ми пропре що крок заглядали цікаво в воду під кожний прут, під кожний зів'ялий лопух, у кожний корч, чи не задушився деякий наш знайомий щупак під льодом, або чи пані видра не була ласкова зробити нашим рибам візиту.

— Псс! Псс! — засичали нараз два чи три хлопці, що йшли передо мною, схилилися до землі і поповзли тихо наперед,

намагаючися обспіупити довкола один корч.

— А вам що птаче? Що там птаче? — запипав я поневолі також шепотом.

— Піпах! Птах! Не бачиш його?

— Де він? Де?

— Ось ішут у корчі. Побіг. Ми ще такого не видали. Не літає мабуть, лише бігає.

Поки ще хлопці обступали корч, я пішов просто до середини корча, обережно розгорнув густі гілячки і побачив справді невеличкого пташка, що склався в торішній сухій шраві. Не знаю, чи він був ослаблений, чи переляканій, досить, що побачивши мене над собою, не полепів і не побіг, і я в пій хвилі мав його в руці. Всі хлопці позбігалися, щоби побачили моєго бранця.

— Ах, який гарний!

— Такого пташка я ще не бачив ніколи.

— Гляньте лише на його очі!

— А його пір'ячко.

Це був маленький болотяний пташок, які в нашій підгірській околиці показуються дуже рідко. Пір'я на нім було попелясто-сіре, з легеневким перловим полиском, дзьобик тоненевкий, темно-зеленкуватий, і піакі ж самі довгі, тонесеневкі ноги. Він сидів тихо, затулений у мої долоні, не тріпався, не дряпав і не дзвобав, як це звичайно чинять інші дики птахи, коли їх зловили в руку.

— Що ти будеш робити з ним? — запитали мене деякі хлопці, озираючи зависними очима гарну добичу в моїй руці.

— Понесу його додому.

— Будеш його пекти?
— Або я знаю? Буду його годувати.
— А знаєш, що він істеб?
— Побачу. Коли не схоче істи хліба, то може буде істи мух, а коли не мух, то хробаків, а коли не хробаків, то слимаків або сім'я або пішоно. Вже щось винайду для нього.

Я справді поніс малого, гарного пташка додому і посадив його не до клітки, а в середину подвійного вікна, де мав більше куди бігати і лізти, більше світла і повітря. Пташок не ліпав і не порхав, а піленькі бігав здовж шиб, тут і там постукуючи своїм тоненьким дзвобиком о скло, та раз-у-раз, як мені бачилося, тужко поглядаючи на широкий, вільний світ. Часом зупинявся, схиляв голівку і знов підносив її наглими, пташачими рухом або перехилював її на бік, так що одне око, бачилося, блукало по гілках близької яблуні, і потім знов попакував головкою так сумно і зрезигновано, немов би хотів сказати:

— Ах, там надворі так гарно і тепло, і я моя весна пропала! Я в неволі!

Мене щось немов птигнуло в серце, коли я кілька хвиль придивлявся цвому пташкові. Мені самому зробилося сумно.

— Пусті його! По що будеш його держати тут! — прошептало щось у мойому нутрі.

— Алеж він такий гарненький! І я ж зловив його — відповів я вперто собі самому. — Може він привикне. Коли б я піленькі знат, чим його годувати!

З годуванням мав я справді чимало кло-

поту. Я поїлав пташкові кілька кришечок хліба, кільканадцять зерняток проса і кільканадцять хапніх мух, кожний рід поживи окремо в численкій мушлі, поставив їому черепок води і пішов геть, щоби лишити його в спокою. Коли вечором я повернув додому і зазирнув до своєго пташка, то побачив, що він ані не доторкнувся до поживи, пільки сидів у кутику, високо вгору простягнув тоненьку шийку і не змигаючи оком глядів крізь вікно надвір, де серед пурпурової пожежі заходило сонце за снігову шапку Хребти-гори, і від часу до часу потакував головкою так сумово і безнадійно, що я не міг довше дивитися на нього.

— Може це нічна птиця,— подумав я,— і аж уночі буде їсти.

Ця думка заспокоїла мене трохи і я спав твердо і не думав про пташка. Скоро рано, ще до схід сонця, я побіг знов до світлиці і зазирнув до вікна. Пташок усе ще сидів на тім самім місці, де я вчора бачив його, усе ще простягав шийку високо догори і все ще, не змигаючи оком, глядів крізь вікно на широкий, вільний світ отам за скляними шибами і від часу до часу потакував головкою. До поживи ані не доторкнувся.

— Пусти його! Пусти його! — закричало щось у моєму нутрі. — Пощо тобі мучити його? Адже він згине з голоду.

— Ні, — відізвався інший, упертий голос у моєму нутрі, — я мушу видибати, чим він годується! Принесу їому слімаків і хробаків і жабуриння.

Не знаю, відки мені стрілила до голови

така думка, що він може їсти жабуриння. Досить, я побіг на пасовисько, на збирал усяких дрібних слимачків, накопав хробачків і виловив з води добру жменю жаб'ячої ікри і приніс усе тє мойому бранцеві. Він навіть не звертав уваги, коли я всі ті достатки клав перед нього, не показував ані страху, ані найменшої цікавости, ані крихітки апетиту на ті ласощі. Здавалося, що тільки сонце і тепло і весна там на широкім вільнім світі займали всю його увагу.

Того дня мав я якусь роботу, то ж пішов геть і вернув аж вечером. Я поспішився заглянути до пташка. Він бігав, легенько потакуючи здовж шиб і навіть не доторкнувся до поживи.

— Диво дивне! — подумав я і хотів зараз випустити його на волю. Та мені прийшло на думку, що тепер він певно ослаблений і не здатний до літання, а коли зараз вечером випущу його ось тут на подвір'ю, то це буде для нашого котика дуже легка і пожадана добича. Ліпше буде, коли ще сьогодня він переночує в мене. А завтра ранесенько я занесу його на те саме місце, де його зловив, і пушу на волю.

Другого дня, схопивши ранесенько з соломи, я побіг до своєго бранця. Він усе ще не брався до ніякої поживи і сидів ослаблений і вплюмлений у куточку, очима все зазираючи крізь вікно на волю. Він спокійно дав себе взяти і поглянув на мене тими самими невимовно сумними очелятами, якими дивився крізь шиби на сонце та на яблуневі гілки. Раз навіть

він потякнув головкою, немов би хотів сказати:

— Так, так, знаю вже, куди мене несуть. Я вже давно знат, що воно дійде до того.

Я виніс його на подвір'я. Він сидів спокійно в моїй долоні і не пручався. Я чув його м'яке пір'ячко і його тепле тіло.

— А смачне мусить бути його м'ясо! — стрілила мені нараз думка через голову. — А що, якби його зарізали і дали спекти?

— Пусти його! Пусти його! — шепче щось. мов добрий янгол, у моїм нутрі. — Адже бачиш, він такий маленький. Навіть заходу не варто, щоб його пекти.

— Алеж бо шкода його пускати! Я ж зловив його! — бунтівалася дитяча впертість у моїм нутрі.

— Пусти його! Пусти його! — лебеділо щось тихо-тихо в найглибшій глибині моєї душі.

А пташок сидів тихо і зрезигновано в моїй жмені. Я отворив долоню — він не полетів. Щось огидливе, злорадне тріумфувало в моїм нутрі.

— Бачиш! Він сам не хоче! Ти ж дав йому змогу втікати, чому ж не втікає?

— Алеж він слабий і зголоднілий, — лебеділо щось тихо-тихо в глибині моєї душі.

— Еп, що там! — скрикнула дитяча впертість і в найближчій хвилині я відкрутив головку малому, гарному пташкові. Він затріпав раз чи два рази своїми тоненікими ніжками, з шийки виплили дві чи три крапельки крові і малого, гарного пташка не стало. В моїй долоні лежав холодний, бездушний труп.

І нараз зломилася, розвіялася вся моя впертість, моя завзятість, мое самолюбство. Я почув виразно, що я оце зробив щось безглузде, огидливе, що я допустився безсердечного вбійства, навалив на себе провину, якої не відпокутую і не відмolloю ніколи. Аджеj я знівечив зовсім безцільно таке гарне, невинне життя! Ось тут, на вільнім світі, перед лицем цього ясного, теплого, весняного сонця я видав і сповнив жорстокий, нічим не мотивований засуд на смерть. Тепер я почув зовсім ясно і виразно, що це вбійство було зовсім безцільне. Аджеj цього бідного трупика я не зможу ані обскубти, ані ісипи. Ні, я не мав сили навіть ще раз поглянути на нього. Я випустив неживого пташка з руки і засоромлений, стурбований, пригноблений і змішаний я побіг геть, геть від нього, щоб не бачити його, щоб затерти в душі навіть спомінку про нього. Мені дуже хотілося плакати, але я не міг; щось немов кліщами спискало мою душу і вона не могла в слізах вилити своєго болю. Маленький, гарний пташок лежав у моїй душі, я поніс його з собою і мені здавалося завсіди, що він глядить на мене своїми невимовно сумними очелятами, глядить з тихою резигнацією, потякує голівкою і шепче тихо-тихесен'ко:

— Ах, я це й знат, що пропала моя весна, що неволя буде заразом і моя смерть!

У м'якому, вразливому дитячому серці не довго привали ті турботи. По двох-трьох днях я вже забув про пташку і

його нещасну долю. Забув, бачилось, на завсіди. Враження моєго злочину залягло десь у темнім куті моєї душі і звільна його присипали, прикрили і погребли інші враження, інші спомини.

А проте воно не завмерло. Минуло цілих двадцять літ, і коли на мене звалився перший великий удар нещасливої долі, коли я молодий, з серцем повним жаги, бажання жити і любити, посеред чудового літа сох і в'янув у тюрмі і мусів почувати, як розбивалися всі мої надії, як без милосердя толочено, розтоптувано, без цілі і без ума нівчене та руйновано все те, що я вважав найдорожчим скарбом своєї душі, тоді серед тривожної, безсонної ночі явився мені той маленький, гарний пташок, шпигонули мене в саме серце його сумні, повні тихої резигнації оченята, прошептали мені його повільні рухи ті несамовито страшні слова:

— Ах, моя весна пропала! Я в неволі! Знаю вже, знаю, чим то воно скінчиться!

І відтоді я не можу позбутися цього спомину. Він затроює мені кожну хвилину щастя, розбиває мою силу і відвагу в нещастю. Він мучить моє сумління грижею і мені здається, що все дурне, безцільне, жорстоке і погане, що я пільки коли зробив у своїм життю, скристалізувалося в конкретний образ оцього малого, невинно замордованого пташка, щоб тим докучливіше мучити мене. Тихими ночами я чую, як той пташок тихо-тихо стукає дзвобиком о шибу і я про-кідаюсь зі сну А в хвилях тривоги і розпуки, коли лютий біль запускає кігті в

моє серце і грозить ось-ось зламати силу моєї волі, мені здається, що я сам той маленький, слабосилий, голодний пташок. Я чую, що якась уперта, за-взята і нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені невловимі привиди свободи і щастя, та може в найближчій хвилі без причини і без цілі скрутити мені голову.

1898 р.

У КУЗНІ.

Із моїх споминів.

На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це огонь у кузні моєго батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема — кидає його в паленище на жмінку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним поквіблним способом обзивається до слуги:

— Ти, ти, ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгоритєся.

Андрусь, той сам, що з хати приніс мене на коркошах¹⁾ і посадив на вугляній скрині близько огнища, тепер хблас за жердку від міха і починає дупти. У міха

¹⁾ На коркошах — на раменах.

зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці, він розфукує вугля, а огню не скріплює.

— Помалу, Андрусю! Ти, ти, ти, хло, помалу!

— Ще дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь, і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх як мога більше повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де пото дика баба? — питают я.
Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуеш, як фукає?
Я прислухуюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу, — говорить Андрусь, — то вона буде стогнати.

— Я не хочу! Не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусьового жарту. Моя уява залюднена марами, упирями, спрачуками¹⁾, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини, при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковалбcbkім місі, і відтоді той міх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай, Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

¹⁾ Спрачук — що спратився, закінчив самовбивством.

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його задушити, то даме. Ади, ѿ я так дму!

І батько пару разів дмухає в огонь.

Я вспокоююся. Огонь розгараеться. Зразу він немов боязко виховзується з-поміж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дупи дужче; синяві язички в корінню червоніють і вискають прожогом із глибини вугляної купи. Звільна чорне вугілля її собі ж набирає чевоної краски, полум'я сичить і простується, робитьсь немов в'язка бліскучих ножів або стріл. Але дика баба вже надула свій шкіряний живіт майже аж до стелі. Андрусь напирає обома руками, грудьми її животом, щоб здушувати жердку вниз. Огняні ножі внизу робляться білими; вугля з червоного робиться золотим, немов прозірчастим, немов топитьься. Я не можу відірвати очей від того маленького огнища, що не чваниться світлом і ледве розганяє супінок невеличкої, дерев'яної кузні, та зате плює здоровими іскрами аж під коритовидний, глиною виліплений та сажею навислий спріп, і криє в собі велике тепло, велику робочу енергію.

А батько стойть при ковадлі, взяв свій невеличкий, «спрямочний» молоток у руку і кільканадцять разів ударив по ковадлі, швидко раз-за-разом, мов вербелъ¹⁾ на барабані. Пішов голос по всьому присілку — знак, що в кузні починається робота.

¹⁾ Вербелъ — барабанний бій.

Тепер він витягає з-під міха ріжні скриньки з усяким заліззям. Тут пови-зублювані сокири, які треба насталити; ось одна виглядає мов очайдуша з роз-черепленою головою—в неї розбитий обух, її прийдеться зовсім «пересипати», як каже батько своїм образовим языком. А онде коло дверей чересло—треба на-надити. Під кузнею в невеличкім піддаш-ку обік точила стойть пара возових ко-ліс, які принесено до ковання,—там же лежать і нові залізні рафи¹⁾ на обручі.

Батько був славний коваль на всі око-личні села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерти один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившися зо мною та згадавши про батька, мовив:

— Ні, нема вже такого коваля. В мене ще й досі його роботи сокира є. То ду-ша не сокира.

Коли батьків вербель, виграний моло-том по ковадлі, залунав по слободі, по-чинали звичайно сходитися сусіди. Робо-та в кузні йшла щонайбільше в зимі—літом були лише два короткі сезони: плуговий та серповий—по за те батько відмікав кузню в літі хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А в зимі господарської роботи мало. Де-де в стподолі лопотяль ціпи, в сінях хрупotaль пили або фуркочутъ колово-роти, крутячи мотуззя. Робота не квап-на. А в кузні весело. Хто приходив з

¹⁾ Рафа—кусок заліза.

більшою роботою—чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба; та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, «що людьом, то й мені», а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Ось хоч би обручі натягати на колеса: три, чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками; два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладупів його на обода, а ті з дрючками хапають гаками за рафу, опирають кінець дрючка об обід і починають щосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за допомогою гарячого заліза де-де пускає полум'я, та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чутти батькове приговорювання, перемішуване ударами молота то о рафу, то об обід, та кланцянням гаків, що тягнуть обруч у ріжні боки. Потім три, чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти і починають в такт молотильників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунає на всю слободу, поки обруч не стане зовсім на своїм місці. Старші господари очима знавців оглядають колесо, придивляються, чи добре

стягнув обруч дзвони, чи війшла на своє місце кожна спиця, чи міцно стоїть маточина; цей та той підійме здоровецькою рукою колесо вгору, пустити його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо як дзвін,—повторяє один за одним. Найеїща похвала ковалеві.

А в кузні дика баба стогне і па стогне, огонь у паленищу вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє як золото і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані зиндири. Це «вариться» будуща сокира. Батько кинув у вогнище добреї дві пригорщі гонталів¹), тих старомодних, ручної роботи гонталів із кованого заливза, приложив їх вугілям і поставив ще одного чоловіка крім Андруся димати. В бапіковій кузні така вже встановена: хто прийде—сиди, говори, дійде до почастунку і його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: «Ти-ти-ти, хло!» (коли це хтось молодший), або «Куме-куме! Ану но, за молот!» Або до міха! Або до чого півм треба було. І моя дрібна особа бувала предметом його абайливості в таких разах. Коли треба було брати на ковадло якесь більше, сильно розпалене заливзо, з якого скакали сильно іскри або сарахкоміли біло-зеленковаті зиндири, батько все просив когось із присутніх:

— А засступіть но там димину!
Я дуже боявся тих іскор, та проте страх любив дивитися, як вони, мов рії

¹⁾ Гонталі—невеличкі цвяхи.

огністих чмелів, вилітали з-під бат'ко-
вого молота і прискали на всі боки. Особ-
ливо в таких разах, коли треба було
зварювати два окремі кусні заліза в одно.
І так коли бат'ко з розтоплених у па-
ленищу гонталів збив одну груду, цю
груду по кількоразовім випаленню вику-
вав на подовжну, плеєкату шпабку, довгу
на півтори п'яді та широку на три
пальці, потім на круглім розі ковадла
загнув, а кінці склепав до купи, наста-
вала найважніша пора в виробі сокири:
зробити добрий, міцний обух і зварити,
викувати та настилити лезо. Зігнена
груба штаба йшла наново в огонь, а коли
була розігріта до білого, в нефоремну
діру треба було вбити обушницю—заліз-
ний прилад, на якому мав формуватися
отвір у обусі сокири. На цій обушниці
бат'ко виковував обух дуже старанно;
його обухи ніколи не прискали й не розва-
лювались, а це в господарської сокири, що
часто служить і за довбню, дуже велика
чеснота. Разом з обушницею йшла со-
кира знов у огонь, але в якім виді! Місце,
де оба кінці штаби сходилися разом і де
мало повстяти лезо, було геть обліп-
лене рідко розведеною глиною — це мало
причиняється до зварення заліза. Покла-
дену в огонь сокири бат'ко старанно,
як дішину, прикривав горючим, а пошім
іще свіжим вугіллям, а те вугілля скро-
плював іще водою, в якій також була
рідко розведена глина — це на те, щоб
давало ліпший «гиц»¹). І дика баба почі-

¹) Гиц — із німецького. шепло.

нала стогнати щосили. Доти, доки з огнища зі звичайними вуглевими іскрами не починали вириватися ярко-білі зинди. Ні, ще не доти! Аж коли ті зинди починали густими роями «сарахтіти» з огнища, поді був знак, що залізо зварене досить. Бат'ко звільна брав кліщами розпалене залізо, обгрібав його молотком із вугілля й розтопленої глини, клав на ковадлі і робив кілька легких ударів своїм молотком. Ці удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндер. І хоч я звичайно в таких хвилях сидів на своїм підвищенні місці, заслонений від ковадла плечима якогось дужого «нанашка», то пропе мої очі з безпечною сковку бігали всюди по кузні, слідили за кожною зиндрою, а рівночасно не змigали й з того заліза, що під ударами бат'кового молотка прибирало чим раз виразнішу форму. А навдавши м'якому залізу таку форму, як йому було треба, бат'ко моргав на присутніх, особливо молодших, і приговорював:

— Ти-ти, хло! Ану за молоти! Ану живо!

Два чоловіки хапали здоровенні молоти і били в такт по залізу. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цун! Лунали удари пір'ох молотів. Малий бат'ків тоненіко, а два інші грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер починалася бат'кова детальна робота: знов над обухом, поки не дійшло до того, що можна було виняти обушницю, а потім

над лезом та на її вістрям. Батько кував та перековував кожну частину по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туге вироблене, щоб ніде не було скази ані задирки, щоб сокира виглядала «мов вилита».

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадськім уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий лід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закопи: в ту пору розпочиналося видобування нафти і воску на більший розмір. Тисячі людей ішли до Борислава, видурювали за щобудь шматочки ґрунту від селян і починали рити «дучки». В сусідніх селах почав зароджуватися тип «ріпника»: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб», — так характеризувала селянська поговірка життя ріпника — перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загибло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а цей або той упав з киблі і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих крайнє примітивно будованих ямах. Це була одна постійна тема оповідань. А друга тема: цей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажутъ, підпоїли та п'янога пхнули до ями. І далі йшли без-

конечні, уривані оповідання про різні шахрайства, про піяники ріпників, про їх добре зарібки і марновання заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховощами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця¹⁾; від нас ніхто не ходив ані не їздив до Борислава, але наслухавшися в зимі в кузні оповідань про нього я постановив собі зараз на весні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли там гостинцем до Борислава або вертали відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще в зимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича і тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жиців, що кожного селянина, який ім по одязі видавався Бориславцем, запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А маєте закопи на продаж?

Батько не радо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось

¹⁾ Гостинець — шлях.

нове, вороже доперішнєму життю. Він не давав по собі пізнати того, не осужував і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвіччини, але коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тяжучий робітник, любив кипти собі з дармоїдів та фушерів¹), з роззяв та галапасів. На підтвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковалевського ремесла. Тут у кузні я чув уперше такі оповідання як оте про хлопця, що його батько привів до коваля на nauку та боячись, щоб «дитина не попеклася або щоб іскра не випекла її ока» просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на спіні. «Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчитися». Хлопець «учився» таким робом сім літ, а вернувшись до батька замість леміша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з давніших літ, про Кошуцьку війну²), про пісні роки, про мандрівку наших селян на Поділля в службу або на Покуптя та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з коропі-

1) Фушер—той, що як слід не вміє робити діла.

2) Кошуцька війна—війна Австрії з Угорщиною 1848 р.

кими та меткими характеристиками людей — Подолян, Гуцулів, Бойків — та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного і потім застремлює вістрям на два пальці в холодну воду — вона гарпується. А потім на шрубстак¹⁾ із нею та під пильник, щоб обгладити, а нарешті на точило, щоб нагострить — і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба «скріпи рукам». Коваль радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кожний обзирає обух, пальцем пробує чи гостре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепано, все обзирає, немов би це була його власна сокира.

— Ну, пота подовжити²⁾ — каже один.

— Мені єй поті дубики тепер, що вона їх вирубає — зітхає другий.

Щасливий власник нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвилі, відколи вона була ще пригорщею старих гоніпалів. Він помагав дупи міхом, бити молотом при її робленню, — вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько величів із хати принесли чарку, бухонець

¹⁾ Шрубстак — знвяддя для роблення діри.

²⁾ Подовжити — довго привати.

хліба, пів плесканки сиру на деревляній
тарілці — і починається частовання, «обли-
вання» нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує
і береться до нової роботи; решта това-
риства частують, гуторить, жартує.
Цей марить на яві: якби мені дві-три
сотки¹⁾, то я би те й те зробив та по-
казав! Другий числитъ, скільки грошей
в останнім році перейшло через його
руки.

— Дванадцять десяток, бігме кумочку,
дванадцять десяток, як один крейцар²⁾!
Яка би то пара воликів була! А так що!
Як в пальці тріс. Ні чоловік в'їв, ні впив,
ні красно входив³⁾, лиш дідчій матері
годив.

— А вам, куме Марку, — обертається
один до нашого простодушного сусіда, —
якби вам так дванадцять десяточок
тепер, щоби ви зробили?

— Я-я-я, — заїкається Марко, — вже би-
би-би я зна-на-нав, де їх сховати.

— Певно завинули би в шматину, та
запхали де під стріху! — жартує дехто.
Марко не силкується реплікувати, тільки
хитрає головою, мовляв: жартуйте здорові,
а я своє знаю!

Інші радятися про свої хатні справи:
у того корова положилася, там дитина
кашляє; інший хвалиється, що вчора з по-
лукинка пшениці намолотив п'ятъ чверток.
Обмови, обсуджування неприсутніх бать-

¹⁾ Сотка — сотня карбованців.

²⁾ Крейцар — копійка.

³⁾ Входити — одягатися.

ко не терпів і коли кому заганявся язик у твої бік, умів зручним зворотом або притинком збити його з дороги, а молодшого, бувало, й пе-просту покартає: «Не пхай носа до чужого проса!» Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличності, звісно, такої, яку можуть допустити собі чесні, стапочні господарі. З жінок аеколи жартовано, а батько любив оповідати звісну притчу про лівку-скуску на доказ, що «Жіноча натура й невинного веде до гріха».

— Во по раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа крім свого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо трохи в світ подивитися, як там люди живуть.

А син каже: — Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивиться на ковалеву роботу, а далі каже татові:

— Тату, може би й я поробив трохи?

— Добре, синку, пороби.

Парубок присупує до огню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тільки хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковадло та й кує, а залізо не пече його ані дрібки¹⁾.

Коваль вимірішив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

¹⁾ Дрібки — трошки.

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату!

— Як схочеш, то можеш лишитися.

Але перед тим ходімо ще трохи далі, бо ми ще дуже мало світу виділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці поспірчалася ім дінка. Син став, дивитися — що то, ще не видів такого, а далі питав:

— Тату, а то що таке?

— То, синоніку, скуска, — каже старий.

А в сина аж очі розгораються.

— Ей, тату, якби то ми в лісі мали таку скуску!

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертати додому

Вертають. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може хочеш іще трохи покувати?

— Добре, тату, — каже син.

Та й знов по своїому: йде до огню, а там залиzo розпечено. Він хап рукою за залиzo. Ей, як не крикнув, як не хопити руку назад! А долоня вся міхуром спала. Обпік дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скуски захопів.

Та й забралися оба і пішли назад до лісу.

Батько оповідав цю притчу жартом. Аскетизм, що лежить в її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товарицький, громадський. «З людьми і для людей», — це

була девіза його життя. І досі тямлю, яке велике враження зробило на мене його оповідання про того святого, що просив Бога, щоб його увільнив від людської любові.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а Бог дав йому таку ласку, що всі люди любили його. Ну, таک до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той був би за нього і в огонь скочив. А ж раз ідучи лісом здибав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якісь печері.

— Що тут робиш, діду — питає лікар.
— Богу служу, — каже дід.
— Як же ж ти йому служиш?
— А бачиш: я відкинув усе світове, відцурався всього і молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше би ти служив Богу, якби був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити Богу й мамоні, — відповів дід. — Люди їх усі гризоти турботи і па заходи, то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу Богу і Бог мені відплатить, а хто служить людям, то чим йому відплатягть люди в день страшного суду?

На пім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до своєго діда. Але відподі як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то

нарешті дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертати до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він склався в якусь недоступну негую — і там його знайшли; поплив на море і велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води, — і там люди віднайшли його і липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися Богу: — Господи, дай мені таку слабість, щоби мене всі люди боялися, щоби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав Бога просити, так нарешті Пан-Біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити до землі, розшибати, піну точити, ричати не своїм голосом, так що всі люди його пуджалися¹⁾ і втікали від нього. А він при кожнім такім нападі все бачив чортів, що його поргають розпеченими кліщами, тягнуть до себе за лізними гаками, б'ють за лізними палицями, а все кричат:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебрі. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але tota хвороба зробила його таким спрашним, що ніхто не хотів його приймати під свою стріху. Як де вийшов межи купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг війти, бо всі втікали відтам, де він появився,

1) Пуджалися — лякалися.

то його потім не пускали. Нарешті по дванадцятьох роках чує голос:

— Валентій! Валентій!

Він обзывається: — Хто мене кличе?

А голос каже: — А що, солодко жити чоловікові без людської любові?

А він каже: — Господи, я согрішив. Дай мені смерть, хай довше не караюся.

А голос каже: — А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я створив чоловіка для людей і тільки з людьми і через людей він може бути щасливий. Якби я був хотів, щоб він сам собі і через себе був щасливий, я був би зробив його каменем. Якби я був хотів, щоб він тільки мені самому служив, я був би зробив його янголом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тільки тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудріший і йти навправці, та й зайдов у дебру, де сидять тамі з кліщами та з залязними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покупи. За те, що ти вперед служив людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабість лишу людям на пам'ятку: хай перемагають свій страх і відразу і вчаться любити та рятувати одні одних навіть у такім страшнім стані.

— І лікар Валентій — кінчив батько, — зробився святым, а його слабість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорошого на ту слабість, той має ласку в Пана Бога.

Сорок літ минуло від тоІ пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковалський вербелъ,

відіганий батьковою рукою молотом по ковадлі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але **майже** з усного, що було тоді основою тихого, патріярхального життя в нашім закутку, не лишилося **майже** ані сліду. З подішнвої веселої компанії, що гуторила довкола ковалського варстту, димала міхом, напягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченим залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема мабуть нікого вже між живими. А подішню веселість та жвавість у багатьох із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружній, радісний настрій лишатися живими та незапертими в душі маленького, рудоволосого хлопчина, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє мов розтоплене вугілля і яритися в його глибині щось іще біліше, промінясте, відки раз-по-разу сарахкотять гілкасті зандри. Це огонь у кузні моєго батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі.

Криворівня, 24 липня 1902.

У С Т О Л Я Р Н I.

Із моїх споминів.

I.

В життю мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн ідуть по довгих літах тою дорогою і шукають-питають давно загубленого.

Мабуть і сліду вже нема з тої столярні на бориславськім тракті в Дрогобичі, де мені довелось пробути перші три роки моєго міського життя. То був старий домик у подвір'ю, віддалений від вулиці прохи показнішим але дуже нехарним¹⁾ жидівським домом, та ще одною величезною жидівською халабудою, де містився шинок, а від потоку смердячою гарбарнею. Від заходу й полудня до нього припирає невеличкий огорod засаджений капустою, буряками та іншою невибагливою яриною. На подвір'ю перед домом

¹⁾ Нехарний—боудний.

стояли купи тертиць, верещали купи жиidenят; від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудування були дерев'яні, внизу гнилі, бо місце було вогле. Оце було те оточення, в якому пройшли перші три роки моєго міського життя.

Це була та »станція у Кошицької«, про яку довгі тижні перед тим розмовляли мої родичі, наважившися дати мене до школи «до міста». Ця Кошицька, власництвом домика з огорожею і столярської робітні, доводилася якоюсь своячкою — не знаю, чи моєму батькові чи матері, і мені веліли називати її »цвоцею«. Це була жінка середніх літ, значно поза 30, з слідами деякої краси на пожовклю та поморщенім лиці, незвичайно балакуча, як загалом усі арагобицькі реміснички. Була русинка¹⁾ і ходила до церкви, хоча не цуралася її костела, любуючися особливо полськими кантичками²⁾, яких велику силу вміла напам'ять і які залюбки співала при роботі.

Кошицькою звали її якось по старій пам'яті по першім чоловіці, хоч поді вона від кількох літ була замужем за Гучинським, значно молодшим від неї, що був колись челядником у її мужа і поді ще закохався в неї. Потім він служив у війську, відбув італійську кампанію 1859 р. і знав оповідати про Венецію, хоч з його оповідань у мене не лишилось у пам'яті нічого цікавого. Там в Італії він одержав

¹⁾ Русинка — українка.

²⁾ Кантички — релігійні пісні.

відомість про смерть своєго давнього майстра і про те, що Кошицька повдовіла. Відтам він писав їй гарячі любовні листи, які Кошицька ховала в своїй комоді в куточку в коробочці викладаній італійськими мушлями і привезеній мабуть самим таки Гучинським, як пам'ятка з Венеції. Раз якось, в часі одної з частих сварок між старшою жінкою й молодшим мужем Кошицька видобула ті листи і веліла мені читати їх. Коли я, ледве слебезуючи ті малограмотні вояцькі складання, дійшов до патетичного місця: «Jeżeli cię nie kocham, abym sobie trzy razy podę złamał!»¹⁾), Кошицька втираючи слізози крикнула до свого мужа:

— Ти гадаєш, що Пан Біг уже забув, як ти клявся? О, Пан Біг не забув, ні! Зломаєш ти собі ще ногу на гладкій дорозі, я тобі це мовлю!

Загалом Гучинський був хоч добрий робітник, але чоловік нічим незамінний. Для знайомих і сусідів він хоч і був «пан майстер», а поза очі все лишився «чоловіком Кошицької». Говорили, що вона якось піддурила і приманила його до себе, та й сам Гучинський у своїй обмеженій голові з часом мабуть зупинився на тій думці бо не раз у сварці, парофразуючи звісне патетичне місце своєго венецького листа викрикував:

— Wolałem sobie trzy razy w jednym miejscu podę złamać niż się ze starszą babą związać!

1) Коли тебе не люблю, то хай три рази собі ногу зломлю.

2) Краще б я собі три рази на одному місці ногу зломав, як мав звязатися зі старою бабою.

Розмова в столярні звичайно йшла по-українськи, хоча челядники бували украйнці і поляки; пільки Гучинський з жінкою в хвилях інтимних перетрактацій¹⁾ говорив по-польськи. Не знаю, які бували причини тих, звичайно досить голосних перетрактацій, що іноді кінчалися баталіями, по яких Кошицька день або два лежала в ліжку з головою пооб'язуваною мокрими рушниками. Чи Гучинський, молодий, незвичайно сангвінічний чоловік, давав Кошицькій причину до заздрості, чи сам він був незадоволений тим, що не мав з нею дітей, цього не можу сказати. Здається, що його дразнило положення молодого мужа при спіршій жінці, а може й почуття, що інтелігенцію, до-свідом і енергією вона все таки держить верх над ним. Говорили, що по шлюбі їм пророковано незгідливе життя і їйому швидшу смерть перед нею. Дві воскові свічечки, зовсім однакової довготи й грубости, приліплено на спині над головами молодих, щоб горіли в часі пошлюбного обіду. Одна мала значити його долю, а одна її. Отже кажуть, що полуум'я обох свічечок раз-у-раз відверталося одне від одного в розбіжних напрямах, а нарешті його свічка згасла, догорівши ледве до половини. Я певний, що ця ворожба була першим жбихом²⁾ холодної води на гарячі мрії Гучинського, якого тягло до Кошицької мабуть її вигода й енергія, а не сама лише холодна спекуляція на столярську

1) Перетрактація—розмова.

2) Жбих - глек

робітню, полишену Кошицьким і невеличку реальність¹⁾ його вдови. Сам він був десь із західної Галичини і не приніс Кошицькій нічого, крім своєго червоного лиця, гарячої крові, здорових робучих рук та не зовсім приємної привички — напиватися до п'яна щонеділі. Обоє вони свято вірили в те, що пошлюбна ворожба мусить сповнитися, і від той же першої хвили свічки їх життя почали горіти кожна в інший бік. Сліди полум'я тих пошлюбних свічок ще видні були на дерев'яній стіні в робітні; їх ані не замазували вапном, ані не зіскоблювали: дві чорні смужки випалені в дерев'яній стіні, нерівної довжини та розбіжних напрямів, то був дійсний символ цього недібраного подружжя.

II.

Була неділя, ранок гарного осіннього дня. Я вийшов на вузеньке подвір'я на запилю «цвоциного» домику — не на те просторе, спільнє подвір'я, що лежало перед домом, а на запильне, маленьке, брудніше від переднього, обведене парканом, повне гарбарського сопуху та смороду з зовсім примітивно уряджених виходків²⁾. У віддалі на вежі церкви Святої Трійці і в польськім костелі грали азвони. Сонце палало ясно на безхмарому небі. В повітрі високо над опим смердючим та брудним гніздом уносилася якас

¹⁾ Реальність — маєток.

²⁾ Виходок — клозет.

рвдістv, якийсь празничний настрій. В моїй душічувся веселий шум лісу, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях зі скіндячками на головах. Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я весь стрепенувся; по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи.

Я зирнув крізь щілину паркану в один бік. За парканом був огород засаджений яриною: ті самі широколисті буряки, худі головки капусти та рідко розкидані бадилля кукурудзи, що й перед вікнами столлярні Два-три соняшники обертали просто до мене свої жовті круглі квіти, мов худі, від зависти пожовклі лиця. Зелений кріп вихапувався з-поміж повзучих огірків. Пузатий писаристий гарбуз розвалився на грядці і грів до сонця свій сорокатий бік. Між капустою пишалася темно-зелена коноплина, сама одна, широко розгалужена та дорідлива, заввишки мало що не в людину, а завгрубшки внизу як держално коцюби. Я довго і не без подиву спочивав на ній очима: такої коноплини в нас на селі я не видав ніколи.

Далі за грядками йшов невеличкий садок з овочевими деревами. Червоні яблука пишалися та рум'янілися до сонця; грушки обліпили гілляки великої груші так густо, що листя майже не було видно за ними. Тоненькі гіллячки сливи гнулися під вагою темно-синіх сливок. Правдивий рай для дитячої фантазії!

Правдивий та ба, загороджений високим дощаним парканом, в якому не було ні фіртки, ні перелазу і в якому мені протягом тих трьох літ не довелося бути ані разу.

Як довго я вдавлявся щілиною в той фантастичний рай — не пам'яту. Та певно я й не швидко ще бувби відірвався від нього, коли б мене не був сполошив якийсь незвичайний шелест за другим парканом, тим, що відділював подвір'я від гарбарні. Я відірвав очі від щілини, крізь яку видно було огород із садом, і заглянув в іншу щілину. Там був зовсім відмінний вид. Малесен'ке подвір'я з трьох боків обведене низькими, обдряпаними будинками гарбарні, виглядало радше як огидливий смітник, ніж як подвір'я. Клапті передгнилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обструганого зі шкіри, купи гарбарського вапна та товченого, переквашеного лубу, череп'я з горшків та тарелів і одним-однією дупласти, головата верба, в якої більша частина пруття на голові була вже зовсім зісохла, а на решті пеліпалася рідка, передчасно пожовкле листя — ось що складалося на зовсім непринадний пейзаж. Та не хибло й живої штафажі¹⁾ до нього. Невисокий парубок, жидок, з довженними, майстерно в спіраль закрученими пейсами, з брудною ярмуркою на коротко стрижений голові, весь будний і обшарпаний, з ідіоптичним виразом на лиці, власне ніс на плечах прегарне красе телятко. Виніс з-поза угла, з яко-

¹⁾ Штафажа — додаток.

гос্য невидимого входу, що вів із гарбарні на це подвір'я, і придвигавши на середину смітника, гепнув ним на землю. Тільки тепер побачив я, що на тім місці, обік цього телятка, лежало ще одне білен'ке з чорною лапкою над очима. В обох зв'язані були всі чотири ніжки докупи: обос вони лежали тихо, безпомічно, не пручалися, а тільки своїми синіми, меланхолійними очима гляділи немов у німім осповінню на цю огидну нору, куди в невідомі цілі придвигав і закинув їх оцей парубок. Та коли парубок із-за халави ви-добув здоровий, блискучий ніж і почав, ідіотично всміхаючись, пробувати пальцем його вістря, телятка якимось дивним інстинктом зрозуміла, що ім грозить, почали пручатися і кидатися, а далі забегали жалібно обос в один голос.

Парубок не зважав на це. Приступивши до одного телятка, він клякнув одним коліном на його тілі з такою силою, аж, здавалося мені, його реберця захрустіли. Теля відразу замовкло. Парубок узяв його голову, піdnіс її догори і закрутлив так, що мордочка оперлася об його коліно, а очі на момент зустрілися з моїм поглядом. Потім звільна черкнув ножем по випруженій шийці. Гострий ніж входив у тіло, даліше, глибше, поки з-під нього не вибризла рубінова струя крові, мінячися до сонця блиском дорогого кришталю. Різник перетявші за одним разом шию теляти до половини, виняв ножа з рани і обтер о голову теляти, яку в тій же хвилі кинув на землю. Теля почало кидатися, поки гаряча кров косицею била з

його рани. Різник дивився на ту кров з якоюсъ демонською радістю, і знов на його лиці заграв ідіоптичний усміх. Він одною ногою наступувив на розрізану шию теляти і придушивши її, держав допи, доки кров уся не спекла в ній, а в тілі не стало ніякого руху. Тоді він принявся майструвати так само й друге теля, яке за той час лежало німо, мов поражене якимось диким страхом, лише широко роздуваючи ніздрі і нюхаючи незвичайний для нього запах крові. А коли й друге теля було зарізане і парубок настолочив і його шийку своєю катівською ногою, він немов підтанцювуючи обернувся в тій поставі в пів обороту лицем до мене, і мене мов кропивою опік його погляд, повний якоїсъ безмисної, ідіоптичної кровожадності, що вбиває з усміхом і виявляє лиш одну нетерплячку, коли жергва надто довго треплеться та обризькає свого кота своєю кров'ю Я відскочив, мов опарений, і побіг до хати.

— Тобі що такого — запитала мене «Цвоця», що власне збиралася йти до церкви.

— Нічого, — відповів я ледве чутно.

— Ти чого таک поблід? — допитувала вона.

— Я? — перепитав я і не кажучи нічого більше, уткнув лицє в свою скриньку, немов вишукуючи якусь потрібну мені книжку.

«Цвоця» не допитувалася більше і пішла до церкви. А я довго ще плакав, уткнувшись лицем в отворену скриньку та ніби

шукаючи якоїсь книжки. В моїй уяві теленікали срібні дзвіночки, на червоній стяжці позавішувані на шиях таких самих білих та красенікіх теляток, пишався зелений пастівник, по якім весело скачуп' літа пасутися вона, і чувся жалібний рик їх матерей, що тепер надармо шукають своїх діток. Якби то їх бідна фантазія могла уявити собі той безмір погані, ту обридливу нору, той проклятий смітник, на якому їм довелось пролити свою кров під ногою різника-ідіота!

III.

Життя в сполярні йшло весело. Для мене, селянського сина, що привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя місцевого ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене по зовсім іншій скалі. Що там мороз чи спека, сльома чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх ріжнородними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями, — те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та роковий ярмарок на Святої Трійці. Ось і все. Поза тим монотонний прилив і відлив приватних замовлень: скрині перед весіллями, на придане для молодої, і труни перед похоронами. Скрині і труни, це були головні вироби сполярні Гучинського. Тільки десь-колись траплялися

колиски, прості шафи та мисники й такі ж ліжка та крісла. Делікатніших меблів не роблено майже ніколи і хоч Гучинський хвалився, що «знається й на політурі», то взявши раз робити політуровані рямці до образа, таки не вдав і наперши занадто міцно «припалив» політуру і на рямі лишилася темна, матова пляма.

В робітні були три варстами: працювали звичайно крім майстра два челядники і один термінатор. Челядники мінялися досить часто і в моїй пам'яті задержалися лише два-три профілі. Поперед усного пан Станіслав, молодий ще чоловік, таки дрогобицький міщанин, що недавно визволився¹⁾, в того таки Гучинського. Був це предобродушний, веселий і все задоволений парубчик, з присмінами, хоч пироги грубоватими обрисами лиця, співучий і жартовливий. Він скінчив був усі чотири нормальні класи²⁾ у Василіян і вмів мені про кожного з моїх учителів Василіян оповісти якийсь веселий анекдот. Один давніший ректор був скупий, складав гроші і мав звичай зашивати банкноти в ковнірі своїх переносених реверенд³⁾. По його смерті знайдено в його шафі кільканадцять таких реверенд і роздано їх убогим жебракам. Деякі, не знаючи що робити з тими лахами⁴⁾, попродали їх за пару крейца-

¹⁾ Визволитися—з учня термінатора стати челядником.

²⁾ Нормальні класи — почапікова школа.

³⁾ Реверенд—ряса.

⁴⁾ Лахи—стара драна одяга.

рів .онучкареві, та один, що трохи знався на кравецтві, захотів зробити собі з неї камізельку, попоров ії і знайшов гроши. Не кажучи про це нікому, почав розпитувати інших жебраків, куди поділи свої реверенди. Довідавшися, що вони в онучкаря, він звірився одному поліціянту, свійому далекому своякові, вбрався сам за Василіянина і в супроводі поліціянта наскочив до онучкаревої халабуди, ніби то робили ревізію за покраденими реверендами. Переляканий жид зараз віддав усі лахмани і рад був, що скераскався біди. А жебрак і поліціянти пови-порювали гроші, поділилися ними та й забралися Бог зна куди Онучкар, зді-бавши незабаром пітім одного з тих жебраків, почав докоряти йому, що про-дав йому крадену реверенду, і мало не ввалив його в біду. Жебрак образився і пошлягнув жида до монастиря, де йому підтверджено, що реверенди не були кра-дені. Жид зо страхом оповів про доко-нану в нього ревізію, про поліціянта з шаблею і монаха в старій реверенді. Справа набрала серйознішого, таємничого вигляду. Ніякий монах із монастиря на ревізію не ходив; поліціянта, що буцім то був у нього на ревізії, онучкар не міг пізнати, «бо дуже тоді забоявся». На пітім була би справа й закінчилася, якби один братчик у старім, пошарпанім требнику, що належав до небіжчика ску-паря, не був знайшов за оправою в хребті застромленої картки паперу, зложеній в трубку і записаній рукою покійника. На ній списані були ріжними часами всі

суми, які вмів призбирати цей скупар-ректор і які по черзі зашивав у кожну реверенду. Було того більше як двадцять тисяч. Вість про це рухнула по місті. Така сума в тих часах у пакії бідній, глухій містині, як Дрогобич (це було ще геть перед бориславським золотим потоком)¹⁾, видавалася чимось великим. Онучкар довідавшися, який скарб він мав у руках протягом мæло не двох неділь, і як по-дурному дав собі видерти його, з горя повісився. Поліція кинулася пошукувати того, хто робив ревізію в онучкаря, але все було даремне. Лише жебраки віднайшли по кількох ліпцах своєго бувшого товариша, що зробився заможнім господарем, мав жінку й дітей, і пізнявши своїх колишніх компанів гостинів їх пару день та обдаровував щедро. Про реверенди не згадував, а коли питали його, як це сталося, що він так забагатів, відповів коротко:

— Так мені Бог дав!

А попім помовчавши додав:

— Можу присягнути, що я нікого не вбив, не ограбував, не скривдив. Таке мос-щастя було!

Чи вірили жебраки, чи не вірили його словам про те, що він нікого не скривдив, але останнє речення переконало їх вповні: таке було його щастя! Вони не видали своєgo колишнього товариша та й зрештою що могли закинути йому?

¹⁾ В Бориславі є копальні нафти, куди при відкритті посунула сила людей, гонючись за «щастием».

Такі і тим подібні анекдоти любив оповідати пан Станіслав особливо вечером «по фаєранті»¹⁾, коли майстер виходив до цехової господи, старший челядник ішов додому, а майстрова поралась у кухні. Тоді ми три: пан Станіслав, термінатор Ясько і я сідали на лавочці коло печі або на варстатах і починалася безкочечна розмова. Ті два, міщухи, розпитували мене про село та сільське життя, а я знов розвішував вуха слухаючи їх оповідань, жартів, вигадок та дотепів. Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті чисто школярські штучки та дотепи, яких багато знати пан Станіслав. То подастъ мені полське речення, якé можна читати і взад і вперед, і все вийде те саме: kobyła ma mały bok. То напише 12 нуль і, з них при помочі дописуваних тут і там крисок зробить речення: pogoda od boga. То скаже речення буцім по зовсім полське, а потім показує, що воно зложене з самих німецьких слів: on bieg bez las, a ja za nim (on = ohn', bieg = bieg', bez = bös, las = lass, a = auch, ja = ja, za nim = sah'n ihm). То розповідав, як давніше німці перекладали на свою мову назви руських міст: Перемишль = Durchdenken, Мостиска = Brücken-drücken, Дрогобич = Zweitepeitsche, Самбір = Selbstwald і т. д. Потім знов сходили ми на язикові штуки вроді того, щоб швидко вимовляти без помилки такі фрази як: «Nie pieprz Piełrze wieprza pieprzem, bo przepieprzysz Piełrze wieprza

1) Фаєрант – час після закінченої ленної праці.

pieprzem», або «Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz», або «Przeleciały trzy pszczy przepierzyce przez trzy piękne kamienice». Тямлю, як я не раз цілими вечорами ламав собі язик, виучуючи ті фрази. Зі своєго боку я зaimпонував пану Станіславу своєю штукою—вимовити одним духом дванадцять раз не помиливши фразу: «Цебер цебер полуцебер переполуцебрився». Хоч і як мучився він і малий Ясько над вивченням цеї фрази, та проте сказати її дванадцять разів одним духом без помилки не зумів жаден із них.

Мушу сказати, що пан Станіслав, хоч любив дотепи, не мав у собі ані піни цинізму, оповідав усе весело та живо, але ніколи безсоромно, і загалом поводився як чоловік поважний. Такий сам поважний, хоч веселий тон панував у сполярні в часі роботи, особливо в присутності майстра. Один із старших челядників, здається, по прозвищу Чемеринський, що називав себе «меблевим столярем», любив оповідати давні цехові історії. Про челядника, що замандрувавши відкісъ хопів сплати майстром в однім місті; там веліли йому зробити майстерштік¹⁾, а він протягом місяця, замкнувшись в робітні, зробив чудовий вахляр²⁾, а на ньому була викладана барвистими дощечками ціла мука Спасителя в сценах. Про годинникаря, що зробив для своєго міста премудрий годинник, із якого за ударом

¹⁾ Майстерштік—проба.
²⁾ Вахляр—віяло.

кожної години виходила інша група ляльок і грала інші мелодії. Магістрат маючи в себе такий годинник та боячися, щоб майстер не зробив такого самого або ще й ліпшого кому іншому, прирадив осліпти майстра та годувати його до смерті ласкавим хлібом. Коли йому вибрали очі, він заявив, що його годинник має в собі ще один секрет, якого досі він не вказав нікому; коли б йому позволили допоркутися машинерії, він пустив би в рух ще й цю останню, найкращу штуку. Магістрат згодився, майстра завели до годинника, отворили дверці до механізму, він віткнув туди два пальці, пошпортив щось — і механізм спанув. Що потім намучились і намудрувалися найріжніші годинникарі над тим механізмом, ніхто не вмів ані віднайти, де там було щось попсоване чи звихнене, ані пустити його на ново в рух.

Чемеринський був підстаркуватий уже чоловік, дуже маломовний. Він мандрував багато, та мабуть і витерпів багато, хоч ніколи не згадував про свої пригоди. В основі його вдачі лежала велика добродушність, навіяна зверху якоюсь спрогістю. Коли часом я, забавляючись в столярні, наробив надто багато шуму, Чемеринський не зупиняючись у роботі оберпав на мене свої чорні, навислими бровами опінені очі і промовляв коротко:

Нагулють!
Тихо будь!

Такими лапідарними віршами любив іноді промовляти. І це значило те початкове

«Нагулюпів», я так і не довідався ніколи. Та тімлю, що коли по кінці курсу, по екзамені я вернув з «премією» — книжкою, яко «перший преміянт», і показав їому книжку, Чемеринський погладив мене по голові, помовчав довго, а попід якимось радісно-зворушеним голосом промовив:

Нагулюпів!
Здоров будь!

Жартів, сміху від нього я не чув ніколи. Проте лкбив він слухати жарливих оповідань пана Станіслава і часом немов припечатував їх лаконічними увагами загального змісту, найчастіше зложеними також до вірша. Тімлю, як раз вислухавши довгу суперечку між майстром і майстрою, з яких кожне закидало другій стороні дурноту а собі віндикувало¹) розум, Чемеринський порухавши чорними вусами, обернувся до пана Станіслава і промовив голосно:

Есі на одно йдемо:
Дурнями живемо,
Дурнями й умремо,
В тім лише діло,
Щоб наше дуренство
Іншим під ніс не смерділо.

По цих словах майстер спірашенно почервонів, сварка між ним і майстрою урвалася, і хоч Чемеринському ні він ні вона не сказали нічого, то проте за пару неділь його відправили.

¹⁾ Віндикувати — присвоювати, лише собі приписувати.

IV.

Окреме місце займає в моїх споминах термінатор Ясько Романський. Це був одинокий крім мене малолітній в домі і через те мій природній товариш. Живий, резолютний¹⁾, гострий на язик, та зате не надто прудкий до роботи, цинічний і без скрупулів²⁾ у багатьох таких справах, які для мене були «предел его-же не преїдеши», він був тип міського хлопця, повна супротилежності того несмілого та боязливого селяха, яким був я. Не диво, що він перший впроваджував мене в многі деталі міської цивілізації, вчив мене розпізнавати час на годиннику, розріжнювати биття квадрансове³⁾ від годинового, орієнтуватися в місті, знаходити по трібні склепи, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом я в неділі й свята по полуничні пускався на далекі передмістя Дрогобича, де в нього були своїки й знайомі. Іншим разом, коли треба було сидіти дома, а роботи не було, він учив мене мелодії польських колядок та інших кантичкових пісень, і часто сидячи в пустій сполярні, похилені над заялозеною старою кантичкою ми щосили викрикували звісний колядковий рефрен:

Hej, hej, jedni grali,
Drudzy tańcowali,

¹⁾ Резолютний—рішучий.

²⁾ Без скрупулів—не зважати ні на що.

³⁾ Квадранс—чверть години.

Pasterze na lirze! ¹⁾

Від Яська пізнав я вперше їй ціну грошей. В селі я бачив, як усі дорожили грішми, побивалися за ними, але який їх практичний пожиток, чим вони можуть бути для чоловіка, це лишалося мені тайною. Селяни купували за гроши дуже мало: сіль, перець, шкіру на чоботи—значить, речі нічим не принадні для моєї дитячої фантазії. Найбільша частину їх грошей ішла в якусь неясну для мене безодню, що звалася «штайрантом» ²⁾, що то про неї селяни говорили все з якимось страхом, так що їй я привик бачити в ній щось страшне та нелюдяне. І коли в селі мені траплялося часом мати кілька крейцарів—звичайно заможніші гості дарують господаревим дітям по крейцару або два «на обаріонок» ³⁾ —то я не знат, що робити з ними, і побавившись або губив їх, або віддавав мамі. Тут вперше я пізнав варгість грошей як джерела ріжних приємностей. Ясько вчив мене промінювати гроши на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про ріжні способи, як у місті заробляють і пускають гроши, характеризував заробітки жебраків, водоносів, шматярів та кістярів, перекупок, садівників і ріжніх категорій того дрібного зарібного люду, що заселював промислову частину Дрогобича, розложену довкола бориславського та прускавець-

¹⁾ Гей, гей, одні грали, другі танцювали. пастери на лірі.

²⁾ Штайрант—з нім. податкова каса.

³⁾ Обаріонок—бублік.

кого тракту, Солоного Ставка та жупи¹⁾. Тут не було ані просторих садів, ані огородів, засаджених цибулею, капустою, бараболею та огірками, що творять головне джерело доходу на Лішнянськім, Задвірнім та Зварицькім передмістях. Тамошніх людей, націврільників, а напівміщан, тутешні ремісники підіймали на сміх, називали цибулярами, передразнювали їх м'який виговір:

— Цоловіце, цоловіце, мозе купите цибулецки!

Під Яськовим проводом я заходив у тісні хати тих ремісників та зарібників. У мене була знайома флячниця Якубова, що заробляла на хліб продаючи щопонеділка гарячі фляки на ринку, на підсінню. В неї був чоловік, якийсь ремісник, що рідко бував дома, але їй тут було таке саме, як із моєю «цвоцею»: хоча Якубова була мала та непоказна жіночка, та в хаті очевидно був її верх, і в цілім сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка коли й згадував хто, то хіба як «чоловіка Якубової». І загалом мушу сказати, що проживши вісім літ між дрогобицькими ремісниками та придивившися їх життю зблизька, я виніс вражіння, що жінки в тих родинах займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а наді все вертким та невпомленим язиком. Ні перед тим, ні по тім у моїм життю я не чув, щоб хтось говорив по-українськи

1) Жупа — місце, де добувають сіль.

так швидко, як деякі дрогобицькі передміщенки. Оця їх духовна перевага над мужами пливе мабутів із того, що мужі—ремісники, змушені спеціалізуватися на одній, механічній, звичайно посилюючій роботі, а користуючи над нею день-у-день, тиждень за тижнем і рік за роком, треплять еластичність духа, енергію й обертливість; напомісць жінки, на яких плечі спадає і хапнє господарство і захід коло ділів і праця в огороді а частю й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продають готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі.

Ясько вчив мене також місцевих забав яких не знають сільські діти: гри в пилку, в кічку, пускати орла, ловити горобців на самотрісок. Правда, до тих забав я не був охочий, за те тим більше вдячний я був йому, що восени щонеділі водив мене в околиці Дрогобича, на Гірку, на ріку та на поля, де ми збирали достиглий та першим морозом приварений тенен, який потім у столярні пекли й їли. Майстер Гучинський віднайшов в однім березі шерстяний та м'який пісковець, що служив йому замість пумексу при гладженню дощок, і не раз посылав нас обох із Яськом по свіжий запас такого каменя. І чоді ми заходили в ліс і знаходили гриби; тупі я був Яськовим учителем, вміючи ще з малечку від батника розізнавати ріжні роди грибів добрих і »шалених«. Ми збирали насіння ріжних трав для канарків ша щиглів, яких майстер

любив держати в клітках, або ходили з мішком по великі лісові мурашки, які »цвоця« варила на купіль для себе, бо вже тоді терпіла на ревматизм у ногах, проживши звиш двадцять літ у вогкій хаті на болотнистому місці. Пізніша осінь доспавляла мені з Яс'ком інших розривок на подвір'ю. З огорода викопували ярину, кvasили капусту та огірки, на подвір'ю клали огонь, варили повила¹⁾ зі сливок, а в сінях в іншім кітлі варили карук із волових жил та з відпадків тваринної шкіри. Все це були роботи, яких я ніколи не видав у селі, і все те нове та цікаве для мене вмів Яс'ко виясняти та робити ще цікавішими своїми оповіданнями та домепами.

Батько Яс'ків жив неподаліку від нас, мав свою хату й огород, а крім того ходив на заробок до «великої фабрики»—рафінерії нафти та земного воску, що власне тоді була недавно збудована за Дрогобичем, на бориславськім тракті над рікою. При якійсь експлозії²⁾ йому попарило руки й ноги і ми оба з Яс'ком щонеділі відвідували його в шпиталю, — це були перші мої відвідини в тім домі болю та карболю. Старий Романський був письменний чоловік; у тім маленькім світі, що групувався довкола дому »цвоці« Кошицької, він був одною з ясніших зір,уважався чоловіком розумним і досвідним. Я пригадую собі досі його спрашні рани, які я бачив у шпиталю, коли їх перевивано, і чорну табличку над його головою

¹⁾ Повила — повидла.

²⁾ Експлозія — вибух.

з написом «Brandwunden», і великий молитвослов, що лежав обік нього, і його пожовке, мученицьке лице, що не зраджувало болю, пільки якийсь безмежний смуток...

Якось швидко потім, не дожидаючи бат'кового видужання, Ясько покинув сполярню Гучинського. Майстер був незадоволений із цього, хоча він виперемінував уже чотири роки, не хотів його визволити. Ясько відійшов із сполярні, покинув рідний дім, узявши з собою лише дечо з одягу та два ринські¹⁾ грішми, і пустився з цим засобом до Львова. Львів у моїй фантазії лежав десь у мітичній далечині. Залізниці ще тоді не було, фірою треба було іхати туди дві чи три доби, а пішки йти — я й не знав як довго. Я дивувався Яськовій сміlostі, що він сам, без грошей і без ніякої виразної мети пустився в таку далеку дорогу. Перший лист його до матері, що по кількох днях приважної непевності та пошукувань дав їй нарешті певність, що сталося з її сином, зробив не малу сензацію в сполярні. Його відчитав сам майстер на голос і обчислював з пам'яти, якою дорогою і як далеко зайшов Ясько першого дня, в якім селі купив собі квасного молока з хлібом, в якій коршмі ночував. Більше відомостей від цього не доходило до мене. Куди подівся він у Львові і що сталося з ним, я ніколи не довідався. Він згубився для мене безслідно, як річ, що впаде з воза під час скорої їзди.

¹⁾ Ринський — менше карбованця.

V.

Кожної п'ятниці і суботи був час артистичного попису «цвоці» Кошицької, час малювання скринь. Цю частину роботи вона найчастіше брала на себе; її малюнки визначалися нечувано сорокатим добором фарб і дивовижними контурами квітів. Щоправда, і одне і друге не виходило з упередженого з давен-давна шаблону, але цвоця любила при малюванню давати волю руці і підмінювати фарби. Замість бурякового обрамовання дастів синє; простолінійне бадилля ростини замість білого зробить зелене, листочки фантастичної «ружі»¹⁾ розмалює замість у три колісця — в чопирі внутрішнє колісце цинобром, середнє зеленим, потім жовтим або синім, нарешті білим, — листя не було ніякого. !Цонайбільше, по рожах малюнку умістивші й іще по одній «ружі» з листочками в три колісця. Малюючи ходить довкола скрині, окидає зором знавця всю маляптуру²⁾, візьме раз горщик із зеленою фарбою, то знов із синьою, червоную, жовтою, білою, і тут підведе, там ободець зробити, там проведе лінію, доки ціліспів вповні не задоволип' її невибагливого смаку. І при тім із її успіху ненастінно пливуть набожні пісні, суміш полъсъкі й українські. Особ вона викінчує престрашенну «ружу», якої рисунок і коліори могли б заінтригувати її найдикішого дикаря, і при тім її голос виводить:

¹⁾ Ружа — з полъсък, троянда.

²⁾ Маляптура — малювання, намалюоване.

Ах, тяжка спратма'
Пекельні врата
Отворяється широко.
А ви грішній
І проклятій
Ідіть в пропасть глибоко!

За хвилю вже її рука, оздброєна կвачиком із зеленою фарбою, робить по червоному викрутаси подібні до жидівських спірально звинених пейсів, а з її уст пливе далеко гуманніша течія слів і тонів:

A ty panі dworko
Kluczyki na kілку—hej nam hej!
Kolęda, kolęda, kolęda!
Każ wódkі dolewać
Będziem dobrze spiewać—hej nam hej!
Kolęda, kolęda, kolęda!¹⁾.

Я зразу дивився з великою набожністю на ті «цвоцині» артистичні вправи, подивляв її шпуку й смак і любувався довершеними творами. Мене найбільше радували ті місця, де були більші хляпи якотбудь чистої краски, головно цикобру та синьої фарби. Бляйвайсу я не любив, жовтга фарба була мені ненависна і я страшенно здивувався, коли Ясько показав мені вперше, як із мішанини жовтої фарби з синьою повстає зелена Ясько мав собі приділену функцію—розтирати фарби на кам'яних плитах, мішати їх і складати готові до відповідних горщиків. Розтирання бляйвайсу та жовтої охри

1) А ти пані хазяйко,
Ключі на кілку—гей нам гей!
Коляда, колядя, колядя!
Прикажи горілки доливати,
Будемо добре співати—гей нам гей!
Коляди, колядя колядя!

було найтрудніше, і тут Ясько радо приймав мою поміч: оба ми в чотири руки хапали кам'яний товкач і доти водили ним з притиском по плипі, доки під гладким каменем чуті було хоч одно зернятко нерозтваченої та нерозмеленої фарби. Всі фарби розводилися водою з каруком; але бували випадки, що нам приходилося приготовлювати й олійну фарбу. Дорожчі скрині, шафи та ліжка малювалися олійною фарбою — і то виключно зеленою. Цей звичай мусів бути досить старий, коли образ «зеленого ліжка» ввійшов навіть у пісню. Ясько любив співати цю пісню: чи то варячи в залізнім горщику коніпний олій на покост¹⁾) і мішаючи його ненастіанно залізною лопаткою, чи розтираючи зелену фарбу, змішану вже з жовтої й синвої, він прижмурюючи очі мов півень виводив:

A w tej nowej komorze
Stoi zielone łóże:
Ej łóże, łóże, słiczne, zielone,
Któż na tobie będzie spać?²⁾

Взагалі столярня дуже часто лунала піснями. Особливо всяка спичність з фарбами та пензлями якось сама собою викликала пісні на уста. Тільки майстер Гучинський не співав ніколи. За те я, навчившися швидко всіх пісень популярних у столярні, допомагав своїм пискливим голосом кожному, а на третім рэці

¹⁾ Покост — варене масло.

²⁾ А в цій новій коморі
Стоїть зелене ліжко:
Ой ліжко, ліжко, гарне, зелене,
Хто на тобі буде спати?

своїого побуту в столярні дійшов до того, що міг помагати «цвоці» також при малюванню скринь. З якою радістю ходив я з пензлем довкола скрині, держав у руці глечика з фарбою! З якими гордощами мазюкав я на взір цвоциних такі «ружі», що аж сама цвоця бралася за голову, а челядники прибігали від вар-спату, оглядали мої малятури і аж лягали зо сміху! А пропе скрині з моїми малятурями мали щастя: задля незвичайних малювил їх купували радше і я готов був спатися повагою в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до іншого мазюкання. Чоловік a posteriori, оглядаючи круті шляхи п'є дивовижні серпентини своєго життя, знехотя починає потроху хилитися до фатализму.

Діла Гучинських ішли добре. На скрині був такий попит, що в деяких порах при кінці тижня готовими скринями заповнювано майже всю столярню. В таких разах мені спелили спати в такій скрині, а що в столярні йшла робота іноді до пізньої ночі, то я рано прокидалася немов у глибокій кринці; на мою скриню поклали другу, на неї третю і так аж під саму стелю. Аж коли я прокинувши ся починав кукати, купу розбирали і я вилізав із того сковку на світ. Бували й такі часи, що мені доводилося спати в свіжих домовинах, коли в столярні їх роблено більше, а задля браку місця їх не було де класти, як тільки на моїм тапчані: тоді домовину клали на тапчан, а мені спелили в ній і я спав

преспокійно, антиципуючи¹⁾ вічний сон її власивого хазяїна. Та моя мати, довідавшися про це, запротестувала проіпи того і мені перестали спелити в домовинах, твоя, здається, звинялася навіть, що вона нічого не знає про це і що Ясько кілька разів спелив мені в домовинах на жарт.

На третім році моєго побуту в Гучинських вони зачали будувати свій власний дерев'яний дім при одній із сусідніх вулиць. Моя цікавість мала тут знов широке поле приживлятися праці теслів і писичним сценам будування в місті, починаючи від тої, як Гучинський і цвоця одного вечера прийшли з міста значно підхмелені і придвигали²⁾ чималий мішок грошей. З їх розмови я довідався, що це вони затягли в столярськім цеху позичку—мабуть 120 ринських, на ті часи показну суму—і цехова кеса виплатила їм ту позичку самими мідяками, так що вони мусіли брати гроші в мішок, мішок на палицу, а палицю за оба кінці обос на плечі і нести їх так, як ті старозавітні жидівські оглядачі Палестини несли в табір Ісуса Навина вкрадений десь по дорозі здоровенний кетях винограду. В цеху з нагоди цієї позички був не малий «трактамент»³⁾ і наші майстер з майстрою забарилися до пізна; ніч була темна, дорога болотяна, мішок з грішми важкий, а ноги в обох нетверді—от

¹⁾ Антиципувати—приймати вперед.

²⁾ Придвигали—принесли.

³⁾ Трактамент—угощення.

і не диво, що обоє прийшли додому затлапані, змучені і сердиті одне на одного, і празничний день закінчився сutoю сваркою, в якій майстрова побажала майстрові, щоб уже раз виповнив свою обіцянку і зломив собі на троє не одну, але обі ноги і голову в додатку, а майстер в браку сильнішого аргументу вхопив здоровий бляшаний друшляк і так делікатно насадив його цьоці Кошицькій на голову, що вона опинилася мов у старім рицарськім шоломі з замкненим візіром, а краї друшляка щільно окрутилисіть її довкола ший. Ми оба з Яськом мали потім не мало роботи, поки розігнули бляху на спільки, що могли зняти з цвоциної голови цей імпровізований і зовсім невигідний шолом. Цьоця після того пам'ятного вечера лежала два дні в ліжку, а третього дня вставши до малювання скринь, з якоюсь пасією раз-у-раз виспівувала ту строфу полської колядки, де згадувалось ім'я майстра—Войтіх, і за кожним разом махала грізно квачем у його бік' співаючи:

Bieg Wojtek bez portek po sniegu, po grudzie:
Smieją się, cieszą się: cha-cha-cha ludzie! ¹⁾

А майстер мовчки робив при варстпі ті і при кожнім такім напяку червоні мов буряк.

VI.

Скінчивши так звану нормальну школу у Василіян, я перейшов на іншу станцію

¹⁾ Біг Войтіх без штанів по снігу, по грудках,
Сміються, тішуться: ха-ха-ха люди!

і цвоця Кошицька з її сполярнею щезла з обрію моого життя. Тільки геть пізніше, вже бувши на університеті, я довідався про сумне закінчення її домашньої драми.

Пошлюбні свічки віщували їй правду, ша далеко не всю. Вона пережила своєного значно молодшого чоловіка, а третій завів її до гробу; цей третій то був ревматизм. Гучинський надто вмираючи лишив їй пам'ятку по собі: він поручився в якісь касі за значнішу позичку, затягнену якимось його знайомим; цей знайомий не заплачив позички, і швидко по смерті Гучинського каса злічувала новий дім його вдови і викинула її, стару, немічну і розбиту паралічем на вулицю. Хвороба відняла їй ноги і вона не могла навіть ходити за жебраним хлібом, а мусіла повзати на руках, волочучи немічні ноги за собою. В такім стані вона проводила дні під церквою Св. Трійці або під поліським костелом. Сиділа мовчкі не просячи, не благаючи милостині і якось знехотя простягаючи руку, коли хто з її давніх знайомих подавав їй пару центів. Зів'яла, зжовкла, лиць покрито зморішками, пальці покорчені та повикручувані ревматизмом, тільки в очах світився розум і енергія, але їх світло було притемнене хмарою глибокого смутку, тою самою хмарою, якої крило я вперше бачив на мученицькім лиці попареного на фабриці Романського.

Скільки то світлих та енергічних очей затемнює та хмара по наших місточках!

1902 р.

ОТЕЦЬ ГУМОРИСТ

I.

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців Василіян, славу гумориста. То чесна, щира, одверта душа, що в кожне товариство вносила якийсь подув легкоспі, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садитися на дотеп, як це чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золота душа в інім непоказнім, худім і, бачилося би, радше до меланхолії, як до веселоспі, на кліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще мабуть перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другу класу, мали роз'їжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехіт о. Красицький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мати господарем кляси о. Телесницького. Зо-

лоша душа! І буде вам добре з ним. Одного лише боюся, щоб ви, піакі урвищелі, не надували його добром та не розвезлися як циганські пуги.

— Ні, ні, ми цвого не зробимо! — кричали ми радісно, і в тій щасливій надії розіхалися додому.

Слідуючого шкільного року претя кляса нормальної школи була незвичайно численна. По інавгураційнім¹⁾ богослуженню нас завели до великої кімнати, цензор²⁾ Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших наперед а більших назад; одна лавка, що стояла окремо за залишеною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому це так. Ми недармо були прет'єклясники, і знали, що це по давно заведеному ще Єзуїтами звичаю „осляча лавка“, так сказати, карна колонія кляси. Кому то доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хто з нас у ту хвилю думав про це. В клясі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітріло з наших голів, а до того надія на такого доброго господаря кляси окривала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили по середині, і навіть сам цензор Заяць відложив на бік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офіціяльно іменований цензором, бо це залежало від нового господаря кляси.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопо-

¹⁾ Інавгураційний — вступний святочний.

²⁾ Цензор — старший учень, доглядач.

шіли в коридорі поквапні крохи якихось запізнених школярів, почулися якісь крики, стукання дверима, і в клясі залягла птиша. Чутти було клекіп торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики ж идів: „Свіже свирики!)!“, квік поросящ піа скрип бойківських немазаних, щиродерев'яних возів, які славились пим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в клясі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чутти ще веселі шепти, припішене хихотання, шелест переверганих книжок; лише цензор Заяць міренім кроком ходить по середині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! —
командує він. — Пст! Тихо! Іду пів уже!

Чутти в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашої кляси... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна поспати ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошковата фігура з широким, видовженим якось наперед, мов конячим лицем, чорним, мов щітка наїженим, волоссям, низьким чолом, широким ротом піа недбало виголеним підборіддям, на якому видно було спернянку чорного, твердого волосся. На фігури чорна ряса, переперезана чорним, широким поясом, але роблена якось мов не на його міру, здавалося — заширока на нього, так що

¹⁾ Свіже свирики — свіжі пиріжки з сиром.

иого худе тіло пелімбалося в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще спірчку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіння не то голодного, не то хворого чоловіка. Джерела веселості, тої що пливє з доброго, чоловіколюбного серця і так і близькала з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катедрата. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор, велівши нам сісти, говорив, розуміється, попольськи, бо це тоді, по *la bene*, ще за так званої германізації (це що тут оповідаю, діялося в 1864 році) було, не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі оо. Василіян, — маєтє тут нового вчителя і господаря кляси, о. Телесницького. Буде вас учити полської, руської¹⁾ й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чесні, щоби мені не потрібував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикорості. Ну, отже! — з цим словом, яке від біди мало заступати німецьке „also“, що ним о. Барусевич любив сипати щохвилі в своїй звичайній, байдуже, чи попольській чи руській розмові, він подав руку новому вчителеві, супроводив його до ступнів «градуса» — підвищеної дощаної плятформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська катедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклон,

1) Руської — української.

виявлений вставанням із місця, вийшов із кляси.

II

— Ну!

Це було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої ряси розвернулися і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі халіви чобіт. І хоча голос його був якийсь приkrий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселості, то промі ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверанди¹⁾, а потім зирнувши гостро по клясі озвався

— А то що? Чого смієтесь?

Ми замтихли.

— Хіба я вам дозволив сміятися? Хто вам дозволив сміятися? — допитував він, гостро позираючи по клясі.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехіста, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я тут господар кляси! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатися навіть дуже гумористичною. — Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лише поді сміятися, коли я вам скажу,

¹⁾ Реверанда — ряса.

і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в класі всміхався.

— Halt¹⁾! Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Ученик сказав своє ім'я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адже я бачив.

— Я нехочячи.

— Нехочячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї «хопячи», бо я заспавлю тебе нехочячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталогу, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях. о. Телесницький зрештою що до цього останнього пункту наразі прийняв розсадження доконане цензором Заяцем, при чому затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер переїдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми єсі повіймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тим часом широкими кроками ходив по класі, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанні, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на ріжні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Gessell!²⁾ Der Gessell! — кри-

¹⁾ Halt — німецьке, стій.

²⁾ Der Gesell — нім. товариш.

чав він. — А може там є der Gisell, der Gòsell, der Gàsell, га? А ну подивися!

— Ні, нема, тільки der Gèsell.

— Тільки der Gèsell! Га, га, га! То диво. А може там є der Gesèll?

Хлопець, що досі не знат, чого зупиняється о. учитель при цьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акценчується німецьке слово der Gesell, і акценчував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано начителя і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Gesèll.

— А видиш! Нарешті доглубався! Ну, опіже: der Gesèll! Читай далі.

Коли б ми були старші та й розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого усposоблення, з невдоволеної, чимось покривданої або упослідженої вдачі в хорого організму або з хорої душі. Ми, розуміється, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького, то не для нас справа, що в ньому криється щось злобне та завидаюче, щось таке, як той демон, що ніччю кидається під ноги пішохода і звалює його на землю, або спромляє кимаччя¹⁾ між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся або колесо зламалося. Цей злобний, оприєклий гумор, що вибухав радістю лише тоді, коли хтось із нас сказав дур-

¹⁾ Кимаччя — палки.

ницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, галъмував їх душив їх. Та це були лише почапіки, зглядно невинні почапіки. Далі прийшло зовсім не те.

III.

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так.

О Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було поясненъ та добродушної терпеливости, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість поясненъ часто мали «паци» а замість добродушної терпеливости різки, — і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він покищо не виправдав. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмуріший та понуріший. Здавалось, що він хворий, що йому чогось не спає; його лице видавалось іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злістю.

І ще одне. Хоча це була третя кляса нормальної, по теперішньому людової¹⁾ школи вищого, міського типу, і ми ледве дійшли в граматиці до деклінацій²⁾ та

¹⁾ Людової—з польськ. народної.

²⁾ Деклінація—відміна речівників.

конjugacії¹), то все таки ми, особливо іні, що мали бісіпріше око і не дрімали в часі науки, мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для цього низесенського ступня розпоряжав замалим засобом знання. Аритметичні задачі, подані в нашім *Rechnungsbuch* - у²), робили йому трудності; навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розріжненнями частин мови він не все вмів дати собі раду.

Одна з таких його помилок привела мене уперше в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти речення. *In Sommer herrscht grosse Hitze*³). Він переклав по польськи: *W lecie panuje wielkie gorąco*. Далі йшов речення: *In der Hitze spazieren ist schädlich*⁴). Ученик запутався.

- *W go... w gorąc...*
- Ну, що? Як же буде: *In der Hitze?*
- *W gorącem*⁵).
- Як, як?
- *W gorącu.*
- Га, га, га! Як, як?
- *W go.. go... gorącosci*, — пробувлько-тів збитий з пантелеїку хлопець.
- Га, га га! — зареготався о. Телесницький. — Як ти відміняєш, як? Ану відмінай за порядком!

¹) Конjugacія — відміна дієслова.

²) *Rechnungsbuch* — задачник.

³) В літі панує велика спека. *Hitze*, — спека. *gorąco* — гаряче.

⁴) В спеку гуляти шкідливо.

⁵) В гарячому.

— Гога́со, гога́са, гога́сети..
Знов вибух речому вчителя.
— Після якого взірця відміняєш гога́со?
Хлопець не знат, що відповісти. о. Телесницький спав перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так як тато?¹⁾

— Ні.

— Ну, то може так як мама?

— Ні.

— Так як осіо?²⁾

Хлопець скривився. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі слізози.

— Ну що ж, не видобуду з тебе? Осле, алеж гога́со відміняється так само, як zimno³⁾. Отже семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від гога́со?

— W go.. гога...

Вірне почуіття мови у хлопця бунтувалося против тої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, а нарешті промовив рішуче:

— W gogaczce⁴⁾.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що цей поневолі витягнув високе «ай», і крикнув:

— Алеж «w gogacie», тумане! W gogacie! W gogacie! Запам'ятай собі це.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

1) Батько.

2) Осел.

3) Зимно.

4) В гарячці.

- Ну, а ти чого хочеш? — запипав о. Телесницький.
- Прошу отця-професора, щога не відміняється, — випалив я.
- Як то не відміняється?
- Сога, це не іменник він прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відміняються.
- Так? — протягнув о. Телесницький. — А «зимно» відміняється чи ні?
- Я став мов розбрикане теля, що стук-нетиться лобом о стіну.
- Відміняється.
- А бачиш! А як же ти перекладеш: die Hitze?
- Упал¹⁾.
- Га, га, га! — зареготався о. Телесницький — Упав, упав, упав! — і повторяючи це слово кумедним руським виговором він бігав, майже скакав по класі. — Га, га, га! Упав! Ну, будеш ти в мене упав! Пам'ятай, від нині ти називаєшся упав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! А ну, забирайся з цього місця! Переносяся до твої лавки, там коло печі!
- І він показав осячу лавку. А сам побіг до піаблиці, вхопив крейду і на боковій стіні твої лавки, на самій її середині написав великими буквами UPAW.
- Тут маєш сидіти, де твоє нове ім'я написане! А ну, марш!
- Я не знов, чи плакати, чи соромитися, чи виaproшуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації, і мовчки перенісся на своє нове місце. В класі зробився не-

¹⁾ Спека. В укр. транскрип.—упал.

великий гамір; дехто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи це був дотеп, жарт о професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV.

Та десь так за пижденъ, за два по початку курсу о. Телесницькій виявив вповні свій талант. Це був талант *sui generis*¹⁾, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестування допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня під час години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького з'явилася невеличка простишка. Тонкий, може на півметра довгий шматок звичайної гішпанської простишки. Ми не бачили, щоб він, входячи до класи, мав її в руках. Аж під час години — здається, під час німецьких вправ, не знати як і відки, вона з'явилася в нього. Мабуть була досі захована в халяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважили її появу. Ми всі писали щось під диктанто о. професора, і коли він диктуючи зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліші зирнули на о. професора і побачили в його руці простишку.

Розуміється, вид цього педагогічного знаряддя не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанню; навпаки, можна сказати, що цей вид якось навіть немов додав нам більшої охопи до писання, більшого замилування до мудрості, диктованої о. Телесницьким.

¹⁾ *Sui generis* — своєрідний.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та усposобленню о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали бліск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно любувався якоюсь думкою, може якимись споминами, що будилися в його душі при свисті простинки. А скінчивши диктування він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і не кажучи ані слова хлобоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой-ой-ой! — скрикнув не так може з болю, як із перестраху хлопець.

— Га, га, га! — зареготався над його головою о. Телесницький. — А ти як написав *vergeben*?

— F-e-g-e — слебезував ученик.

— А фая! А фая! А фая! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожну научку новим ударом простинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але це тобі на завтра, на послізавтра, і присно і во віki віkів амінь! — захартував о. Телесницький по-руськи і далі періщив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний.

— Прошу отця-професора! — благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сковався під лавку.

— Зараз вилізь! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець-професор мене заб'ютъ! — говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в цій хвилі о. Телесницький кинувся на його, спіймав за волосся і почав трохти його головою до лавки.

— Це за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га, га, га! Не смій ані змити, ані спирти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвили зразу, почувши свиспі простинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірили учителя, розсердивши, розлютили його. Але де там! Доконавши цього огидного знущання над хлопчиком наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по клясі.

— Опіже то щоб ви знали,—говорив він до кторальним тою, немов витягаючи сенс моралії із того, що власне спалося,—що *vergeben*, *verjagen*, *vezeihen*, *verleihen* і інші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знає таке слово?

— *Verdregen!* *Verderben!* *Yermindern!*—
лунали голоси з ріжних лавок.

— *Fertig!*—сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що?—схопився о. Телесницький.—Хто то сказав *fertig*?

- Козакевич.
- Козакевич? Ти? Як пишеється *fertig*?
- На початку еф
- А пощо ж ши крикнув?
- Та я не знат, чи воно подібне до там-тих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймати?

І простинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Від тепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидв під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що очевидно лодавала йому гумору, апепиту й здоров'я. Він входив у клясу мов укропипель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та в десятеро чуткіше гуляла його простинка. То значить, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ця перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідо-солом'яної барви, густо-суковата і запачко грубіша. Ця була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повстував дужчий крик, писк, лемеші, — і о. Телесницький серед того вереску ша пекла бігав по клясі регоучись, запираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив гостриги свій допет на прозвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жерпів.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терни козаче, опаманом будеш!

І простинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилій і мав тоненікій, пискливий голос, що при його зойках о. Телесницький регоіпався і жартував:

— Ов, ти мабуть не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю бе! Козю-козю-козю бе!

І б'є й любується несвітським вереском дитини. А покине цього, дивись, за пару мінут вчепиться Мороза за якусь помилку в таблиці множення і вже знов жартує:

— Мороз, Боже його помнож! А щи як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig¹), так? А einmaleins! А einmaleins! А einmaleins²)! Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли, було, його рука втомується і йому прийде потреба відпочити, то він, ходячи по клясі, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей! Чим більше було таких лиць у клясі, тим веселіше почуває себе о. Гелесницький.

— Прийдіш, мучениці і праведниці! — приговорював він, немов присолюючи болючі рани своїх жертв. — Прийдіш, еліка праведна, еліка прелюбезна. Перший Мороз хтів би добре сісти пла не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипух чує, що задок запух. Четвертий Мапківський, і в того фелер³) таківський. П'ятий Ортипівський дістав за свій розум дитинський. Шостий Федермесер, і в нього ist nicht besser⁴). А семий Алерганд дістав miß starker Hand⁵).

По кількох неділях піакої практики довів клясу до того, що діти справді

1) Дев'ятіп' помножити на дев'ятіп' є дев'янадцять дев'ятів.

2) А один помножити на один!

3) Фелер — з німецьк. — помилка, хиба

4) Не краще.

5) Сильною рукою.

пуманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися як мога встерегтися побоїв, але піняка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, трапили голос, трапили пам'ять вивченого; інші хоч і вміли, але переконавши, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара. як і тих, що не вміли нічого, трапили віру в себе, махали рукою і або йшли до кляси в надії на ласку Божу, що ану ж якнебудь страшний Василіянин не догляне, не „вирве“ їх, або зовсім не ходили до школи по кілька днів, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька днів свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містом, ніж наїдатися страху і відбирали кару день-у-день. А в клясі тимчасом стояла ненастінна трипуга, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця-гумориста.

V.

Ми жили весь час мов у пумані. Хлоп'ячі веселоці щезли; діти ходили мов приголомшенні, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом заборонені і навіть карались інколи; та ученики трепітвої кляси того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалася і кінчилася бійкою. Билися між собою, билися по вулицях з жидиками, з термінаторами¹⁾, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм батькам та опікунам на ті

1) Термінатор—учені, що вчитися ремесла.

щоденні побоєвища в клясі; здається, що так, бо чутка була, що деякі баґатші купці жиди бачучи, що їх діти приносять день-у-день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалуватися до ректора, а коли це не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зі школи. Дехто грозив скаргою досуду, але на виграння справи не було надії; биття вважалося поді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної Шідо себе, знаю, що я ні кому не жалувався, ні кому не говорив про те, що діялось у клясі, але пам'яті інших огідних сцен, що тяглися день-по-день цілий рік, врізалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру пруць, запхаюся десь у бур'яні січу, січу всі листочки, все бадилля, гілляки, квіти, все що можна знівечити, б'ю її січу, доки довкола мене не стане найобрикливша руїна. Ба-гато разів господарі й господині сварили на мене за це, бо я в своїй вандалській злості не розбирав, чи нинець шкідливі рослини, будяки, кропиву, осоїп та лопухи, чи пожиточні—буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитував¹⁾ лекції а потім плакав, просився, так що „цвоця“ не могла видергати зо мною і не раз будила мене штурканцями, питуючи на-півдобродушно, а напівсердито:

— Хлопче, а тобі що піакого?

Правда, я вчився добре і о. Гелесницький рідко міг виловити мене на якійсь

¹⁾ Рецитувати—говорити на пам'яті.

помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між катедрою, де з початком кожної години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільше заляканій вираз лица і в яких по його словам, малювалося на лиці нечисте сумління—він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покоштували його тростини—отже кожу, між катедрою і моєю, цебто „ослячою“, лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може на півметра високим підмурівням, і закривала мою лавку перед його зором, так що ми, горожани цеї лавки, зглядно рідко попадалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших екзекуціях попадав у веселий настрій, збігав із градуса і починав жартуючи та підскакуючи та розмахуючи руками бігати по класі. А в таку пору він бував „добрий“, любив, коли ученики впорували його ідіоптичному сміхові і хіба виємково прічепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте враження того року лишились у мене незатерпі, болючі й досі, і не в одному—чую це—скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені не мало душевної муки в цілім життю. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом в ослячій лавці був якийсь Волянський—тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою а сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потім. Хлопець був не створений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у Василіян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третьої клясі, але те знаю, що в третьій клясі він був справді „ослом“: ані писапи,—про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорили. Я не п'ямлю, коли й яким припадком він дістався до ослячої лавки—певно не обійшloся без посередництва тросяпинки о. Телесницького. Але посадивши його тут, наш кат на якийсь час лишив його в супокою. „Заривав“, це бто запитував іноді, коли був у добром гуморі, але не одержуючи відповіді вдавлявся стереотиповим дотепом: „Волянський—осел дарданський. Із цього науки, як з цапа вовни“—і йшов далі.

Я зразу за прикладом інших хлопців, а головне самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. п. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Почалося з дрібних, товариських послуг: цвому з нас і треба пера, тому олівця, цей забув чорнило, той книжку—почали ми попроху ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський—добрий хлопець. Далі, на павзах¹), виходячи зі школи або перед початком години ми заходили

1) Павза—перервa.

в розмови. Звичайно, як селянські сини—про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалось, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі іні речі давали нам тему до безкінечних розговорів, в яких ми інспінктом обминяли „злобу дня“, рюю та погань, що нас оточувала в класі. Показалося ще одне—Волянський умів оповідати чудово. Він не запинається, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свободно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не „садився“, з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бренить мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі триває почуття чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладенська, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну двлечінь—це враження його оповідань. Змісту їх не тямлю, але враження не затримується в душі до смерті. Коли, було, зачне оповідати, то зараз немов інший робитьсь, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторяється, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знає щось свіже, а може лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невід спутним його пова-

ришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на кватиру, пробував переболяти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, які овча на закланіс. Посидимо було з півгодини, помучимося. Що було до писання—рахункові задачі, німецькі задачі, те попишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а устного не може похопити.

— Ні,—скаже сумно,—не береться це моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо дебудь у куті—чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні вражіння та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг ні за що затягти, як відміняється die Biene, а як der Bär, скільки буде 7×8 , а скільки йде 7 у 65—той сам „осел дарданський“ знав на пам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно, так плавно, що я привикши змалку чути добрих сільських оповідачів і то добрих на ріжні лади, і жартливих, і сумовитих,—при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про цього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити докупи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то певно вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз—і, що найцікавіше, ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази.

Його оповідання плило гармонійно мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертає назад. Я був так зачарований його казками, що хоч плохий каліграф, пробував записувати їх—звісно, з пам'яті, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його голосі—подішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записи в огонь.

Можливо, що я прибільшу трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерти того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтрлювати цього не можу; спомини, це справді—*Dichtung und Wahrheit*¹⁾. Чим більше й ширіше мемуарист силкується перенести вповні з усіми фарбами й понами той образ давно минулих подій, що лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додастъ щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Алеж зусилля в противний бік, подати лише голі контури картини, лише сілуєти або навіть дерев'яні рями—ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай ж мій малій товарищ Волянський спас перед вами в тій проясненій

¹⁾ Поезія і дійсність.

подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавалося тоді й здається тепер,—кому яка шкода з того? А злочин того, що був—знов так здається мені—причиною його смерти, через це таки не буде менший.

А причиною його смерти був не хто інший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький. Не піамлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він «узявся до нього по своєму»! Викликав його до градуса, почав питати і зараз на першій хибній відповіді так засміяв, закпив, загулюював його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти в нас таки нічого не вчишся! — кричав о. Телесницький торгаючи його то за руку, то за вухо, та скачучи довкола нього, мов кат довкола грішної душі.—Я тебе вже не раз заривав, осперігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився, лише глядів якимсь безпам'яними очима на о. Телесницького Цей входив чимраз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато бідний, тратився на штанята.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив здалека, як його бліде лицє на-

раз обіллялося краскою Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилування:

— Прошу отця-професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні істти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще цей раз! Лиш цей останній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещаучи. — Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розщіпати його штани.

— Прошу отця-професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні! — кричав о. Телесницький. — Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару днів не міг сісти.

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу, метрову паличку з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кільки день уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчiti тростин на нашу клясу, а оце того дня ми побачили на кожнім вікні настявлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, поштовхи під стоять — одні догадувалися, що для піддерживання фіранок, інші міркували, що це пички для пичення фасолі, що росла під вікнами в монастирськім огороді. Про властиву ціль тих знаряддів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важився висловити здогаду. А проте всі з респектом¹⁾ гляділи на ці загадкові палки, і хоч учитель не

¹⁾ Респект — повага.

було в клясі, ніхто не важився доопоркунупись до них, а тим менше повиходити геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руки один із тих бучків і помахуючи ним весело наближався до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначення. Тимчасом з Волянським зробилася несподівана зміна. Неминуча та й ще ганебна бійка, якої досі не бачила наша кляса і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Цей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнувся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його ззаду і кинув ним на градус. Він, закусивши зуби, почав фицкати ногами. о. Гелесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом якраз у тій хвилі, коли вчитель схилився вниз, і чобіт удариив його в самі зуби.

— Овва! — скрикнув о. Телесницький, хапаючи себе долонею за рот. Із розпотвченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був мабуть не дуже силінний, бо він, винявши з кишені хустку, лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і не тратячи доброго гумору говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, це в нас не йде! Цього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тим часом разом із цензором таки перемогли Волянського, стягли з

івого верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуєчи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому тілі. Зараз за першим ударом Волянський крикнув спрашеною о. Телесницький зупинився; він смакував цей крик болю і не міг здергати себе, щоб не зажарпувати:

— А, прецінів ми раз получили від тебе людський голос! Ану ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, це ще краще! — жартував о. Телесницький. — Зовсім так, як в тій пісні співається:

Dobędą tak pięknego głosu baraniego,

Aż się stary Józef przestraszył od niego¹⁾.

А попім удари посипалися густо, градом.

— Ти мене до крові, що й я тебе до крові! Кров за кров! Кров за кров! — приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пищання ненасного хлопця, ніщо не зворушувало ката. Ось із-під вільхових сучків показалася кров, попекла струмком по білому тілі, на сорочку, на дошки градуса. о. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризкана кров'ю, а з неї кров під час розмаху почала брізкати по білих спінах кляси. Волянський лежав тихо, очевидно зомлів.

о. Телесницький зупинився. Дихав важко з натуги. Закривавлену хустку відняв від

¹⁾ Видобув піакий гарний баранячий голос, що старий Йосиф переспрашивався його.

усті, потім вийшов на коридор, приніс склянку води і хлюпнув на зомліого хлопця. Цей отворив очі і застогнав.

— Га, га, га! Пане Волянський! А як вам дрімалося? — жартував о. Телесницький.

— А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, поможіть йому вбирапися!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одягу, раз-у-раз піддержуючи його.

— Ну, що ж ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го, го, синку! Бачиш тепер, як то в нас виглядає? Ади¹⁾!

І він показав йому закривальну палку і криваві крапки по спіні, що наблизькали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називається? Отже знай, це кутя з маком! Ти бачив, як на Святий Вечір кидають її на спелю і вона отакими близьками прилипне до спелі? Що тоді приговорюють? Не тямиш? Правда, кажуть: Сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця! Так само і в нас. Із отакого сім'я має вирости пильність, умілість, послух, покірність, пошанування старших і всяка інша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський, тихо стогнучи, стояв на місці. Помічники цензора взяли його під руки і повели до лавки.

Сідаючи, він скрикнув з болю.

— Га, га, га! — реготався о. Телесницький. — А що, бігають мурашки? Шкробаття хрущі? А видиш, як то недобре

¹⁾ Ади — гляди!

засиджуватися на однім місці! Га, га, га!
Смійтесь, хлопці! Смійтесь!

І вся кляса зареготала силуваним сміхом.

— От так! То гарно! Так належитися!
Не правда, я вам не казав, що ви повинні поді сміятися і піді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до цього. Добре, хлопці! Хвалю вас за це!

Поки йшов регіт у клясі і все оте дике знущання над дитячими душами, я в ослячій лавці обік покараного товариша душився від плачу. Мене щось спискаво за горло, пекло внутрі, проймало болем, соромом і жалем, мов би я сам був винен усюму тому, що птур сталося, мов би я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на це катування, не кричачи гвалту або не лігши сам під удари. Я попайки схилився і ціluвав, і слізьми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці, ані в губах. Очі й лицє були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванням, не то з німою подякою, і прошептав:

— Проведеш мене до дому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я іще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по клясі, розмахуючи кричавою паличкою і шукаючи нової жерпви для свого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його кватири і розповів усе його господині. Бідна міщенка аж за голову вхопилася, побачивши скатовану липину. Відмочуючи па

віддираючи криваві штанці від його ран вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала нелюда монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, щоби списав *visum heretum*¹⁾, та мабуть не зробила цього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечером, він лежав у силіній гарячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалення мізку. Ми ховали його з парадою, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI.

Та це я перехопився прохи в хронологічному порядку подій, забігши аж до покарання Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того спрашного року. О. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сміялися по його наказу.

Певна річ, ця боротьба була зовсім дим'яча. Про якесь свідоме, солідарне поступування, про можність якогось супротивлення, якогось протесту з нашого боку в нас не було ані думки. Навіть на це, щоб жалуватися комубудь на поступування нашого господаря кляси, ми не швидко надумалися. Та ѹ кому було жалуватися? Що до ректора о. Барусевича,

¹⁾ *Visum heretum* — посвідка про побої.

що хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. о. Телесницький упередив нас, сам раз-у-раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні і що без бійки не можна собі з нами дати рюди. Очевидно він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на биття та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашої класи, вичипував нам госпіті догани та докори, побув звичайно з півгодини на лекції, а переконавшися наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив, здвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому катехиту о. Красицькому ми найскоріше були б пожалувалися, та на жаль він зараз з осені захорував і науку релігії замість нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по Різдвяних Святах о. Красицький видужав настільки, що міг прийти до нашої класи.

Він увійшов як звичайно—пошиху, та що ми не чули його кроків, потім прохожом оіпворивши двері і мов із засідки зазираючи до класи під регочучись своїм веселим, добродушним сміхом:

— Га, га, га!

Ах, але це не був його звичайній, давній сміх! Це була якась силувана, почищена веселість. І лице о. катехиша не було давнє, кругле, здорове, радісне з блискучими, веселими очима. Тепер воно

було якесь запале, цегляспю-червоного кольору, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Та й ми на його сміх не відповіли по давньому, дружнім, веселим речотом, але як миши в пастці сиділи мовчкі, насовлені, та тільки дехто знехочтія всміхався.

о. катехіт звільна, з простягненою наперед головою надійшов на середину кляси, став і довго розсирався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого, або мов заблуканий розсирається, не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жарливим оспрахом у голосі — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не смієтесь? Як то, ви не тішилися моїм приходом?

— Тішимося, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішитися. Що ж, як же вам жилося за той час, поки ми не бачилисів?

Ми мовчали. о. катехіт почав випитувати одного по однім, почав, як то кажуть, тягти за язик, і тільки по якімось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. о. Красицький зразу не хопів вірити, велів одному, другому, третьому роздягатися і аж ахав, аж руками об поли бився, бачучи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загоєніх ран.

— Бійтесь Бога! А це що таке? — мовив він. — Хіба ви не вчитесь, не пильнуете школи, робите о. Телесницькому збитки?

— Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч би ви були не діти, а спадоовець, то ѹ ѹ так знущання було б гріхом. Ну, ну, цитъте! Вже я поговорю про це з о. Телесницьким і з о. ректором, якось то воно буде.

Бідний о. капехіт очевидно не знов, що своїм добрим наміром ще погіршивше наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор монастирський лямполіз—ученик із четвертої кляси, що жив у монастирі, діставав тут харч і одежду (головно завдяки о. Красицькому), вчився в школі і рівночасно співав у церковнім хорі під сповняв ролю паламаревого помічника,— і викликавши скількох учеників нашої кляси, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого заклопотання:

— Бійтесь Бога, хлопці, що ви наробыли вчора?

— Та що таке?

— Пощо ви наговорили о. капехіті, що о. Телесницький б'є вас?

— Або що? Хіба це не правда?

— Та що з того! Тепер будеш мапи біду.

— Яку?

— Вчора в рефектарі¹⁾ о. капехіт почав ганьбити о. Телесницького. Зразу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то неправда, що хлопці лініві та свавільні, а про біпіття набрехали,

¹⁾ Рефектар—кімнате відпочинку для вчителів в школі.

о. катехіт розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. П очервонів увесь як буряк, кипув ложку та як не крикне: «Опче, що ви без серця, це я бачив учора, оглядаючи синяки та спрути на тих ділпях. А тепер бачу, що ви й без честпи. Ви дуже помилилися в виборі своєго звання. Вам треба було йти на пособійника, не на священника її учителя». Тут о. Телесницький зірвався з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забиратися геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лише те знаю, що о. катехіт, прийшовши з рефектара зараз положився до ліжка і почав кашляти кров'ю. Я побіг по доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катехіт лежив хворий.

Лямполіз угадав о. Телесницький прийшов до кляси в надзвичайно веселім настрою і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки вся кляса один у одного не закоштувала буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька мінут вели завзяту боротьбу чотири щонайдужчі хлопці і якого повалено на градус аж при власноручній помочі о. Телесницького. Отто була для нього радість! Не мало дотепів висипав він того дня, а найудапініший¹⁾ був оспаний. Він написав на таблиці великими буквами:

Dnia 15 grudnia wielka kleska w III. klasie²⁾.

¹⁾ Удачний—вдалий.

²⁾ Дня 15 грудня велика програна битва в III класі; програна битва—kleska (кленска).

А під тим по руськи:

Дня 15 грудня великая кляска в III. клясе.

— Га, га, га! — реготався він. — Ану, ти Упав! — це він до мене так. — Чому то називається кляска?

— Бо як б'ють, то кляскає, ляск іде — відповів я.

— Добре! Отже маєте мені кожний на завтра переписати це по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затямили собі на ціле життя, і щоб знали, як перед одним професором жалуватися на другого.

О. катехита Красицького ми вже більше не бачили в клясі. Після тоді пам'ятної сцени в монастирськім рефектарі, він як зліг у постелю, то вже не піднявся з неї, хоча дожив іще до тоді пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромуля. Той сам «лямполіз» оповідав мені, що, виїзджаючи з Дрогобича, о. Телесницький хотів було зайти до келії хворого о. Красицького і попрощатися з ним. Але хворий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм життю я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не пам'ятав заподіяної мені кривди ані зневаги. І о. Телесницькому я не пам'ятаю того, що він говорив мені. Але того, що він робив з дітьми, я не прошу і не розгрішу ніколи. Бог як хоче, може простити, але я не Бог. Коли через це грішу, то радо понесу цей гріх на той світ. Але мені здається, що я сповнив би десять раз більший гріх, якби подав йому руку, якби дружно стиснув і ту руку, сплямлену

найпяжчим злочином: систематичного, масового діповбивства.

VII.

Та поки що о. Телесницький мав необмежену власнів над нашою клясою і залишив її до кінця року. Правда, йому прийшлося побороти ще одну опозицію, але з цею він упорався ще легше й швидше, як з о. Красицьким. Ця опозиція, це був «пан Білінський», інтересна поява тих часів, про якугодить сказати кілька слів.

Ми, діти, не знали докладно, хто такий ішо пан Білінський, хоча він був щоденним гостем у нашій школі. Лише пізніше я довідався, що це був колись народній учитель, який по довголітній праці осліп на очі, страпив службу і не маючи іншого способу життя, а може кермуючись і іншими мотивами, ідеальнішого характеру, осів у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькій вулиці чи над Солоним Спіавком, і отримав там *sui generis* пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітей заможніших селян або й священників на кватирну, по десять, дванадцять або й п'ятнадцять; його жінка й наймичка варили їм їсти, прали шмаття, шили одягу, павіть шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, які ми називали гірканями, можна було й пізнати пансіоністів пана Білінського), а сам пан Білінський виконував над ними не лише домашню опіку, але надто й працю коре-

пепитора¹⁾, перероблював лекції, випи-
тавав, доглядав писемних вправ. Хоч не
здібний до публичної служби, він проте
не був зовсім сліпий; не знаю, яка була
в нього слабість, досить, що бачити
він міг лише зовсім зблизька, притулю-
ючи книжку майже аж зовсім до носа
або носа до таблиці, а ходячи або сидячи
раз-у-раз махав головою то направо то
наліво, мов перебігаючи зблизька очима
рядки якоїсь дуже великої книги і по
скінчення одного, живо біжути знов до
противного кінця. Та що було найціка-
віше в появі пана Білінського, так це те,
що він виробив собі в о. Василіян незви-
чайний на ту пору привілей; щодені
разом зі своїми пансіоністами приходив
до школи, розміщував їх по клясах і сам
сидів у школі весь час шкільної науки,
годину в тій класі, годину в іншій. Він
сидав звичайно в останню лавку, прислу-
хався науці, особливо пильно вважав, коли
підішано кого з його пансіоністів, і ноді
в таких випадках робив свої уваги, або,
нібито докоряючи хлопця, старався зруч-
но піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пач Білінський зовсім
не творився, та проте всі ми любили
його. Нід час павз він сидів тихо, не бо-
ронив нам ані кричати, ані бігати, терпе-
ливо дихав несвітською курявою, яку зби-
вало 60 або 70 пар хлоп'ячих ніг, а коли
не раз перед годиною німецького або
рахунків ціла кляса не знала напевно чи
якогось родівника, чи якогось рахунку,

¹⁾ Корепепитор—репетитор.

ми оберталися до пана Білінського, і він цікави не відмовляв своєго пояснення. Його пансіоністи сміялися з нього, з його скрупості (він був скупий і поперед усного для себе, ходив у біднім міщанським убранню густо вкритім лапками, і призначаював інакож своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одяжі), але проте любили його за його терпеливість та добродушність. Загалом звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білінський знає для непослушних та лінивих у своїм пансіоні одну-одніску кару — наколопи провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу шолерував¹⁾ пана Білінського в своїй класі. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях він обертоався до нього:

— Пане Білінський, а ви як гадаєте?

Пан Білінський успавав із своєго місця і махаючи ненастально головою, загикуючись, глухим голосом відповідав або вийшовши до таблиці помагав виробини рахунок.

Призвичаений до давніої практики василіянської школи, пан Білінський ніколи не пропестував, коли вчинялі в класі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трапила когось із його пансіоністів, що дався йому знаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він проте не важився карати дома, він висловлював свое вдоволення глухим буркотанням:

— А так, так, так! Так йому треба.

¹⁾ Толерував — терпів.

Почувши кілька разів такі голоси одобрення з уст пана Білінського о. Телесницький ще більше полюбив його і поводився в клясі так, як коли б там зовсім не було ніякого спороннього свідка. Яке ж було його зачудування, коли одного разу, в часі надзвичайно «веселої» години—веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканадцятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітей почулося з кута з останньої лавки голосне хлипання. Пан Білінський, скувавши і притиснувши лиць до лавки, плакав ревними слізами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипання чути було далі.

— Пане Білінський! Це ви? А вам що таке?

Пан Білінський устав, махаючи головою швидше ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — смішливо питав о. Телесницький, наближаючися до останньої лавки.

— Таке.... яке вас не хапало ніколи. Жалъ... опих бідних дітей.

— Ого!

— Та ї ще одне... Безсонниця. Вже два місяці, отче-професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через опих дітваків.

— А видите! Такі лямпарти¹⁾! І як же ж тут...

¹⁾ Лямпарт—лайка, босяк.

— Ні, отче профе..фе...сор, — перервав його пан Білінський. — Не лямпарти. Поки денів, не можу на них жалуватися. Вдень вони пихі, пильні, вчапівся. А вночі кричатъ крізь сон, плачущів, кидаюшися. Знаєте, отче-профе..фе..фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налилося кров'ю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кинеся на спарого сліпого вчинеля, а щонайменше хлібосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га, га, га! — зареготівся він. — Ади, я й не знав, що пан Білінський уміє жартувати. А знаєте, пане Білінський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве-ве-великі і зблизька — —

— Ну, а діра, якою виходишівся з цієї кляси, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забратися зараз і не показуватися більше.

— Отче-професор, я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув піакого слова. Мені о. ректор дозволив.

— Йдіть до о. ректора чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем кляси, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче - профе..фе..фесор! Отче - профе..фе..фесор, — булъкомів пан Білінський, утираючи від сліз свої сліпі очі, та й

урвав, і взявши під паху свою шапку — в нашім жаргоні це була «обергірканя» — звільна, хлипаючи, пішов із кляси.

Більше ми його не бачили

VIII.

Позбувшися з кляси цього єдиного постороннього свідка своїх подвигів, о. Телесницький міг забавлятися з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не спояв йому на перешкоді. До Великодня з першінських 80 учеників лишилася в клясі лише половина. Найцікавіше було те, що наш добродушний о. ректор не бачив і не знати нічого; а втім хто знає, може він і пробував уговкоти о. Телесницького, та не міг? До нас, дітей, доносилися глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в ріжких верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показався в цукорні, присутні там багаті купці, не вважаючи на о. ректора, викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмістю парубки засідалися на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. Василіяни. Нещастя хотіло, що замісць о. Телесницького поїхав інший братчик — і пізнім вечером його принесли зомлілого та покривавленого, а на його плечах написала якась милосердна рука крейдою: „Вибачай, брате, але дідко тебе знат, що ти не Телесницький“.

А о. Телесницький учителював і бавився. Останні місяці шкільного року він майже

не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише на „голу“, і продовжував кожну кару на п'ять, десять, або й більше мінут. Коли бідного делінквента¹⁾ з оголеним задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизився і сильно свисне палкою, але не б'є—і речочеться до розпуку, коли бідна жерпва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, заверещить із самого страху.

— Алеж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не сталося!—промовляє він.—Ну, скажи, болить тебе?

— Ні—відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний ударпадає на голе тіло.

— Ну, тепер то що іншого. Тепер можеш собі йойкнутти.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належитися?

— Прошу о. професора, я вчився!—з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчився, але не вмієш. Що ж тобі за це належитися?

Коли ученик не відповідає, він береться сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на це, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він б'є з такою

1) Делінквент—засуджений на кару.

силою, що хлонець хоч і не рад, мусить, крикнути, а поді о. Телесницький пріумчує:

— Га, га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за це шобі подвоїться порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчився той рік, певне найстрашніший, найфатальніший рік моєго життя. Ми радісно розспалися з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — монастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасда й досі і не вигасне до моєї смерті.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи *suī generis* докторинер, що робив це в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків¹⁾ діспався на вчительську капедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Оце ж і скидаю здуші хоч частів тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестеріпої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчителство практикують як жорстоку іграшку та задовolenня своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпливості й абнегації²⁾.

1903 р.

¹⁾ Кульпарків — лікарня для божевільних у Львові.

²⁾ Абнегація — самовідречнія.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО.

(Із моїх споминів).

I.

В часі моїх гімназіяльних спудій Дрогобич був містом дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було — вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води; крім домашньої соленої, якої сторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у семій гімназіяльній; до того часу Дрогобич був собі „вільним королівським містом“, вільним не вважаючи на свою нормальну

школу під гімназію, від усного, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовним життям.

Оци відірваність від духовного життя կала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти¹⁾, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивалися, пересиджували дні й ночі в одинокім християнськім склепі Баєра з колоніяльними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до кляси п'яні, і—розуміється—така то й була їх наука. Осторонь від цеї компанії держалися лишень не многі, головно два брати Турчинські — Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик—ботанік, далі др. Антоневич, Ів. Верхратський, оба катехити : руський о. Торонський та латинський кс. Дронжек. Перед вів у піяцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав іноді інших учителів у ріжних предметах, також гуморист sui generis, прозваний серед учеників Смоком. Цей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній піятиці він ішов до кляси як коли б нічого не було і відвував прескійно свої чотири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нім

¹⁾ Суплент—кандидат на вчителя, без вчительського іспиту.

пізнати нічогісін'ко. Для менше твердих голів його компанія була загубою: своїми допелами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і репетувався своїм грімким пивним басом, коли його партери валилися під стіл, або вийшовши на ринок падали як снопи або немилосердно писали мисліте по вулицях.

Нема що казати, що, бачучи такий приклад згори, гімназіясті й собі ж шукали відповідних розривок. У нижчій гімназії ще до моєго часу держалася стара єзуїтська традиція – бійок із жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятниці та суботи бували бійки, які не раз кінчилися й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування камінням. Давніше брала участь у таких батальях і вища гімназія, – це було в пору, коли в вищій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до вищої гімназії, там було вже „арібніше“ покоління, і бійки з жидами вийшли з моди.

Для великої частини гімназіястів вищих класів ті роки бували часом полового дозрівання, – не диво, що не знаходячи ані баптьківського проводу, ані досить сильних духових та наукових інтересів, що абсорбували б¹⁾ їх увагу, хлопці кидалися

¹⁾ Абсорбувати – звертати в другу сторону нищити.

в цей бік, заплутувалися в „романси“ з ріжними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що нудячись в неприсутності мужів, занятих кулътом скляного бога в Баєра, шукали розривки, де могли. В клясах і по за клясами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сміхи та жарти, повні напіяків очевидно масних та незрозумілих для нас „дрібнопи“. З загального гамору в часі павз або перед годинами проривалися звідси й відти жіночі імена в ріжних відмінках, а одного разу о. кап'єхим Торонський, вийшовши до шестої класи, на свою превеликий соблазн побачив на таблиці виписану великими бу́квами скрутну теологічну квеспію¹⁾: „Цо значить по - християнськи - кафтолічески любити дівку?“ Покійник силкувався роздумти з цеї квеспії кримінальну справу, доніс директорові, домагався скликання конференції та зарядження слідства за тим, хто написав ці слова на таблиці, грозив навіпів карами, але в своїм запалі забув про *sorgus delicti*²⁾: поки він був у канцелярії з донесенням, інкриміновані слова з таблиці щезли, директор Курівський прийшовши до кляси не засіпав нічого і якось пошім зумів уговорити опця моралітета, який однак не залишив по пихо на власну руку нишпорити за винуватим – звісно, на дармо.

Розуміється, не бракувало й піятик, хоча на честь учеників треба признати,

¹⁾ Квеспія – питання.

²⁾ *Sorgus delicti* – доказ.

що їх піяники, хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі об однадцятій, випинючи хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упився до нестягами, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яній пленгався по вулицям, я не тямлю. Та й то в піяниках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільніх духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназіяльна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довір'я — майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виємком «Друга», що зачав був виходипіи 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятої гімназіяльної, прочитавши припадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилування до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіяльних часів виросла до числа 500 томів. Ця бібліотека, в якій крім ріжких класичних авторів було зібрано не мало й таких книжок, яких не було в гімназіяльній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилася центром невеличкої громадки учеників, яка не маючи ані

характеру ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на чипання та на розмову. Ми читали на голос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом і кінчили вечір співом, що лунав широке понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, організований моїм добрым товаришем Каролем Бандарівським. Оба кружки, з невеликими виємками, складалися з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 році в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого далішого думання. Маю тут на думці нашу знайомість зі «старим Лімбахом».

II

Одної суботи по обіді (в суботу по півдні в нас не було школи) приходить до мене один товариш і каже:

— Старий Лімбах хоче бачитися з любою.

— Де ж він?

— А ось на вулиці.

Я взяв шапку і вийшов. По вулиці перед моею квартиррою ходив середніого росту чоловік з сивим, коротко обстриженим волоссям на голові (шапку він зняв і обтирав собі під із чола), в сірім старенікім сурдупі і зовсім не авантажних штанах, у поламаних черевиках. Його можна було приймити за якогось мандрівного ремісника або так просто за во-

лоцюгу. Лиш лице старого, здрібне, з енергічними рисами і бліскучими очима, з коротко стриженими вусами і давно не голеною, спернистою, білою як сметана бородою виявляло сліди більшого духовного життя, ніж звичайно спрічається в людій тої верстви. Він наблизився до мене і подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що в вас ладна ¹⁾ бібліотека.

Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважався одним із найздібніших учеників Дрогобицької гімназії.

— Та що, ладна не ладна, — сказав я. — Цо можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах..

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав ім у шкільних заняттях, а дещо купував за гроши зароблені також із лекцій і ощаджені на іді та одязі.

— Ану покажіть!

— Прошу.

Ми війшли до кімнати, де крім мене живло ще кілька учеників. Не чекаючи запросин, старий Лімбах узяв собі крісло, сів коло шафи з книжками і почав переглядати. Зразу наткнувся на руські ²⁾ брошюри та розрізнені річники старих часописів 50-их та 60-их років. Була того повна поличка.

— А це що?

¹⁾ Ладний — гарний.

²⁾ Руський — український.

— Та це наші руські друки.
— О! — здивувався Лімбах. — Оце все?
— Так.
— Маєте того так багато?
— Що де можу дістмати, тає стягаю —
мовив я. — По селах, по попівствах у нас
тє деруть і палять або зуживають на
великодні паски. Не труdnо випросити
і дістмати в дарунку.

— Певно сміття! — зневажливо буркнув Лімбах відкладаючи книжку, якої заголовка очевидно не вмів прочитати.

— Буває всіляке, — відповів я не без прикрости. — Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро ¹⁾: *Obce rzeczy wiedzieć ciekawosę jest, a swoje połrzeba* ²⁾.

— Фредро? Фредро? Що це таке за Фредро?

Показалося, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у руській. Коли в другій поличці моєї шафи він наскочив на польських письменників, — розуміється, там були самі *dii minorum gentium* ³⁾ Дзержковський, Захаріясевич, «*Czarny Matwij*» Лозінського, ріжні брошюри, Бог зна як і відки занесені в те вороняче гніздо, що звалося тоді моєю бібліотекою, — він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— *Hilarego Meciszewskiego Słów kilkanaście* ⁴⁾, це що таке?

¹⁾ Фредро — автор польських комедій.

²⁾ Чужі речі знати цікаво, а свої є обов'язком.

³⁾ Боги меншого гатунку.

⁴⁾ Гілярого Мецішевського слів кільканадцять.

Я признався, що зачинав кілька разів читати цю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— Für die Katz¹⁾! Пошто держати таке, чого не розумієте?

Я всміхнувся заклопотано.

— Що ж, істри вона не просить, може коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав:

— Добре.

А помовчавши ще хвилю додав:

— Якби так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокла ані Таціта.

Оживившися старий аж тоді, коли ми дійшли до німецької полички. Німецька мова була одиночка, на якій він читав залюбки; лише в німецьких перекладах він знатав твори інших літератур. Перше на що напікнувся в мене Лімбах, то були спомини Бенвенута Челліні в Гетовім перекладі.

— Ось чудова річ! Ви читали це?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитуватися, впиватися цею книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так — відповів я червоніючись.

— Коли так, то це повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як цей Челліні, мало хто в світі вмів писати.

¹⁾ Це в роді як: Ну вас!

Гете зінав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полішився куди-куди позаду своєго взірця. Його *Wahrheit und Dichtung* многословна, претенсіональна і нудна, це найтяжчий гріх для споминів. Нудні! *Für die Katz!*

Даліше обік споминів Челліні стояла Шіллера історія тридцятилітньої війни.

— А це ви читали?

— Ні ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллер великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Це він писав для заробітку, для хліба. *Für die Katz!*

Його очі заблисали радістю, коли сягнувши далі добув Віланового «Оберона».

— Оце гарне! З усного Віланда лише одне її варто читати. А це що?

Він держав у руці Кляйстів «Der zerbrochene Krug»¹⁾.

— Кляйст? Кляйст? Що це *make*?

Я поді власне прочитав цю чудову комедію і бачучи, що Лімбах не знає очевидно цвого автора, пробував хвалити його.

— Кляйст... Кляйстер... тось м'яке, розлізле, сенпименпальне... Чекай, чекай, чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему «Der Frühling»²⁾, ой Господи! Empfängt mich heilige Schatten, ihr Wohnungen süsser Entzückug³⁾! Тфі! Млісно робиться! *Für die Katz* увесь Кляйстер!

¹⁾ Розбитий збанок.

²⁾ Весна.

³⁾ Огорніть мене, святі тіні, що є помешканнями солодкого захвату.

Я завважив, що Кляйст від «Розбитого збанка» зовсім інший, а тамтой «Кляйстер» звавсь Евальд.

— Все одно! Кляйстер кляйстром! — мовив енергічно Лімбах. — Цього нового не знаю. *Für die Katz!*

Переглянувши отак книжку за книжкою, доожної сказавши якесь «крепке слівце», Лімбах видивився на мене.

— Іде все?

— Так.

— Ну, а Діккенса не знаєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літературою, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся отака розмова з Лімбахом робила на мене дивне враження. Вона била в ніс, мов шипуча содова вода. Хоч як не багато тямив я поді в літературі, я все-таки в однім і другім пунктах міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивиться на речі несправедливо, апріорно. Мене здивував тон його розмови, в якому, здавалося, були лише дві ноти — надмірно ентузіястична, і безапеляційно категоричне *«Für die Katz!»*. І хоча позитивної духовової справи ця розмова не давала, то пропе в ній, як і в содової воді, було якесь освіження, віяло чимось аль мене новим, незвичайним і принадним,

чого я на разі не вмів назвати. Після такого сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Це ж були перші нешабльонові й неофіціяльні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шабльону, всякої упертої стежки. Не диво, що серед молоді вищої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я приняв собі те за честь, коли він перший зголосився до мене. Він узяв від мене декілька книжок, в тім числі й засудженого а рготі Кляйсіпа, для прочитання, — а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцянного мені Діккенсового Пікквіка.

III

Оба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізням передмістю. Хоча спояло літо, було гаряче і дощу не було давно, то пропе на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри навантажені дровами, які вони возили на соляну

жупу. Хатина, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліп'янка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенікі, темні сіни, з яких ішли маленікі, чорні дверцяпія направо й наліво; праворуч у нужденній цюпці ¹⁾ з одним вікном жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурніший, жила власниця-телька хати, господиня, що віднаймала другу половину Лімбахові, та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також істри і прала їм те не многе шмаття, яке було в них.

В цюпі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно. Голісінікі стіни, два нужденні ліжка, накриті якимись брудними не то веретenkами ²⁾, не то коцами, холодна і давно не білена піч і кривоногий столик, завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лімбаха. На підсліпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім куті, над ліжком — біднішим і бруднішим з-поміж обох, очевидно батьковим — була прибита до стіни поличка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами назверх.

Старий Лімбах в моїй присутності не робив собі нічогісініко з того непоказного вигляду його помешкання, не пробував ані звинятись, ані іронізувати, по просту не звертав на це ніякої уваги. Він виліз із чобітвми на своє ліжко, дістав із полиці Пікквіка, товстий і досить

¹⁾ Цюпка — дуже маленікі кімнатка.

²⁾ Веретенко — ряденце.

пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і, вручивши його мені, попрощався. Провівши мене до сінешніх дверей, він, вертаючи в свою хату, заглянув до хати господині і сказав так-само попросту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний як пес.

Була четверта година по полудні, а цей чоловік був досі без обіду! Пізніше я дізناвся, що ін, коли було заговоритися з ким про цікаві для нього речі, потрапив і зовсім забути про обід. Його організм був на спілвки сильний та кремезний і мабуть загарпований усіким недостатком, що це не давалось йому зовсім чутти і не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв і сперечався з ним, а властиво ми в формі суперечки обмінювалися тими обривками знання та думок, які були в нас. Я швидко переконався, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду в Лімбаха не було; те, що він знат, було одностороннє, припадкове та уривкове. Це було щось подібне до ціlosti, з бідою зліпленої з найріжнородніших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціяльних містах. Головна і одиноко цінна річ у нього був його іпемперамент, живий, меткий, швидкий до заключень занадто смілих, ненauкових і нелогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думання.

Лімбах був перший і одинокий у Дрого-бичі старший чоловік, з яким я міг говорити не стисняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто і натурально приймав поправки та контраргументи від мене, зовсім жовтодзюбого ученика. Він, приміром, не знав нічого про українську історію ані про українське письменство, і тут я міг сказати не одне нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і тут я не раз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх осудів і в обороні польських поетів. Напомістъ із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене і тут я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і — на жаль скажу — сугgerував¹⁾ і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчитися по - французьки і потім довгі літа прикро почував цей брак, поки не навчився хоч від біди володіти тою мовою аж геть пізніше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до французів ішла так далеко, що він не признавав варпости французької літератури, на яку дивився крізь окуляри Лессінгової «Гамбурзької драматургії» і якої майже зовсім не знав, окрім романів Поль де-Кока, Олександра Дюма батька та Ежена Сю. Читання тих

1) Сугgerувати (суггестія) — внушати.

романів було гімназістам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обов'язком попрочиувати їх по змозі всі. Я прочитав лише «Вічного Жида» та деякі з «Сімох смертельних гріхів». Сю, одну повість Поль де-Кока та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався націстськими історичними повістями Шпіцлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан Поля Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії плягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Святе письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Іова. Заспавши мене раз при тій роботі Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко. — Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то пипайще самі себе: на що придалось би це? Кому це потрібне? Хіба це тепер цікавить кого. чим цікавилися ті люди перед тисячами літ?

Отикі слова, зрештою рідкі в його успах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я взагалі не завважив у його розмовах нічого такого, щоб могло напіякапи на такі чи інші його релігійні погляди. Релігія в складі його думок і почувань не грава ніякої ролі, не існувала для нього. Мені навіть було б чудно представити собі його в церкві або в костелі. Це був з погляду релігійного, не скажу індиферентист, але повний

агностик: у нього не було змислу для релігії — таке бодай враження виніс я зі своєї знайомості з ним.

Так само, як до Біблії, я не міг загріти його до індійщини. Я спровадив собі був Боппоеі переклади деяких епізодів із Магабгарати і дав один прочитати Лімбахові. Він приніс мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренням.

— Хочеться вам псувати собі смак і жолудок такою мерзотою! — крикнув він. — Це не поезія, не вірші, а якесь дрюччя, пов'язане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати; це ж віршував граматик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи індусів з американськими індіянами. — Можна зду-
ріти, слідячи за шаленими скоками їх фантазії. Жаль мені вас, що вам це подобається. Нічого з вас не буле.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до Пісні про Нібелунгів, до рицарських епопей та романів — розуміється, з виємком Дон Кіхота. Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту ліній. Гомер і Шекспір, Дон Кіхот і Вальтер Скот, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс, що були його улюблени письменники.

— Тих лержітесь! — повторяв він мені не раз. Від них учітесь не лише писати, але головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас оточує. В баченню, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити ріжними очима, і вона

зробити ріжні вражіння. А найбільші частини людей, то сліпі овади¹⁾: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по світі напомацки, як по темнім лісі. А прочитавши в книжці опис сходу сонця або опис вечора або бурі, та її ахає дурень: «Ах, яке то гарне!» Очевидно сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчути того, щобачили його сліпаки. От чим великі піснеписьменники, особливо Діккенс. Це Колумби своєго роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій речі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що отакими гарячими промовами Лімбах впливав на вироблення моїх літературних поглядів та замислувань більше, ніж це могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шабельонова та формалістична. Правда, її у Лімбаха не було ясного та однозначного погляду; безпосередньо поруч з такими поглядами, як наведений вище, в його межували такі думки, що поезія і загалом белетристика повинні займатися «вищими» темами і навіть найнижчі, найбуденніші предмети «ублагороднювати». Він над усі роди поезії цінив драму, розуміється, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шіллера, найрадше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на вищім п'єдесталі, дати йому глибшу, символістичну чи алегоричну підкладку. Він

¹⁾ Овад—з поліскового, муха.

Не раз цілими годинами з захватом розсновував перед нами алегоричні толкування «Фауста», »Вільгельма Теля» та «Іфігенії в Таврії», і часто договорювався до думок зовсім суперечних з тими реалістичними та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед годиною.

— Пане Лімбах, — скаже було дехто з молодих його слухачів, — то ви твердите, ще це правда?

— Алеж очевидно правда.

— А перед годиною ви твердили те ѹте, зовсім суперечне з цим.

— І там то правда! — каже, не задумуючись, Лімбах.

— Як то, ѹде ѹ друге?

— А так.

— Алеж одне перечить другому.

— То в нашім курячім мізку перечатися наші власні глупі поняття. В природі, в дійсності нема ніякої суперечності, а властиво мільйони суперечностей ходять собі рука в руку і сміються з нас.

— Ну в природі нехай собі! Але в вашій голові як воно годиться це з тим?

— Я не *Beschwichtigshofrat*¹⁾! Я не маю обов'язку мати все в згоді,—відріже було Лімбах.—Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсіди говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так, другий раз інакше, що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. Ich bin

¹⁾ Той, що все примирює.

kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch¹⁾).

Не знаю, відки він узяв оцю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його «Сістомніх днів Гуттенена»; мусів десь вчитити її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми, виданої пару років перед тим, не зновували напевно. Але приказку любив повторяти не раз, і вона дуже добре характеризувала цього незвичайного чоловіка.

IV.

Хто він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про це його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожна розмова з ним, то був вилем у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас оточувала, щезали, попросту переставали існувати. Ми переживали в такі хвили те, що Гете писав про Шіллера:

Und hinter ihm im wesenlosen Scheine
Lag, was uns alle bandigt, das Gemeine²⁾).

Я так і не дізнатися ніколи, чим властиво займався, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував—хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи— себе й своєго сина. Його ім'я, його преділекція³⁾ до німецької літератури і цілковитий брак якоїбудь патріотичної ноти

¹⁾ Я не є книжка, я є людина з її суперечностями.

²⁾ А поза ним в безістотному вигляді лежало те, що нас всіх сковує, це буденщина.

³⁾ Преділекція—розположення, нахил.

в його розмовах—це була теж одна з тих його прикмет, що робила розмови з ним привабними для мене і не допускала до них ані тіні фальші та робленого патосу—веліли догадуватися, що він походив із німецької, мабуть урядницької родини, що зайдла до Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинився на дні бідності, на тій абсолютної площі пролетарського життя, на якій я застас його — не знаю. З деяких напряків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадуватися, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризою над його поведінням, доживши до того, що її чоловіка за щось проганено зі служби — одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його сі мейнім життю, і тінь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з учениками, державсь осторонь, вічно зайнятий лекціями, якими заробляв на удержання своє а може й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здається, що ні. Близькою до правди мені видається поголоска, яку повторяв де хто в Дрогобичі, що він займався покупним писарством, але й туп я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. П'янім я його не бачив ніколи, горілчаного духу від нього нечув так само, як і цинічних розмов, у яких любуються налогові п'яници

в його віці. З якої причини його видалено зі служби — не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про це свідчила його біdnість; що не пропив ані не програв у карти, за цим промовляв брак усікого сліду налогоносності і та молодечка свіжість та наїvnість духова, що виявлялася в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли її були які плями в його минувшині, в усікім разі він дав доказ незвичайної сили духа, скинувши з себе всі давні шкаралюші, спустивши з сином на саме дно біdnости і ходячи по тім дні так безжурно та безпристрасно та помогаючи синові вибитися вгору.

Здавши матуру¹⁾ я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лімбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній вулиці. Старий Лімбах був такий самий, як у Дрогобичі, біdno вбраний та безжурний, усе чимось заняний, та все готов фуркнути від того заняття в безконечні розмови про літературу та еспетику. Молодий Лімбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію в одного із університетських професорів, — перед ним стелилася дорога до життя, щоправда, повного праці, але достатного та уреуловованого, далекого від тої пролетарської голоти, до якої так привик його батько.

¹⁾ Матура — іспит зрілості, що давав право перейти на університет.

— Ну, що чувати? Як живете? І що нового читаєте? — Такими питаннями привітав мене старий Лімбах, коли ми зустрілися раз на вулиці. — Заходьте до мене, поговоримо.

І в нас було про що говорити. Я поділчично зачитувався «Детством, опрочеством і юностю» Толстого та першими романами Золя, що вийшли в російських та польських перекладах. (Німці ще тоді, 1876 р., не знали й не перекладали цього письменника). Я знов уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і напутралізм, про соціальні питання та соціалізм, і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль по-російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тому «Ругон-Маккарів» прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, він добре пише, добре пише, — мовив він, відаючи мені книжку. — Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кожний його опис, то бомба. Кожний діялог, то ніж у серце. Чого він так сердититься на весь світ?

Я відповідав йому, що не можу добачити такого сердитості в Золя.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусів дуже бідувати, його мусіла наскрізь перепалити зависть.

Я всміхнувся на таку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували —

— Е, що, не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикуру, сердиту ноту. — Не можна так казати: «ми з вами». Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна ріж-

ниця. Жили в бідності, але рівно, правиль-
но, не знаючи іншого життя, отже ні
знаючи ані зависти, ані такого, щоб
одного дня не відати, що будете іспи, де
подінетесь на другий день. То значить
бідування. Ви щасливий чоловік. Ви жили
бідно, але не бідували. То ви й не може-
те тут, у того пана Зòля, дочутися
тої ноти.

— Алеж власне в ньому хвалять і по-
дивляють його об'єктивність, незрівняну
вірністю його описів і обсервацій, його
повну правдивість — вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! —
буркнув Лімбах. — Правдивість! Цо та-
ке правдивість? Правда, абсолютна прав-
да недоступна для нас. Кожний бачить
лиш те, що йому дозволяють бачити
його очі, і бачить так, як уставлені
й зафарбовані ті очі. В одного вони за-
фарбовані на зелено, то й бачить
він усе в весняній зелені; в іншо-
го на червону, то й бачить він усе в
огністім сяєві. А в пана Зòля вони за-
фарбовані на жовто, то й бачить він
усе жовте, так як салон його старої
Ругонихи. Ні, волю Діккенса. Тамтой і
забавити і пострашити, а цей мов роз-
бійник вирветься чорт зна відки, і хапає
за горло й душить. І пощо? За що? Що
я йому винен?

Це від дрогобицьких часів Лімбах живо
цікавився моїми літературними проблемами;
не диво, що зацікавився й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрі-
бних нарисів та сцен з малювати ту ча-

стину галицької суспільноти, яку встиг досі пізнати.

— *Machen Sie aber mich nicht unsterblich!*¹⁾! — зажартував він сміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви беретеся до цього. Хочу бачити, що ви переняли від оцього пана Золя.—[Не знаю чому, може зі своєї вродженої нелюбові до французів. Лімбах завсіди називав Золя якось ущіпліво «пан Золь», мабуть покриваючи тою ущіплівістю симпатію, яку в глибині душі почував до цього письменника].

Найближчим разом я приніс і прочитав Лімбахові свою «Лесишину челядь». Початок подобався йому.

— Гарно, гарно, — буркотів. — Є певна мелодія, є їй пластика, і невеличкий чуттєвий підклад. Ну, ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморшив брови.

— Пощо ви попсуваєте ідилію? Початок заповідав ідилію, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

Я сказав, що в мене зовсім не було наміру писати ідилію, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літках.

— *Für die Katz!* — мовив сердито Лімбах. — Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви з початку роз'охочуєте, розгріваете нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках грітися на сонечку, а ви тоді

¹⁾) Але не зробіть мене безсмертним!

бух на нас холодною водою. І пощо? Що вам із того прийде? Це нечесно і... і нелояльно. Це надужиття довір'я!

Я почав толкуватися¹⁾, та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви беретеся наслідувати того пана Золя! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р., я знов побачився з Лімбахом. Він був якийсь здерганий у розмовах зо мною; я рідко міг застапти його дома та й розмови наші не були вже такі свободні та наївні, як давніше. Якась пінь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу одержати декілька листів із-за границі на його ім'я, бо листи адресовані на моє ім'я пропадають. Не надумуючись, він позволив, але, одержавши один лист із Женеви, так перелякався, особливо коли, відчинивши його, не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастя я надійшов ще в пору і вирятував листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився своєго переполоху, коли я для заспокоєння прочитав йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та пропре я зараз же понаписував, куди треба, щоб на Лімбахове ім'я листів більше не посилено. Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах доглянувши мене здалека на вулиці, сквапно перехо-

1) Толкуватися — об'яснюватися.

лив на другий бік вулиці і йшов, відвернувшись в другий бік, щоби не спрічалися і не відпалися зі мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав ріжницю між біdnістю й бідуванням, пізнав і те чуття, якого вперед не міг дочутися на дні жовчних описів Золя. Я більше не сходився з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 травня 1903.

БОРИС ГРАБ.

Борис Граб хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірськім селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до Василіян, а потім до Пере-мишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ше в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учипелі гляділи на його, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із птими вродженими дарами сідав велику пильність і працьовитість, замилування до порядку і чистоти і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та силну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всякі науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських язиків, прочитав на кожнім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в такім непросвітнім городі, як Перемишль, — але крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря і покарства, а ще в семій класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, на дармо. Оце намагання сполучили науку з фізичною працею звело Бориса докути з Міхонським, що сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і стравився по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузlosti.

Міхонський, це була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіяльними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпеливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного, поквапного ходу і бістрого, але миготливого погляду аж до методу навчання приступного, живого і широко предметового (він учив математики, логіки й психології), а заразом прибраного в якісЬ педантичні форми, в якісЬ дрібничкову формалістику, — все, кажу, в нім було немов навмисно зложене

з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той самий чоловік з педантичною строгостю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як може губкою, як кланяється, — і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичності, повільного але ясного думання, точності й економії у всіх руках, поступках і ділах.

— Не надто квася, не надто ѹ гайся, нічого за много! — оце були його улюблені приказки. Ученик, що на завдане питання відповідав занадто швидко ѹ гладко, відразу збуджував його недовір'я.

— А покажи но ти мені книжку, з якої ти це так гладко на пам'ять вивчився! — звік він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упиравсь при тім, що говорить це не з пам'ятої, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрым намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже в кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духовової праці, для такого мав велике поважання.

— Власна думка! Власна духовова праця, ось в чім властива ціль гімназії! — повторяв він не раз. — Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи матема-

матиця, логіка чи психологія, що ми шуємо з тобою переробляємо, придаєшся тобі попім у життю на щось? Не вір тому! Хіба на вчинення підеши, та й то в такім разі придаєшся і побі з того лиш мала частинка. А так, у звичайнім життю інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника все це зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийде те з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецькі, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на логарифми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того виходиць? Я знаю, дехто скаже: дурні професори, дармо гають час собі й нам і вчання нас непотрібних речей. Отже неправда! Ми з вами як і пой біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібіто ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходить! Головна річ в пім, щоби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчитися зразу дивитися очима, попім хапати руками, а нарешті ходити ногами ішати говорити. Так і гімназія вчити вас володіти духовими органами, виробляє пам'яті, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Оце мешка тімназії. Гімназія, це та ж гімназистка, лише на широкій, духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований взятись до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. А ж там, за австрійською гімназією почнетися те, що має

дапися тобі в життю, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в преторії клясі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору це був дикий, воловий і неохайній хлопець, що між усіма учениками своєї кляси визначувався нечищеними по кілька неділь чоботами, брудною сорочкою, подерпим сурдулом, нечесаним волоссям, і—першою лъокацією¹⁾.

Наука в двох перших гімназіяльних клясах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів запам'ятував відразу в школі, не вчився дома нічого, але поробивши писемні роботи, коли були позавдані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив, звичайно, своїх товаришів одноклясників, і то так, що один або два пластили йому по два гульдени²⁾ місячно, а на вчення сходився весь «сірий кі нець» кляси), впікав із гурту і забавлявся по-своюму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким потоком, обставленим по обох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по нім визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але спояло на самім березі попок, а берег був високий і стрімкий і спіною здіймався

¹⁾Лъокація—це було першим учеником.

²⁾ Гульден—карбованець.

вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропастъ ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже не заходила в ту частъ міста, щоб була могла заборонити йому ту гімнастику.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на пій еквілібрістиці. Думав, що хлопець побачить його і впече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонськуму бачилося, що він ось-ось захищається і впаде, тож прискачив і вхопив його за руку.

— Що це ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про... — лепотів хлопець і мов прикипівші стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — гостро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарації¹⁾ маєш?

¹⁾ Препарація — підготовчі писані вправи.

- Маю.
- І чого ж ти ходиш туди?
- А що ж маю робити? — проспопушно запитав Борис.
- Алеж тут можеш в'язи зломити.
- Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився запідбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

- Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

— Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

— Як тут вохко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! — раз-по-раз викрикував Міхонський. — Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти, то смерть! Чому тебе батько не помістив де інде?

- Бо цей господар його знайомий.
- Як маєш вільний час, то приходь до мене, — мовив учитель. — Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Цей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз той домик, Борис не раз бачив гарне, панс'ке урядження в його середині і спидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про

Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилось серце у хлопця, вінувесь спаленів, але напружути всі сили духа й тіла старався зручно вийти з лавки, спашин при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський спояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи слов. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець! — сказав він ніби сам до себе, але так, що ціла класа вчула; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотало якоюсь радістю; він почув сором, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класі і любувався.

— Добре! — сказав він, коли робота була зроблена. — Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду й губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. — Борис Граб! А скажи но ти мені, хто найбільший дурень у тій класі?

— Я — сказав Борис, не надумуюс.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис запнявся, почервонів по самі вуха і розплакався.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський. — А на другий раз не будь дурнем і приходь.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусів освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявшися „цивлізувати“ цвого дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятися, сідати, навчив тої акуратності й економії у всіх руках, словах, і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявшися робити з ним хатню гімнастику (тоді це ще була в нас нечувана новість), щоби призвичайти його до скорості, прецизії¹⁾ й грації в руках. Він постарається і винайшов для нього інше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок покищо не дав йому ніяких. „Досить з тебе й шкільних. — говорив він. — На інші прийде черга попім. Тепер роби на варстпі!“

І Борис робив. Аж у п'ятій класі Міхонський, бачучи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий як дубчак, моторний та цікавий, і що дух його доволі

¹⁾ Прецизія — точність.

зміцнів і привик до методичної праці, почав давати їому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людськості та цивілізації, від Одіссеї, яку дав читати хлопцю в польськім перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кільки день і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?
— Прочитав.
— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?
Борис був приготований на це питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, диплячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові керпини.

— Ну, добре, — мовив Міхонський. — Але знаєш ти що, це тільки одна половина Одіссеї, оте все, що ти мені тут розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.
— Еге, одна половина.
— Значить, є ще й друга?
— Є й друга.
— А де? Можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, взяв книжку, але кілька день не мав охоти братися на ново до читання.

— А що, знаходиш другу половину Одіссеї? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаючу.

— А читаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — напівлагідно, а напів якосъ жалісно скрикнув Міхонський. — Ти не зачинав другий раз читати, а то б певно знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Не зачинав, — сказав засоромлений Борис.

— То-то ї є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець як ти, як прочитає таку розумну книжку, як Одіссея, то мусить знайти й другу її половину.

Ця розмова глибоко шпигнула Бориса. Він поспановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати Одіссею. Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав від малечку. Чим даліше вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та мітологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, зозової подорожі полевими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. і. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів цим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжості, ясності та виразу.

— А видиш! — сказав Міхонський, ста-
раючись не надто сильно показати
свою радість. — Правда, що ця половина
рівно цікава, як і таємта, яку ти мені
розвів першим разом?

— І ще цікавіша! — мовив утішений своїм
відкриттям Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... Тому... — Борис хвилю вагу-
вався, немов шукаючи слів, щоб вияснити
те, що не зовсім ще ясно зарисувалось
в його душі. — Я думаю... мені предста-
вляється ціла Одіссея як дім. Оці малюн-
ки з життя, то фундамент, то зруб,
а таємні чудесні пригоди, то гарні
різьблені та малювані оздоби, ганки,
галерійки...

— Єраво! — сказав Міхонський. — І не-
правда, хто перший раз оглядає дім, той
насамперед зверне увагу на ті побічні
речі, стовпчики, вікна, малювала по сті-
нах, драперії. Треба вже тяжчого чоло-
віка і уважного оглядача, щоб звернув
увагу на розклад будинку, на весь його
плян, на прив'язі фундаментів, уста-
новлення дверей та печей. А для тих, що
живуть в домі, це далеко важніше, ніж
іні оздоби, які іноді стають навіть зава-
дою, що з певним накладом праці треба
оберігати та шанувати, а які властиво
не приносять ніякого пожитку. Ну, але
тепер скажу тобі ще один секрет. Те,
що ти досі бачив у Одіссеї, ті обі полови-
ни її змісту, то властиво лиш одна
сторона речі. Поза тим, що ти бачив
тепер, криється інша, ще далеко ціка-
віша історія.

Борис випріщив на вчителя заискрені цікавісіпю очі.

— Бачиш, то так,— мовив Міхонський.— Читуючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузенъкою стежечкою через поле. Ти любувався лише біgom та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читуючи другий раз ти вже бачив, що ця стежечка, то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здається, так.

— Бачиш. Та досі ши спудіював Одіссею, що так скажу, пляніметрично, як одну площину, на якій стоїш і сам. Ти не пробував, і не міг, піднести вище, над неї, оглянути її не як площину, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ наділений власним рухом, власним життям. Це був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на це ши ще замолодий! Маєш час. Колись, по матурі, або ще пізніше, як вийдеш у своє власне, практичне життя, як попробуєш і для себе створити свій власний матеріяльний і духовий світ, тоді попробуй також ішераз прочитати Одіссею. Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш це?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руки.

— А не забулеши?

— Ні, не забуду

— І заліз собі мій дезідерат¹⁾: при читанню всякої книжки від пляніметричного способу бачення доходить до сіпереометричного. Я знаю, що тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що це вже все, що осягнувши твой ступінь ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння ітворів людського генія. Ні, сину (це перший раз Міхонський назвав Бориса сином і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість в його голосі); ні, це все лиш один ступінь, лиш початок, так само, як пляніметрія є стереометрія, то лише початки, азбука математики. Далі забажаеш пізнати внутрішню структуру, так сказати механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хемію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор уявив із минувшини, зі своєї сучасності, далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати психології його твору, а попім ще далі розшириш горизонти і будеш дістати: відки в тодішніх людей і в отого пасмистого Гомера взялася думка складати такі півори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні писання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий ітвор, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кожнім кроці стільки ж безмежних

¹⁾ Дезідерат—побажання.

горизонтів піа нерозгаданих загадок, як і само життя.

— Та невже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна, але й треба, — мовив Міхонський.

— І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсъ відповіді! — з присіком мовив Міхонський. — Що значить «правдива» відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів, або розумітимутъ наші факти не так як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про це. Ще маєш час на такі речі. Ти ще — він усміхнувся ласково — на пляніметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про це більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Гете, Шіллера, Лессінга та Вілянда. Шекспіра читав у німецькім перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського він зараз у п'ятій класі записався на французьке, і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра, Расена та Корнеля. Знаючи латину

съку ша французьку мову він при помочі Міхонського легко вивчився італійської, перечипав обов'язкове «I promessi sposi» Манzonі, та його пягло до Даніпа Й Аріоспа. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по майтурі, а тимчасом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори члівних майстрів всесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із пляніметричної—по його термінології—спадії розуміння переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його з одного боку розуміти всякий швір людського духу на основі того часу і тих живих людських взаємин, яких він був випнувом і виразом, а з другого боку призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідоцтв та настроїв іногоджених людей, а не з готових шабельюнових конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназіяльної молоді жінки більші «Weltgeschicht»-и¹⁾) Ропинека і Шльоссера, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

— В загальних нарисах, — мовив він — маєш всесвітню історію в школі. Цю мусиш вивчити, хоча там дев'ятнадцяти дурниці. По що тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову голівими конструкціями, які для свого часу і для

1) Всесвітня історія.

їх авторів може її мали якесь значення, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше війти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань, або до основних монографій, а отакі сметанки, що нібіто збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молоді більше шкідливу, ніж поживочну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій¹⁾ історії літератури.

— Це не для тебе! — говорив він. — Спрайся насамперед пізнаги якнайбільше творів літератури з власного читання, а тоді вже берися її до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Це попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверх, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали її передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (це й було лише один-однісін'кий раз), коли припадково Борис, діставши від якогось товариша в позуку естетику Лемке, свіжо тоді видану попольськи, приніс її до своєго вчителя і запитав, як йому братись до її прочитання.

¹⁾ Компендія — підсобні книги.

— Кинь це геть! Навіть не дивися на це! То сміштя! То дурниці від першого слова до останнього! — кричав Міхонський. — Зараз перші слова «наука о рі́кніє»¹⁾, то пірамідална дурниця і брехня. Нема ніякої спеціяльної науки про красопіу, а естетика також зовсім не є науковою про красоту та її взагалі не є ніякою науковою. Красота, то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, коловорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціяльної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціяльної науки про почуття красопіи. А поза нашим особистим почуттям ніякої красоти нема, хоч хай собі іні німецькі блягери²⁾ кричати і на головах стають. Не чипай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробитеся інвій смак. А отакі естетики, то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчати медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тями.

Обік чілінних творів літератури — про твори штуки поді в Пере мишлі не було й мови — Міхонський давав Борисові чи-

1) Наука про красу.

2) Блягер — фразеологізм.

іншими добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий інвір того часу й тих людських взаємин, яких він був винесеним і виразом. Оттак прочитав Борис Люїсову біографію Гете та Екерманові розмови з Гейлем, польські спомини Наска, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенута Челліні та Гепіеву *Wahrheit und Dichtung*. Жива основа—ось на що головно ставився Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-пода артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та птуя Міхонський звичайно задоволявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

— Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про це в свій час. А тепер іще маєш час. Це вже належить до спереометричного способу здивування, а для цього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напирав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка навченого здергливості давнішими сумними досвідами. З принагідних напяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знат, що Міхонський був емігрантом з Росії, що одержав незвичайно широку освіту і

готувився мабуть длядалеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназіяльного «белльфера»¹⁾ в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обспечинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленку, гарну, як янголик донечку, він чув потребу хоч якоїбудь духової, свободнішої і шкільним регуляміном²⁾ не прописаної роботи, і вдоволяв цю потребу працею над ширшим, свободнішим розвиванням бодай одного, найдібнішого та найхарактернішого — як йому бачилося — з-поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла її розуму не кінчилася виховуюча діяльність Міхонського; розвій мораліної істоти чоловіка займав у нього прохи чи не найважніше місце. Правда, моралість розумів він далеко ширше її гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназіяльні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназіяльних конференцій, де виключувано учеників за гру в картки, піяники і зносиниз дівчапами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували проти виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам один.

— Я не похвалюю тих поступків — говорив він, — але одне те, що вони все таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них мораліно вбивати хлопця, а друге те,

1) Белльфер — згірдалива назва вчителя.

2) Регулямін — правило припис.

що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця науковою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усією душою і не подумає навіть про п'янство й карти. А що до дівчат—єт, не варто й говорити те, що вже давно горобці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались «вбивати морально», щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та піятирку. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою піятиркою його від неї не відтягнеш. А втомуитися було шкільною науковою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варсіпат та власної роботи покаренку, і спруже, то чити, ріже, складає, доки й фізично напомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною, щоденною роботою виднілися такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще країці і приманнішої роботи, що забутись хоч на годинку, заголомшигтися чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою спратою, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким проспім, на натуральним способом Міхонський розбудив

у хлоп'ячій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпеливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із цеї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну ростину — чесну отвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастінній, але ріжнородній і для того не вбійчій, все бадворій праці Борис привик добре обраховуватися з силами, приступаючи до якоїбудь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцював такого, чого не міг сповнити, а, обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчім та нескладнім способі життя гімназіяльного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусів крутити, вибріхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про щонебудь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповість просто, що цього не знає: та й у таких разах він широко як на гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його «Епаміондом», вичитавши в лапинських виписах Шенкля речення про цього старинного героя, «qui ne joco quidem mentiretur»¹⁾). Під назвою «Епаміонда» знала Бориса вся гімназія.

1890.

¹⁾ Про ні жартом не говорив неправди.

ПІД ОБОРОГОМ.

I.

Малий Мирон сьогодні щасливий. Неділя. Йому не веліли сьогодні йти за худобою, не посилають до снопів ані до сіна, ані до жадної іншої роботи, як у буденів; сьогодні справді в нього вакації. Відколи вернув із міста зі школи, це в нього тільки другий такий вакаційний день. І він щасливий. Уся цілотижнева мука на сонячній спеці або слоті, при праці, що часто переходить його дитячі, десятивимісячною шкільною морокою витончені сили, — все те щезає, забувається. Він бачить перед собою лише цю чудову неділю, цей гарний день, в якім його лишати у спокою — і він щасливий.

Рано він схопився з постелі, умився, вхопив шматок хліба і побіг у ліс. Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі — рано, в неділю, коли там нема ані живої душі. Це його церква. Він слухає шуму дубів, тримпить разом із осиковим листочком на тонкій гілляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної

травки, що хилитися під вагою діямантового намиста роси, то знов любується містичною дріжжю паємного і невідомого, яка проходить його, коли заглянє в Глибоку Дебру з її крупими берегами, оброслими густим хащем та високими деревами, і коли зо дна тої дебрі зівне на нього густа піт'я та якийсь паємничий шелест чогось укритого на дні тої піт'ї — чи то шелест гадюк, що в'ються по сухому листю, чи шемрання малесенського потічка, що дзюрчити-капотить по дні... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самітних проходів, і вони й птворятъ ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу.

Лоча ліс великий і займає мало не квадратову милю простору, то пропе малий Мирон не боїтъся в нім: він знає туп кожної ярк, кожної поляну, кожної окип і кожної «ленію»; мов старих знайомих відвідує щонеділі і найкращі дуби, і незвичайно похилену скрипливу березу, що під час вітру скрипить, мов дипина плаче, і джерельце з соленою водою, де часто скованіся серед густих яличок цілими годинами підглядає, як прибігають пипи тонконогі серни з малими красенськими серненятами, і цапи-рогачі, і витріскоокі зайчики А висидівшися, він іде далі в ялички на знайомі грибовища, і назбираєши купу грибів та зложивши їх разом, добуває невеличкого ножика, сідає біля них на пеньку і починає чистити їх, гуторячи з ними весело:

— А, мій паничику! Владвся ти біленький зверху і знизу! Невно лише цеї ночі виклюнувся з землі. Та ѹ корінець задорний! Це гарно. А ви, старенъкій ділусю! Що то, на залботи збиралися, що так одну крису свого капелюха вгору задрали! Ой, поганаглячка! Лягла вам на голову і от якого шрама надавила! А ось і панночка-голубіночка, сивенъка і кругленъка, мов підбакерочки! А слімачка в середині не маєте? Як же би пі? Ну, та ще не ушкодив, ще лише вспиг розгостипися. Геравс¹⁾, Грицьку! Забираїтесь звідси, шукаї собі якого скрипуха!

Сусід Рябина, також охопник до ранніх проходів по лісі, раз якось підслухав оті розмови малого Мирона і не міг попішім наоповідатися про нього, своїм звичаєм часіпо і, так сказати, лише теоретично сплівовуючи (бо на правду не плював, тільки говорив «тьфу») і пускаючи слова крізь ніс:

— Тьфу, тьфу, паскуда! Іду спежкою, аж чую, щось жибонитъ. Тьфу, тьфу, думаю собі, а це що таке? Звір не звір, птах не птах, прислухаюся: ніби дипина. Тьфу, аж по мені, знаєте, мороз пішов! Адже то ліс, рано ще, тио що би туп дипина робила? І то в таких яличкових гуцаках, що хіба лис пролізе. Тьфу, тьфу, паскуда! І сюди заходжу — не можна доступити, і туди заходжу — не можна доступити. А воно в самій середині, мов за площом, жибонитъ собі під жибонитъ! Далі мені аж спрашно сідало! Тьфу, пек

¹⁾ Геравс — німецьке, герб.

ши¹), може яка лісова луша. І вдаю собі: чи впікаши, чи додивишся? Та бо озираюся, більй день довкола, сонечко святе світшіть! Прислухаюся, а воно по-людськи жибонить, ніби з кимось розмовляє, а другого голосу не чути. Аж чую, хрупнула одна гілляка, далі друга, просто на мене йде. Аж у мені душа заспигла. Та бо дивлюся, а що, вважаєте, іпой хлопчище, студент²) от! Тьфу, тьфу, паскуда, хай здоров росіпе!

І схогодня рано Мирон був у лісі, вернув аж десь в одинадцятирічній і одині, саме на обід, а пообідавши побіг із кількома сусідськими хлопцями до млинівки купатися. Викупавшися, він оце вертає до дому, перейшов кладкою через річку, переліз перелазом у свій садок і помаленьку йде стежкою на невеликий горбик, а потім далі, далі, поміж грядки легко спохувастим садком, під овочеві дерева, а йдучи розмовляє своїм звичаєм сам із собою.

— Оце так! Викупатися ми викупалися. І в лісі були. Двадцять вісім грибів знайшли. А тепер іще якби грушку достиглу знайти. Е, ні, не знайдемо! Ще грушки зелені! А поки зелені, то вони терпкі. Вкусиш, і язик стане, як кілок. І не соковита. Пожуєш, пожуєш, та й мусиш виплюнути. Ну, то що тепер будемо робити? Там десь хлопці побігли на вигін, перебігаються. Та мені не хочеться бігати. Ноги болятъ. Та де ж, я аж на стару ленію³] заходив, та в уніяницький зруб.

¹) Ти—тобі.

²) Студентами в Галичині називають гімназистів.

³) Ленія—просіка в лісі.

Малини були славні! Може би ще піти на малини? Ні, не хочеться вже, та ѹ тепер там певно народу-народу! Ні, не піду. Ноги болятъ. Краще ми ось що зробимо: вилізemo на оборіг¹⁾ та ѹ полежимо. Там холодок, свіже сіно, мух нема, а видно скрізь довкола. Ану!

Це говорячи, він саме наблизився до оборогу, що навантажений свіжим сіном, на які три сажні заввишки, стояв по кінець саду, мов пузатий баґач, насунувши на голову свій здоровенний капелюх та розсівши ся вигідно між чотирма оборожинами, мов у широкім кріслі. Хоча не було приставленої драбини, то малий Мирон не дбав про це. Він обхопив руками оборожину і встремляючи свої босі, порепані ноги в тугу наполочене сіно та чіпляючися руками все вище й вище, мов кицька горі гладким деревом, майже моментально видряпався на гору, де капелюх оборога майже налягав на сіно (це так видавалося знизу, а направду оборіг був іще на лі коть понад сіном); і зручним рухом обсунувши довкола оборожини, скочив до середини і в першій хвилі майже потонув у свіжім, м'якім, пахучим сіні.

— Ось тут гарно! Ось тут чудово! — мало не скрикнув малий Мирон, — але не скрикнув. Він із маленьку привик з усяким виявом своєго чуття ховатися від людей, і для того ѹ тепер не скрикнув, щоб дехто не почув його, тільки півголо-

¹⁾ Оборіг — чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз.

сом, «жибонячи» сказав ці слова сам до себе — і зараз замовк.

II.

Він лежав якусь хвилю горілиць і глядів. Над ним було нупро оборога — прості палички, позаверчувані скісно в огнива, бігли дотори і збігалися разом у чубі, а поперек них ішли тоненікі півперечки з ліскового пруття поперевивані де-де космиками соломи, а поза тим зверху густа солом'яна пішва. І Мирон пригадує, як татуню робили цей оборіг і він приливляючися їх роботі не переставав розпинувати їх про всяку всячину, і як вони від часу до часу відповідали йому.

— А нашо, татуню, кладете в огонь кінець огнива? Так ладно¹⁾ видовбали і палите?

— Ні, синку, не палю, а присмалою трохи лише зверху. Той кінець буде вистирчати надвір, то щоб не гнив.

— А хіба як припалено, то не буде гнити?

— Ні, синку, до вугілля гнилизна не чі пляється.

— А нашо, татуню, вертипе так скісно дірки? І зовсім не однаково, одна більше похилена, а друга менше.

— Так треба, синку. Як повбиваємо в ті дірки палички, то вони зо всіх чотирьох огнiv мусятъ збігатися до одного чубка.

Мирон іще й тепер пригадує собі, як йому заімпонувала оця татуньова мулрість, і усміхається.

1) Ладно — гарно.

— Зі всіх чопирибох спорін! То штука так зробити. А я як буду великий, чи також потраплю таке робити?

— Вчися, синку, що потрапиш.

— І оттакий оборіг зробити?

— Ще й не такий, синку. От підеш до школи, будеш учитися багато-багато такого, чого я і гадкою не прибагну, то навчишся ще більшої штуки.

Малий Мирон зажмурює оченята і марить хвилину про ті невідомі дива, які обіцяли йому татуньо, а потім знов водить очима по скелеті оборога і по тих паличках, що з усіх спорін світу, кермовані мудрою татуньовою волею, так справно і рівно збігаються вгору до одного чубка.

— А таки це не погана штука! — думаеться йому.

В тій хвилі якийсь дивний голос звертає на себе його увагу. Звичайні голоси, які долітують до нього — гавкання Лиска коло хати, піяння когута¹), цокотання сороки на грушці — вони торкають його слух і не доходять до уваги. Але це — що це було? Він посуваеться по сіні на південний край оборога і визирає крізь щілину між сіном і стріхою оборога надвір. Перед ним стелиться добре відомий йому вид: похилений на південь горбик саду, під ним захована між глибокими берегами вузенька річка — води не видно з оборога, тільки поруччя кладки, прибиті до двох верб, що з двох боків хилять над річку свої чепіргапії, задумані голови, — далі не-

¹⁾ Когут пів — півень співає.

величкий шмат зарічних огородів — коно-
плі й капуста, капуста й коноплі: за
ними тільки що скошена лука — де-де ще
стоять копиці; а переважно гола стерня,
тобто не гола, а сіро-зелена, бо вже
вкривається молоден'кою, м'якою ота-
вою. А ще далі — а з оборога видавється
зовсім близен'ко — густою темнозеленою
стіною стоять ліс Радичів. На його окопі
видно поодинокі дерева: онде біла береза
спускає вниз довгі, гнучки пачоси, що так
і просяються, щоби сплести їх на гой-
данку; а онде грубезний дуб гріє до сонця
свої конарі¹⁾; а ось путь на мокравині
карлуваті вільхи густими купками пороз-
сідалися, мов прачки над калюжею. Все
те відоме йому, звичайне, хоч він не може
без радісного усміху глянути на цю кар-
тину, така вона гарна та привабна під
цим гарячим, сильно бліскучим промін-
ням липневого сонця. Але голос, голос!
Що за голос доходить до його слуху? Здається, не чути ніде в селі ані на полі,
щоб хто кричав, клепав косу (свого дня
неділя!) або прав шмаття, щоби Радичів
потребував відкликатися, а проте Ради-
чів — бо очевидно це він — своїм могутнім
голосом гуде та вигукуює все одно слово,
яке в Миронових вухах звучить як:

— Рани! Рани! Рани!

Мирон витріщає оченята, напружує
слух, озирається довкола, — ні, нема і не
чути нічого, що могло б видавати такий
голос. А голос усе ѹде від Радичова,
лемяте виразнісін'ко слова не вимо-

1) Конарі — гілля.

влені ніякими успіами, відгукувані дубами
та березами та грабами:

— Рани! Рани! Рани!

Миронові робитьсься мошорошило. Він
озирається ще раз довкола, прислухається,
запираючи в собі дух, напружує свою
уяву, щоб зміркувати, що таке в селі
могло б видавати подібний голос і викри-
кати подібні слова, які б відгукували ліс—
про лісове відгукування він знає добре
і не раз випробовував його стоячи в саду
та кричачи до Радичова ріжні слова, —
але ніяк не може догадатися нічого.
Невже сам Радичів кричить оіпак у білий
день під гарячим сонячним промінням,
серед полуночевої тиші? І про які рани
кричить він? Слова звучати виразно, але
не спрашено. Це не крик раненої людини,
не стогін, не чутти в ньому болю, благання —
це зовсім не відгук людського ані звіря-
чого крику. Це монотонні, ритмічні вигуки,
мов згущена і на людські слова перетво-
рені музика самого лісу без чуття,
а пропіє дивно зворушлива в своїй ніби
байдужності та елементарній силі...

— Рани! Рани! Рани!

Нема ніякого сумніву! Радичів вигукує
щакі слова. Немов сонний простягшися
під сонячним пригаром він лепошипів їх
крізьсон.

— Про які рани він говорить? — мір-
кує малій Мирон, незначним скоком уяви
вважаючи ліс Радичів якоюсь живою
істотою. І його фантазія малює їому
сцени за сценами важкого, довголітнього
кояння серед могутньої хвилі лісового
життя. Ось вони під одним дубом клали

огонь і випалили в його живому іпілі велику діру — адже цей дуб хорус, конас помалу! А скільки берез покалічили вони, вертячи їх весною за соком? А може Радичів пригадав собі тепер усіх тих сарн, цапів та диких кабанів, яких у ньому вистріляно останньої зими? А може він плаче за тим смерековим ліском в його середині, що згіб торік від черв'якової пошестпі?

Миронові робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру, — ні в якусьдалеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць, і його дитяче чоло морщиться і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві мусіли бути дуже часті і дуже силіні і вилилися в почуття релігійного жаху перед недовідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в недовідоме за природою і над природою.

III.

В іпілі хвилі почувся новий звук, що змусив Мирона звернути увагу в інший бік. Із заходу, з над Діла загриміло. Мирон глипнув у той бік, а те, що побачив там, так зацікавило його, що він не влежав на місці, підвісся на коліна, переліз по сіні до західного краю оборога і знов ліг на животі і прогріб собі в сіні настільки проспіору прогалину, щоб міг вигідно дивитися.

Перед ним стелився цим разом без порівнання ширший і величніший вид, ніж

до полуудневого боку. І тут ішли зразу
сточисті сади та городи аж до річки,
простягався за річкою рівний, інакож уже
скошений пасіпівник, та за пастівником
легкими хвилями підіймалися все вище й
вище орані поля, пяглися ріжнобарвними
смугами півперек обрію немов велепен-
ські постави ріжної матерії: жовтої, зе-
леної, сірої, бурої та блакитної, накла-
дені здоровенною стиртою, якої вершок
кінчився далеко-далеко і для ока творив,
неначе підвальну, постаменіт для коло-
салньої будови — Діла, що величезною
темносиньою спіною вистрілював, зда-
валося, зовсім спрімко понад ту шахів-
ницю піль, одностайній, недоступний,
високий аж під саме небо і довгий так,
що сягав від одного краю обрію до другого.
Його горішні контури, легко хвиляєті,
вирізувалися ярко на пречистій небесній
блакиті, хоч і він сам висів над усім
краєвидом як здоровений шмат тої
самої блакиті, тільки густої, якоїсь
важкої, піемнуваної. Лиш в однім місці,
де над лінією тої блакиті, між нею і небом
висіла сіро-зелена латка, гола половина
Хребти-гори, лише там над тою
половиною стояло те, що так зайняло
Миронову увагу.

Це була велепенська голова, мало чим
менша від самої Хребти-гори, на довгій,
товстій ший, що, бачилося, вирячалася
з-за гори і не то цікаво, не шо з якимось
звірячим задоволенням глипаля на села,
долини, ліси внизу, а оце нараз звер-
нула свої величезні очища просто на
оборіг, під яким лежав Мирон.

Він пізнав її зараз. Пізнав і очі й ніс, більший від ратушевої вежі в Дрогобичі, і низьке, мов праником розплескане, чоло, і густі, темні патли, що розкидалися на всі боки, і грубі, широчезні губи почвари, що простяглися вшир від огидливого усміху. Йому здалося, що той велетень моргає до нього, мов до старого знайомого, і він усміхнувся. Йому не страшно було він крихти,—навпаки, його смішили і широкі губи, і довжезний ніс, і розтріпані патли велетня.

— Ага, це певне один із них велетнів, що як один став під Ділом, то другому до Радичова сокиру подав, — мовив сам до себе Мирон.— Ну, ну, нанашку¹⁾, вилізай із-за гори, покажи, що ти вмієш.

І справді, мов на розказ хлопчини голова велетня зарухалася. Розуміється, не по-людськи. З нею почало робитися щось таке, що малий Мирон, не зводячи з неї очей, аж зареготався. Носище в неї перекривився, одно око пішло вгору, а друге десь кудись у бік, губи розкрилися і почали розлядуватися щораз ширше, а з-між них показався червоний язик, що почав висолоплюватися дужче й дужче, звисати нижче й нижче, немов би збирався злизати весь ліс із Хребтигори.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! — зареготався Мирон.— Отто ти вибрався! Та куди тобі, навіжений! Сховай свій язичище, сховай!

І справді, велетень немов засоромився і сховав свій червоний язик якось так

¹⁾ Нанашко—ядько.

незамішно, що Мирон не завважив того. Але його увага була вже звернена на щось інше—на велепіневі вуха! Ще перед хвилою їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопилися рости. Ростутъ та й ростутъ простпо вгору — як два товсточі оборожини, як два величезні роги, а тепер уже виглядають, як два вітрила—широкі, замашні. І папли велетеня настобурчилися і також ростутъ, розвиваютьсѧ, рвутъ та відриваютьсѧ по шматочку, мов жмені сіна шарпаного буйним вітром. Малий Мирон дивитьсѧ на це все і смієтъся, смієтъся сердечно!

— Ну що? Чого зупинився? — кричав він весело до велетня. — Чому не вилізаєш? Чого лежиш на однім місці та надуваєшся? Вилізай увесь! Покажися сюди! Чи може мене боїшся?

Останні слова вирвалися Миронові якось так, несподівано, та зараз же потягли за собою ціле пасмо думок чи радше уяв. Адже справді, велетень, немов зацукавшися, впирає у нього свої величезні очі, а тепер, ледве прогомоніли Миронові слова, з-над Діла почулося знов глухе бурчання.

— Ого, ти сердишся! — скрикнув Мирон усе ще в веселім настрою. — І чого тобі сердитися? Вилізай із-за Діла! Стався мені перед очі!

В тій хвилі велетенська голова немов справді оживилася. Вона незграбним і дуже комічним рухом перехилилася на один бік, потім на другий, її шия почала видовжуватися та понижче неї показалися величезні плечі, мов колосальна

спіна, що заняла чверть усного Діла, і ті плечі почали висуватися далі, далі над лінію Діла, а голова розростаючися все більше, раз-у-раз немов хиталася, немов напухала і кривилася то в один бік, то в другий. Мирон не зводив очей із того дивогляду — і сміявся ініпер іще дужче.

— Вуйку¹⁾! — кричав він плещучи в долоні, — а тобі що таке? Чи танцювати берешся? Чи може ти п'янний? Пригадуєш мені знаєш кого? Того ріпника²⁾, що п'янний ішов танцюючи по Бориславськім тракті в Дрогобичі. На тракті болото по кістки, рідке і чорне як смола, а він чалап-чалеп то на один край вулиці, то на другий, руками розмахує, голову викривляє почнісінко як ти, широкий, заслинений рот роззявив і щосили реве танечну пісню:

Заграй мені: тадріпом!
Та й іще раз: тадрітом!
Заграй мені круцю-верцю
Та й іще раз тадрітом!

— Ха, ха, ха! Вуйку! А може й ти по-танцював би так само? Може й ти за-співав би «круцю-верцю»? А ну, втни лише!

— Вуррр! — загуло з-над Діла і лег-сеніко, мов несміло ще, підхопив той гуркіт Радичів і мов опуку³⁾ перекинув його через долину до Мирона під оборіг. Хлопець не злякався, але його сміх затих і він почав уважніше дивитися на голову того величезного «вуйка». Голова вже

¹⁾ Вуйко — дядько.

²⁾ Ріпник — робітник, що працює коло нафти.

³⁾ Опука — м'яч.

розрослася інак, що її годі було й пізнати навіть при живій ша передразненій Мироновій фаніазії. Вона ітворила над Ділом величезний, ітемносиній бовдур, а її патли білими рівними пасмами покрили вже півнеба і якраз добігали до сонця. Тільки дві точки показували ще подобу голови, це були очі велетня. Тепер вони вже нахилялися не над Ділом, а ось-ось близько над горішнім кінцем села, і не знати, чи від сонця, чи від якогось внутрішнього огню вони налилися пурпуровою загравою, оберталися на місці, мов два огняні колеса, і Миронові здавалося, що вони з якоюсь дикою злобою дивляться на нього. Він уже не міг сміятися, але його веселий гумор ще не минув зовсім і він ще раз підняв голос супроти велетня:

— Ішо, вуйку, сердишся? Хіба ж я образив тебе? Я ж тобі не сказав прикро-го слова. А як не хочеш танцювати, то я тебе не силую. Може заграєш? Га?

Немов відповідь на це питання загуло сильним громом із вершка Діла. І Радичів і Панчужна і даліші ліси відізвалися шепер сильним риком. І той рик збудив у ярах якусь нову силу. Мов люпий звір зі схованки вихопився буйний вітер і зашумів, засвистів, заскиглив у лісах, застогнав у крутих берегах річки, покотився по сіножаттях курявою розшарпаного з копиць сіна, а по гостинці¹⁾, що йшов поміж нивами, піднявся до неба сірожовтими бовдурами пороху. І немов в

¹⁾ Гостинець—шоссейний шлях.

одній хвилі змінився весь кругозір. Хмари загасили сонце, погасли й пурпурові очі велетня, щезла східня, лосі ще чисіща, всміхнена половина неба, щез привид велетня, все небо заволоклося темною важкою хмарою, а з-понад Діла понижче ішої хмари почали гнати величезні сірі коні на схід, усе на схід, швидко, швидко! Зразу поодиноко, далі рядами, а далі цілими табунами. Вони перебігали все небо за кільки хвилин і хovalися десь там за лісом, а за одним табуном виліпав із-за Діла другий, третій. Вихор розвівав по небі їх гриви, сотні копит стугоніло по небесному помості, а з-під тих копит бризкали грубі, холодні краплі води, зразу рідкі, а де-далі все густіші. Кілька тих крапель упало Миронові на лиць, вихилене трохи з-під оборога, це були немов вимірені на нього стріли невидимого велетня. Він спрепенувся. Він почув вираzeno, що велетень сердититься на нього, грозить йому чимось, своїм шумом і свистом і споганням кличе на поміч якісь страшні сили. Вітер ухопився під оборіг, почав шарпати сіно довкола Мирона, а навіть дмухнув якоюсь ледовато-холодною спіруєю хлопцю за розхрістану пазуху. Від того подиху він затремпів увесі, відсунувся трохи від краю оборога, скулився, зариваючися глибше в сіно, та все-таки не зводив очей із заходу. Хребти гори ані Діла вже не було видно. Велетень, бачилось, увесі уже пересунувся на цей бік Діла і ліг грудьми на Підгір'ю. Але на Ділу чутти було тепер ненастаний глухий гуркіт, немов там пересипали

великі копиці товченого каміння. Велетень пересував через Діл своє здоровенне чрево, наповнене знищенням і руїною, щоб висипані його зміст на плодючі ниви та невижані збіжжя благодатного Підгір'я.

Мирон увесь трепець! Він піер долонями своє розпалене чоло, немов силкувався зміркувати, що тут діється і до чого воно йдеся.

IV.

Помалу картина змінилася.

Досі лише над Ділом хвиля за хвилою мигали червоні блискавки, немов незримі руки перекидалися там розпеченими заливними штабами. Та після раптом попемніло. Небо засунено гусіпими фіранками¹⁾, а під оборогом засіла майже щільна піп'ма. Але в тій же хвилі якась сердитіша рука роздерла фіранку від одного краю неба до другого і обсипала всю землю єстрашним, сліпучим світлом. І рівночасно ревнули немов сотні громів, немов інсячі гарматних вистрілів. І затряслася земля. І Миронові бачилося, що оборіг із сіном і з оборожинами з жаху підскочив на сяjen' від землі і зараз же знов сів на своє місце, та готов зараз же завалитися на бік. Рев був такий спрашений, що Радичів і Панчужна мов забули язика в роті, мов оніміли і не озвалися привичною луною, — може не могли з себе видати такого міцного голосу.

¹⁾ Фіранка — завіса.

Тільки далекі Діли — Попелівський та Бориславський озвалися і заклекотіли довгим, грізним гуркотом.

Але за перших ударом швидко наступив другий, третій. Бліскавки бігли з ріжких сторін до середини неба, саме до того місця, під яким стояв оборіг. Вихор клав на землю збіжжя, ламав гілляки дерев, свистів вербовим пруптям біля оборога і бачилося, спирається дужими плечима о сіно та оборохини, щоб перевернути оборіг або бодай зірваний з його наголовач. У природі скрізь пішов нечуваний заколот, рев, шум, тріск і скрип. Мирон лежав на сіні не чуючи нічого, не бачучи нічого, і тільки витріщав оченята, запикав долонями вуха і силкувався, силкувався щось пригадати собі.

Він не боявся смерті і ця думка, що ось перун може вдарити в оборіг і вбити його, якось не повспала в його голові. Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шалючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся не раз. Так само не боявся він самоти перед того шаленою танцю природи, — він любив самоту і йому не першина була пробувати самому під дощем та під громами. А проте щось немов млоїло його в нуці, щось важке налягало на душу, підступало до горла, душило мов силоміць стримуваний кашель або здавлювані сліози. Його голова працювала сильно, уява мучилася, щоб пригадати щось, та проте не могла пригадати, вилася та висилювалася мов живий чоловік, прива-

лений каменем. А жах чимраз сильніше хапав його за груди, волосся на голові іжилося, холодний піт покривав дитяче чоло.

— Ішо то я мав? — Ішо то я мав? — белькотіли несвідомо уста, тим часом як долоні щосили запикали вуха, щоб їх не оглушив шалений рик громів та рев бурі.

Аж нова блискавка, що розпорола чрево пітьми і велепенським зигзагом скочила в Радичів і тут же розсипалася оглушливим брязком, мов би з безмірної висоти висипано спо возів усякого заліза на скляний шкір, — аж оця блискавка допомогла його уявлі. Фраптом він зрозумів, чого йому спрашено, зрозумів, що значить оцей глухий гуркіт у хмарі, грізніший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що значить той тоненький бренькіт, що ледве-ледве продирався до його слуху крізь загальний гарнидер розшалілої природи, бренькіт немов золотої мушкі, що сіпається в павутинні: це був голос дзвонів, якими дзвонено на свогу, на прогнання граду і який тепер, супроті твої гіантської музики в природі виглядав мов ціньюкання дримби супроти могутньої оркестри. Мирон зрозумів все те відразу. Блискавка показала йому ясно широкі поля, покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, конюшиною, сіножаті покриті травами, і все те аж прилягає до землі під шаленими подувами вітру, хилиться, кланяється, молиться, благає:

— Пощасти нас! Пощасти нас!

І його уява бачимъ уже, як спрашний велетень там, угорі, кривитъся злобно, морщитъся, регочеться тим колосальним реготом, від якого Діли спрясаються в своїх віковічних посадах, і реве своїм страшним голосом:

— Га, га, га! Ось я вас зараз! Ось я вас зараз!

Голос посвяченіх дзвонів замирає у клекоті тих безмірних куп повченого льоду, що горами насуваються в отій темносірій хмарі,—ні, їм не спинити велетня Мирон чує, що це хвилина, ще один удар грому, і шлюза відімкнеться, і бухне фатальна градова злива, і застогне земля, і все живе на ній повалитъся додолу, і вся краса її радощі на ній упадуть в болото мов ранені птахи,—і його дитяче серце зупиняється, в голові шумить, в очах бігають огняні іскри, і він, сам себе не тямлячи, в якіось припадку екзальтації, істерії, божевілля простягає обі руки поза оспрішок оборога і щосили кричитъ:

— Не смій! Не смій! Тут тобі не місце!

Замість сподіваного спрашенного грому, що мав бути почапком руїни, чути лише глухе воркотання, сердитий гурkit велетня.

— Не смій! Я тобі кажу, не смій! Тут тобі не місце!—кричитъ малій Мирон, грозячи кулаками догори.

Вітер у берегах ріки свистить, вищить, завиває, мов сердитъся.

— Ні, не пущу! Не смій тут розсипатися! Не пущу!—кричитъ Мирон мов божевільний.

Над Ділом змагається клекіп. Здається, що нагромаджені засоби руїнної матерії прутяться, тиснуть велетня і що він гнететься та стогне під їх вагою.

— Не смій тут! Вертай назад! На Діли, на дебри! Сюди я не пущу тебе! — не перестає кричати Мирон.

У хмарі, цим разом уже не над Ділом, але все пушт, майже над головою Мирона, почувся страшний гуркіп та клекіп. Понад Ділом ліпали блискавки. Хмара грубашала щораз більше, нависала над землею, робилася тяжчою; здавалося, що там давити якийсь страшений тягар, та щось з нечуваним зусиллям піддержує його знизу і ось-ось пустить, і тягар упаде на землю і розвалиться, розіпре все живе на порох. Дивні голоси немов пищали, скиглили, скомліли та ревли в тій хмарі, але рішучого, фаяпального удару все ще не було.

— Не пущу! Не пущу! — кричав Мирон. — Даремо грозиш! Я не боюсь тебе! Мусиш слухати мене! Адже бачиш, що я міг сперти тебе досі. І зіпру! І не пущу! Вертай назад! На гори, на Діли! Не смій тут пускати!

Хлопець піднявся на коліна. Його лице горіло, очі горіли, в висках спукала кров як молотами, віддих був прискорений, у грудях хріпіло щось, немов би й сам він двигав якийсь величезний тягар або боровся з кимось невидимим з крайнім напруженням усіх своїх сил.

Пісک, клекіп, зойк у хмарі зробився ще дужчий. Ось-ось вона трісне, ось-ось сповнилося велетнева погроза. Навіть

вітпер утих на хвилю. Бліскавки над Ділом погасли. Була хвилина страшенної, тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, дерево, збіжжя і прави, звірі й люди, стояли премтячи і запираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвінницічувся тепер виразно, але не як сильна, переможна сила, а тільки як жалібне голосіння по померешім.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусті руки, знизи голос, і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велепень зарегочеться всею своєю величезною хавкою і засипле, погребе, розторочить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги в нього вже похолочі як лід, що його груди здавлює щось, що якає холодна рука, мов кліщами, спискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари і як міг найголосніше кричав:

— На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!

І в тій хвилі немов нараз знято паємничу печать із природи, немов відсунено недовідомий замок, немов піднято запору! Запорохіли громи, осліпили очі бліскавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину градової хмари, і та хмара розділилася моментально надвое, і спрашений вішер заревів та почав гнати одну її половину

на Радичів, а одну на Панчужну, два ліси, що обмежали село від півдня і від півночі. Іце хвилина і над Радичевом стояв величезний, щільно густий, сірий стовп — це валилася на ліс градова туча. Іце хвиля, і із лісу почувся глухий стогін, тріск, хрускіт дерев, ломіт валених гілок, і зеленою курявою поніс вітер понад цим пеклом зелене листя, пооббиване з дерев. Малий Мирон затрусиився. Щось спазматично захлипало в його горлі і зараз попустило. Його сили були вичерпані. Він мов неживий повалився на сіно, з його очей близнули слізи, а з грудей видобувся непримічний сміх.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! А видиш! А видиш! Я дужчий від тебе! Ти таки послухав мене! Мусів послухати. Мусів піти туди, куди я велів! Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Під рев вітру, клекіті граду над лісом і шум дощу над оборогом, при частих, але щораз даліших громових ударах ще чупти було якийсь час отої різкий, божевільний регіт знесиленого хлоця. Поки ще буя перешла, він з головою заритий у сіно запав у глибокий сон.

V.

Вечеріло. Небо вже зовсім прочистилось, тільки далеко на сході стояла ще темна смуга хмари. Бурлила річка, копячи повні береги темночовтої, каламутної води. Було холодно; від лісу віяло ледовими подихами: пам насыпало граду майже в коліно. Масу дерев поперевертало з корінням, а купи граду скрізь були пере-

мішані з оббитим листям та обламаними гілляками. Люди, ще бліді від перебутої тривоги, ходили по полях, хрестилися і дякували Богу, що градова туча обминула їх ниви.

— Мироне! Мироне! — кликала Миронова мати, ходячи по саду та озираючися довкола почервонілими від плачу очима. Вона оббігала вже всі хати по селу, всі закамарки і всі сади; батько й інші домашні затурбовані тим, що дитина не вернула ще перед бурею, і боячися, щоб вона не побігла в ліс та не попала там під град, порозбігалися по лісах, шукаючи Мирона. В хаті стояв сум, чяпіла по кутах глуха тривога. Всі сусіди також були затурбовані; деякі й собі пішли шукати хлопця, інші спояли на перелазах та вигонах, розмовляли або потішали затурбовану Миронову матір.

— Та не бійтесь, кумо — говорила Василиха. — Тож не може бути, щоб він пішов у ліс.

— Рано ходив у Панчужну, — говорила мати. — Прийшов на обід, з'їв дешо, як той горобець, та й побіг. Ще питано його: куди йдеш? А він каже: купатися.

— Та там ходили діти до млинівки. І мій Андрусь ходив.

— Отож я й боюся, чи він від млинівки не пішов у Радичів.

— Ну кумо! Андрусь казав, що від млинівки він вернув додому.

— Алеж дома ніхто не бачив його.

— А не шукали ви в стодолі, під оборогом? Може запхався де в сіно та заснув.

— Та шукали хлопці. Скрізь по стодолі шукали. Нема. А під оборогом ... або я знаю. Та їй якби він дістався під оборіг? Там до нього й драбини нема приставленої.

— А йдіть, кумо, йдіть! Хлопець як вивірка. Хіба юому багато треба, щоби вилізти на оборіг. Ану подивітесь.

Миронова мати була ще молода молодиця, здорова й енергічна. Їй не треба було два рази говорити, особливо коли діло йшло про її любого синка. Вона так само, як Мирон, вилізла по оборожині під оборіг і заглянула до середини.

— Ні, не видно нічого! — сказала вона напів до себе самої, а напів до Василихи, що стояла за плотом у своєму саду. І вже хотіла злезити вниз, коли в тім щось немов торкнуло її вилізти зовсім на сіно і заглянути ближче. Вилізла і в тій хвилі побачила Мирона, що спав заритий в сіні так, що здалеку зовсім не можна було дібачити його.

Мати аж перехреспилася, потім сіла на сіні біля сонного хлопця, відгорнула юому злегка сіно з-над голови і вдивлялася в зарум'янене лице дитини. В тій хвилі Мирон відкрив очі і побачив матір.

— Ах, по ви, мамо? — запитав він.
— Я, синку.
— А довго я спав?
— Уже сонічко заходить.
— Але то мені снилося!...
— Що, синку?
— Що над Ділом стояв велетень, чорний і страшний, а потім почав вилазити з-за Діла, і хотів засипати градом усе наше село. І сердився страшенно.

— То, синку, справді, туча була.

— Справді? І засипало поля градом?

— Ні, синку. Бог милував. Перегнало градову тучу, розірвало її на двоє. Одна частинка висипалася на Радичів, а друга на Панчужну. Текої кари в лісі наробило, що глянути спрашю. Не дай Боже, якби було це висипало на поля, то було би виптовкло все до кореня.

Мирон усміхнувся якимось дивним сміхом.

— Це я зробив, мамо,— мовив він.

Мати глянула на нього зачудованими очима.

— Ти, синку? І чо таке ти зробив?

— Я не пустпив граду на ниви.

Мати всміхнулася якось маркітно.

— А це ти як зробив?

— Я боровся з тим велетнем.

— З яким велетнем?

— А з тим, що тяг із-за Діла градову хмару. Я спинив його. Я накричав на нього. Він сердився страшенно, але не міг переперти мене.

Мати всміхнулася знов і повеселіла.

— Це ж тобі снилося, синку.

— І я так гадав, мамо, що снилося. Але коли справді була градова туча і коли справді град пішов на ліс, то це мені не снилося. Адіпп, я весь мокрий, так упомився. І руки мокрі зовсім, бо я держав їх виставлені на дощ.

— Поцю, синку?

— А, якби я був сковав хоч одну, що він був би переміг мене.

Мати знов усміхнулася, але в її очах заблищають слізи. Вона притпунила уста

до Миронового чола і почула в ньому гарячку. Потім поцілувала хлопця і мовила:

— Добре, синку, добре. Але нікому не говори про це. І таткові не говори.

— Чому?

— Бо би татко дуже гризся.

— Я не хочу, щоби татко гризлися.

— А ти ніколи більше під таку годину не виходь з хати.

— Чому?

— Недобре малим дітям бути самим серед таких спраховищ.

— Алеж я не боявся, мамо.

— Добре, добре. Але міг перелякатися і вмерти зі спраху. І тоді мама плакала б за тобою.

— Не треба, щоби ви плакали.

— Ну, а тепер ходім до хати. Там десь татко вже з лісу вернув.

— А чого ж татко ходили в ліс?

— За тобою шукати.

— Отож, а я й не знав. А я сплю собі шуп як у колисці. А проте добре, що я був сьогодні під оборогом. Якби не я, то був би сьогодні град усі поля виповк.

Мати знов довго погляділа на сина. В її очах мигнула шурбота. Вона боялася за здоров'я свого сина. Але разом з тим на дні її душі заклубився якийсь забобонний жах. Ану ж справді у хлопця якась особлива натура? Ану ж він має зв'язок із якими-надприродними силами? Не раз уже в розмовах з нею він закидав такі слова, що вона не то дивувалася, не то жахалася його. І тепер знов! Невже в його словах не хвороба, не гарячка, а якась правда таємна, вища, недоступна їй?

Вона притисла Мирона до себе, перехрестила його і, цілуючи в розпалене чоло, мовила ще раз:

— Добре, синку, добре! Але пам'ятай, не говори про це нікому.

— Чому, мамо?

— Бо всі будуть із тебе сміятися. І тоді твоя мама буде також плакапії.

— Ні, мамо! Не треба, щоби ви плакали. Не буду говорити про це нікому.

І в якімось дивнім, святочнім настрою обос, зразу хлопець, а потім мати, злізли з оборога і мовчкі пішли до хати.

Львів, 18—22 січня 1905.

МОЯ СТРІЧА З ОЛЕКСОЮ.

(Оповідання Мирона Сторожа).

Я чоловік проклятий, ненависний, проганий з-поміж «чесних», — одним словом проскрібований¹⁾). Проскрібований це сама вілповідна назва. Це не значить, що, при-міром, моя совість спає супроти мене, або щось подібного, — ні, це значить тільки те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними», — це на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товари-ства, — т. т. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во врем'я оно» оббігало увесь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконсти-пційних горожан», з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, рево-люції, різні. Правда, в цій час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли най-

1) Проскрібований — дослівне значення: віписаний. В Імі за Сулли (І стул. перед Христом) віписували назви громадян, яких за кару маєток був за-браний, вони самі вигнані або вбиті чи відніяті з-під охорони закону.

страшніший гвалт,—я і мої товариши сиділи спокійно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, спраченні пусто та марно. Але візьмім, приміром, що діло зовсім так не діялося, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося—то що з того? Чи вже те одне, що я сидів у тюрмі, не вистарчає, щоби на віки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей?

Ба, але всевідущий і всемогущий суд справді призвав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французыкі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати доми «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом,—я оказался кругом винним на суді,—значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, бо на вітві,—хто знає,—може й легше мені стало, коли вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху (як той німець каже *voelfrei*)! Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченю школівного курсу виходить зі школи. У цього в руці свідоцтво хороше, а в голові близькуча, заманчува надія на присмінності вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і отримав вкінці свідоцтво, правда, прошки не так написане як звичайно,—але все таки звільняюче

мене від далішого сидження на проклятій лаві. Я вийшов на двір, на свіжий воздух. У моїй голові кишіли нові мислі, нові враження, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Цо в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного біліття серця, що це правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало,—а на першу хвилю, на перший свободний відних це вистратчувало¹⁾.

Правда,—чуття, хоч і як сильне та гаряче, не довго паляє,—вік ним не проживеш. Після першого, п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрібованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще недавно запевнювали йому свою приязнь—таке життя всякому швидко надоїстъ.

Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітивши з тобою,—сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак! Нехай собі к чорту!»—побачиш другого, третього,—те саме! Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне. «Цо це,—подумаєш собі,—чи це я справді вже такий гідкий та страшний, чи тим людям усім у головах попереверталося?—Та ні,—відповідаєш собі самому,—ні одне, ні друге,—а тільки те, що вони «чесні і по-

¹⁾ Вистратчати — вистарчати.

рядні», а ти... ну годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши її ті послідні «ризи», що на тобі, плакати, жалувати страчного часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним» та йти «на распутія і стогни града»—просити всякого «порядного» прощення за спрашну, хоч і не сповнену провину, або раз на всігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій»,—це значить, стати добровільно, дразу, безповоротно в ряди проскрібованих та витрученіших, і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив,—і вірше мені, не то щоб я спратив щонебудь на тім,—а противно, те я зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минувше, що «чесним і порядним людям» зовсім не так легко приходиться.

Жиючи між проклятими та витрученими з «порядного» світу людьми, зовсім природньо чоловік нагадує собі всіх подібних «проклятих», яких тільки спрічав колинебудь Споминки такі незадовго найшли її на мене. Ба, на мене вони мусіли найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то, щобі знав,—ні, вони були мої своїки!

Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були імено такі. В цілім селі ні один «порядний» газда¹⁾ не скав назви «Сторожі», щоб не лодати:

¹⁾ Газда—хазяїн.

«от розбійнико, викришило би їх до лаби¹⁾. Та на тім ділі не кінчилося. Сторожі були посміховищем і поштурхачами всеї громади,—а іменно громадського начальства. Лучитися в полі шкода—худоба овес спасе, або там витолочити, а шкідника не зловляти,—ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок²⁾, а злісний³⁾ не може дослідити, хто, ну просто йде на сторожівщину і хоч нікого не знайде, то все таки виле свою злість у цілім попюці прогляти та всіляких поганих слів на «тих злодіїв, розбійників Сторожів». Їх бесіди й оправдання старшина рідко слухала,—«весь світ знає, що ви брехуни та мейли⁴⁾, бога бистре продали⁵⁾! Де яка кара, де яка здекуція⁶⁾, штраф або шарварок⁷⁾,—на Сторожів перших усе сиплетися як з дірового міха. Одним словом,—такі ж проскрібовані в громаді, як і я!

Чи іреба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливим? Їх було три брати (мені приходилися стрийніми братами). По смерті батька, а мого небіжчика сприка, вони поділили поміж себе його невеличкий ґрунт, поженилися, повислужувавши в війську і почали «пхати біду наперед себе». З малу ще було між ними згоди,

¹⁾ Лаба—нога.

²⁾ Варунок—позначені дерева.

³⁾ Злісний—лісничий.

⁴⁾ Мейли—пустомели.

⁵⁾ Бистре—продали—продали-би-съте.

⁶⁾ Здекуція — екзекуція, продаж з торгів „за подушне“.

⁷⁾ Шарварок—громадська робота, яку розкладають між селян.

ні брешу, були хвилі, в котрих не було згідливіших та сердечніших людей,—але знов лукалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і керували, мов зовсім без пам'яти. Тому то й поженилися вони кожний осібно,—хоч хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-тако, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних»,—це значить багатших газдів їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі всі три брати відзначувалися поміж прочим піарбоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були зацільчиві до бійки,—що твоя єдна іскра!». Леда прикре слово, леда брехня,—вони вже мов огонь. Особливо в корчмі рідко коли обійшлюся без бійки, скоро лише Сторожі були. Пісваряючися двагазди, вони сейчас уймутуться за слабшим, за біdnішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки. Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустіла, поле оброблював за той час мій батько і люди поволі-поволі зовсім забули про Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший Олекса вернув найборш¹⁾ (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свапапися.

Мій батько порятував його на перший почин, ну і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук

¹⁾ Найборш—найскоріше.

був собі зовсім небагатий газда,—а Олекса не мав грошей, щоби запомочися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, таκ, значить, було якотако. Але коли на другий рік поприходили брати з війсчка,—почалася незгода, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами—нікого до середини не пускають,—тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять допи битися, доки не лишиться тільки один, а той хай буде все, і т. д. З усіх тих казок то пілльки було певне, що Сторожі не хотіли позиватися перед судом, а задумали самі поділитися батьківщиною.—при чім, розуміється, прийшло до бійки. Однако поділити все таки поділили й опісля ніхто не чув, щоби за поділ батьківщини маркували один на одного.

Але в громаді разом зі слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ся¹⁾ розбійники посходили.—знов будуть людям голови розвалювати! Не могло йм де там одному з другим голову в крутити в якій нетечі²⁾,—таκ балакала найбільша часть сільських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя слова їх, іменно щодо розвалювання людських голів, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в корчмі. Тільки ж військо

¹⁾ Ся—в галицьк. нар. мові стоять дуже часто перед дієсловом.

²⁾ Нетечі—пропасть.

полишило на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаючи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймі хоч що-то побоювалися старшини,—а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найгостріші зуби,—старшині вони ніколи й на одне слово не змовчали. «Кровопийці, злодії, живодерники — розкричався було раз Олекса до віта¹⁾ і преліпотентів²⁾. — Розжилисіпеся на громадськім добрі, то тепер брикаєте! Ах, ви свинопаси мерзені. я би вас усіх»... Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і вхопивши його потягли до громадського шпіхліра, що звичайно стояв порожній і служив замісцем арешту.

Але така нападка на словах,—то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та штурляв межі очі. Нашого давнього віта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вітівства з громадської каси щезло 500 зол. Віт був молодий і пристійний словік, любив при спосібності за молодицями побігати; Олексова фляшка відняла йому до того охоту. зробивши його лице подібним до свіжо з'ораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тутору штуку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й вітові «досолив не абияк».

¹⁾ Віт—війт, сільський спіароста.

²⁾ Преліпотент—plenіпотент, уповноважений.

Але не тільки сільська старшина,— навіть «пани», місці урядники не мали ласки в Олекси. Він спавав проти них на гостро, а коли не помагали слова,— то в його ї «рукового» було не купити.

Особливо возні, авскультант¹⁾) та всякі другі посілаки, що звичайно по селах грають ролю великих панів, малися на осіпорожності переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо,—бо Сторожі кільки таких підпанків порядно таки були провчили на велику радість усім бідним, що мусіли зносити іх брикання та сварку, а на великий кlopіт віта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Є, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стявся²⁾ був, та й то кріпко, з Олексою. Це було ще 1872 р. в літі під час холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоби оглянути, скільки є хорих. Розуміється, що староста стояв насеред улиці та тільки викрикав на «хамів», а пан доктор зі страхом і трепетом, кленучи на чім світ стоїть, ходив попід хати... До середини хат він і не зазирав, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблють те а те і втікав швидко на вулицю.

— А що?—питав його староста.

— Ет, нема надії!—була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно

¹⁾ Авскультант—податковий урядовець.

²⁾ Стявся—гостро пересварився.

долучував:—Хай їх там усіх ясні громи!—
або:—Проклята мужичня! Сама собі винна,
вмирає, а горілку п'є!

Правда, пан доктор не говорив нічого
о пім, що ні одного хорого й на очі не
бачив, що волів би й зовсім не оглядати
далі, а їхати просто до сусіднього села,
де у пана була для них наготовлена сима
вечеря і вигідний нічліг. Староста був
«совісний» і ні за що не покинув би свій
«обов'язок».

Але його і пана доктора чекала ще
дуже немила передирка¹⁾ на Сторожів-
щині. Баби, котрі плачучи просили доктора
зайти до хати і поглянути на хорого,
а котрим доктор на то відповідав тільки
лайкою та прокляттями, ішли та заво-
дили за старостовою бричкою горі селом,
хоч і не сміли приступити близче. До них приставало чим раз то більше людей—
чоловіків, відказуючих²⁾ та грозячих, дітей
і жіночок. Так заїшли аж на Сторожівщину.
Олекса, роблячи щось коло хати, побачив
на вигоні доктора, котрого дарма про-
сили баби вступити на хвиляку до того
і того хорого. Він видів, як доктор кри-
чав на них і кленучи вернувся на вулицю.
Баби підняли плач. Олекса вийшов до них
і почав розпитувати, що це таке?

— Та ци видите, от говорила плачучи
одна жінка,—лупьир³⁾ мерзений приїхав
ніби обзирати хорих. Я прошу, щоби
пішов подивитися на моого чоловіка, а він

¹⁾ Передирка—сварка.

²⁾ Відказувати—нарікати.

³⁾ Лупьир—різун, погірдлива назва лікаря.

як ся затріпче, як зачне гантелити¹⁾
та клястти, Господи! «Марш, бабо» та й
«Марш, бабо!» Та чого ж пан приїхали?
—питаю його. А він і слухати не хоче,
 побіг на долину!

В Олекси кров підступила до голови
на таке оповідання.

— Що, та він, гавган²⁾ один, гроші
бере, а на хорошого ї подивитися не хоче!
Погоди но ти! Піду я до тебе.

І Олекса, як стояв, так таки зараз
пішов долі вигоном. Заним, заводячи та від-
казуючи пішли жінки. Вони надійшли саме,
як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто,—закричав здалека
Олекса,—а то по якому тут порядок іде?

Староста обернувся і велів зупинити
бричку.

— Ну, що там такого?

— Ба, якже то, по якому?—говорив
Олекса, підійшовши ближче.—Пан дохтор
сюди приїхали хорих везітирувати³⁾, а
вни⁴⁾ ні до одної хати не заглянуть, лиш
кленутъ та людей ганబлять.

— Брешеш, драбуго⁵⁾—крикнув що моци⁶⁾
маленъкий, заляканий доктор.

— Пан сам бреше!—відрізав Олекса, у
котрого з лютості жили на чолі кров'ю
набігли.

— Що, що, що, що?—задрібомав ста-
роста, зіскакуючи з брички.

1) Гантелити—сварити, вимахуючи руками.

2) Гавган—босяк.

3) Везітирувати—з нім. оглядати.

4) Вни—вони.

5) Драб—босяк.

6) Що моци—що сили.

— А то, що кажу! То якже то, пан дохтор гроші бере, а люди мруїть без ніякої помочі!

— А ти, драбе, а ти гавгане,—обурився спіароста, вражений в найдоткливіший бік у словнюванню обов'язків і побирання заплати, — так як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш?

Лютість здавлювала горло старості, піна порскала йому з рота при кожнім слові.

— [ане—відповів Олекса,—не жартуйте з людьми, ми тут не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, ніхто не знає доки що¹): нині живу, завтра мене нема!

— Що, ти будеш грозити? Гей, присяжний, війде, беріть іного розбійника, беріть його, він мене забити хоче!—пивав спіароста.

Олекса гірш усного не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше сприматись і обсипав спіаросту і доктора цілим потоком не зовсім салонових слів. Староста кричав, а далі видячи, що й баби зачали впорувати Олексі, замовкі, сів на бричку і сплюнувши велів поганяти на друге село.

— А хай вас тут усіх холера витне!—кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на!—кричав за ним Олекса.

Від того часу пан спіароста почав уважати наше село гніздом розбійників. Нагадуючи цю не зовсім естетичну, а

¹) Доки що—ще дотепер.

ще менше пінпріярхальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив якийнебудь дотиск, треба було десь стати гостро, посваритися, упімнутися,—то люди пхали Олексу туди. «Ти, ді, йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну а нам знаєш, різно буває!» Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кожнім кроці чимраз то більше ворогів,—ішов і пускався осою в очі кривдителеві.

В такі часи наші багачі забували свій гнів, балакали ласково з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сковатися за нього.

Але скоро пільки дотиску нема, ого, вже мій Олекса знов і гідкий, і розбійник і злодій і хто знає що ще. А бідні люди, хотів і не раз прем¹) бачутъ, як воно діло, та що вони жиуютъ на ласці багачів, мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того тю Олексу Сіпорожа я нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положенню, як він посеред наших «порядних та чесних господарів». А що,—погадав я собі—поїхати б оце та навідати його. Це буде цікава стріча двох проскрібованих і то за по-дібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?

Думка ця не довго й мучила, мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

¹⁾ Прем—ясно.

Розуміється, першим поступом я пішов до своєї хати, т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді 19 і 15 літні хлопці і вітчим з ма- чухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпорядніших» і найчесніших господарів. Він приняв мене дуже широ і радісно, навіть, бачились, аж надто радісно,—розпитував про біжуЧі новості, про війну, про Берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним такіпом обминав питання про мої «проступки» і про мою «кару». Правда, бала- каючи про всячину, ми прийшли вкінці й на поту дразливу річ,—але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, а сказав кілька загальних, незначущих слів, —він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів би його побачити.

— Є, що ти, такого опришка!—пробов- тинув згірдним тоном вітчим, але сейчас таки поправився, лице його якосъ насилу приняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав:—Та що, як хочеш конче, то мож, чому ні, підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знат аж надто добре вітчимову вда- чу і злюї бесіди я побачив, що мусіло щось не аби вирости між ним а Олек- сою за ті два роки. Я почав злегка до- питувати, що таке сталося, заходив з різних боків, але окрім звичайних сварок та ворогувань нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним, облесливим тоном, що «тепер-ді тато

в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує.”

Це мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечером Олекса довідавшися, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спасти до столи, коли побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, пвердим поступом. Його низька прошкі підсадкувата статъ, довгі жовнярські вуса, великі, сірі очі і те напівабродушне, напівідко насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене а'мені, все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого жваного урлопника¹⁾, котрий мене малого носив на руках понад річку, де тато небіжчик із другим Сторожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь! — говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

— Шо ж ти, брате, на нас загніався, дуже щось довго межи панами бувши! — сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Та, — відповів я, — що ж робити, брате, коли мене пани так полюбили, що й на світі дихнути не пускають!

— Ага, видно! — сказав Олекса.

— Якось то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

¹⁾ Урлопник — солдат, що приїхав у відпустку.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка доткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уж спати,—закинув він.

— Та от вибрався, але де його спати, не хочеться.

— Ну, то може підеш зо мнов подивитися по Сторожівщині. А то і так хто знає, чи швидко тебе другий раз увидимо.

Я пішов, не відказуючись.

Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну що ж, Олексо,—перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник,—розважайтесь мені, що тут діється, як вам проживалося за поті роки.

— А що нам, от як нам,—відповів нехітно Олекса.—Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

Іри тім поглянув мені в лиць з таким дивним виразом, що я не знат, що й скажати.

— Ех, брате, брате,—сказав він жалібно,—не того ми від тебе надіялися! Ми гадали: от ченъ хоч один із Сторожів, та доб'ється до чогось, буде й нам поміч, а воно ще от що, така ганьба!

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Ці слова, так, згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом у голову. Мені кров ударила в лиць...

— Як по, ганьба? — ледве прорік я дрожачим голосом.

— Ба, а що ж, честнь? — підхопив Олекса, — сидіти в арешті між злодіями, і па й за що?

— Ну за що, за що? — спитав я.

— А Пан-Біг тебе знає, за що. Ци ¹⁾ ти вбив кого, ци ограбував, ци що, хто тобі свідком? От про нас, то вже бодаю усі говорятъ, що розбінники там, ну чортіх знає, але бо про тебе ми того не чули! А ж нараз бух! А щось уже мусіло бути, адже тебе за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, спрашно стало мені на таку бесіду! Глиока, пекучий біль відізвався в серці, здавив груди. Так, значить, я вже до того дійшов, що і рідня відвертається від мене, — ба ні, — що навіть Олекса, той нещасливий, вічно погоражений і переслідуваний, котрий, хто знає, колись надіявся від мене підпори та порятунку, тепер відтручує мене! А що ж то мусить гадати о мені вітчим? Мені тепер аж до разу прояснилася його холодно-солодка бесіда. Мені стало спірах погано. Весь світ видався мені чужим, холодним, неприступним. Ячувся відірваним від усного, чув що всяка здорована зв'язь з життям у мене перервана, чув, що будь воно пак довше, мені приидеться вдуріти, зробити собі смерті. Я рішився розказати Олексі все, роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що ж ти, мовчиш, не скажеш, що там з тобою було? — спитав Олекса вже

¹⁾ Ци — чи.

іншохи ласкавіше, видячи, що мене глибоко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Тє-тє-тє! — відказав Олекса. — Повірив брехням! Хто його знає; що люди говорять, те я тобі кажу, а відки я можу знати, ци то брехня, ци ні? Скажи ти всю правду, то тогди буду знати. То добре, що ми й спілв'ки дізналися. А то от рознесли були чутку, що ти вже спратився, а другі кажуть: ні, його до Берна¹⁾ повезли на ціле життя! Ех, що ми тут вже й наговорилися й наплакали! Боже моцний. А твої браття!..

— Та як же ж, — спитав я — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу. Мусіли прецінь казати, за що.

— Або я знаю. Говорили всіляко, але я не міг добре розміркувати, аж ось мені твій вітчим говорить: «А знаєш, каже, за що нашого Мирона заперли?»

— Ну, кажу, за що? — Е, — повідає — він там десь замішався між якихось, бунт якийсь хотятъ робити, Бога касують! Ну, — каже, видиш, — ци не вдурів чоловік? Я як топто почув, то сам єм не знат, що казати.

— То так вітчим казав? А не повідав, за що той бунт має бути? Може за Польщу?

— Ні, того не казав.

— Погдіть²⁾ но ви, Олексо, ви прецінь і в війсъку бували і всякі речі виділи.

¹⁾ Берн — коло Відня, там була велика тюрма.

²⁾ Погдіть — підохдіть.

Скажіть ви мені, як кому докажутъ бунт і забійство і такі другі речі, то як ви гадаєте, як будуть карати? Засудяють вони його на місяць або два, ци запомтарайкають де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то її ітвому вітчимові казав! Ні, кажу, то не може бути. Якби так, то вони би його не на місяць засудили, а де з на 10 літ! А він усе своєї,—«ей, ішо ти, каже, знаєш».

Ми знов йшли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверху чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рекам жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздухі, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи не раз у нечутнім лепту поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне,—сказав він накінець, — ану скажи по правді, ци мере¹⁾ ви там хочете Бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся
— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спипав я.

¹⁾ Мерс — може.

— А хто вас піам знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але бо то от у нашім місті, то є один урядник¹), я з ним не раз видаюся, то він мені раз при пиві говорить: що ти, каже, Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажуть, і вірите і даете, тощо, а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірють, а кажуть, що то лише тіка мана на простих людей, щоби їх слухали. Ци правда того?

— Може й так, а може й ні,—відповів я,—тільки ж ти мені скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він от ходить по місті, як звір, і волос йому з голови не злетить.

— Ну, видиш, то він же тобі говорив проти Бога, а його не судили, а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значить, то за щось іншого.

— Та воно якось так виходить,—відповів Олекса.

— Отже я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми, нас було кілька люда, зробили межі собою таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціалізм.

— Ага, ага,—перебив мене Олекса,—щось то й тупп наш ксөндз говорили про твой соціалізм. Скажи но ти мені, що то таке?

— Соціалізм,—відповів я,—то така наука, щоби, от для прикладу, що мають люди обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляти

¹⁾ Урядник—урядовець.

разом, то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, що вродиться, також разом іде до громадського піліхіра, а відтак уряд громадський ділишь кожному після того, як робив: робив більше, більше дістасє, робив менше, то й менше дістасє.

Олекса слухав здивований.

— Ба, та що топо,—каже,—що є така наука?

— А так, наука.

— І топта наука заказана¹⁾?

— Ні, не заказана.

— Ба, та що ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що казали нам, що ми ніби зробили між собою пасмну кумпанію, а то не вільно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Та,—кажу я,—нам того на докладъ не довели, а тільки виміркували з того, що в нас цонаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені,—зачав Олекса по короткій мовчанці.—Тут про вас говорили, що ви уряд касуєте,—а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кожному належить?

— А так,—відповів я,—то видно поті брехали, що про нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кожний працював на користь усеї громади, а тоді вся громада буде могла кожному забезпечити таке життя й таку виголу,

¹⁾ Заказати—заборонити.

якої тепер не має її найбагатший газда.

— Іса, а то як? — спипав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, то зроблятівдалеко більше, ніж кожний собі окремо. Іса, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їдиться в громаді, хоч ніхто не буде її голоду терпіти, а як прийдеться продавачи, то на гурті і пам, де найліпше платять, і шут буде зиск. От візьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повиннаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблятів всяку роботу і ліпше і швидше ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину, а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тощі до тої роботи; що тепер потребує місяць часу, вистарчитів дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роблятів раз-у-раз по цілому дніві, тоді будуть могли робити по пів дня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кожний газда про себе займається одноюкою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть в одно велике господарство, а при машинах не буде потрібно спілвки людей до поля, що тепер, то одна частин буде мусіла взягися до всілякого ремесла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоби повисушувати

багна, помурували гостинці¹⁾), повикорчувували хаші, плекали пчоли та худобу. Дінни, що тепер лішом пасули худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожну дрібку спараніся родичі, а громада. Громада ж для свого добра скоче мапи з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помогти всім бідним, можна буде так зробити, що би не було ні бідних ні багачів, а були всі рівні люди робучі, копії за свою працю жили б хороше і в доспатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку²⁾ видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що спарався поняття і розміркувати собі все, що чув.

Тимчасом дішли ми до Олекової хати. Обгорожена спарим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблуньками, вона схилилася в один бік, бовванючи в сумерці спарою, попродираючи спріхою та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої паляци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь трохи, побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олекова жінка Олена, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї спояла ціла купка дрібних дішней. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала випити мене.

¹⁾ Гостинець — шоссейний шлях.

²⁾ Змрок — сумерк.

— Ну, Боже мілий, нē гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: «Ого, нема Спорожа Мирона!» Що я ся тогди наплаکала!...

Олена ж і тепер зачала обпирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв з боку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайнє бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовилі (вони вже від шижня жили майже черешнями, бо хліба не спало, а бульби¹) нової, єдиної підпори в передновинок ще не було!).

— Видиш, то мій двір! — відозвався Олекса.— Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі стілець і сів насупроти мене. Він почав було заходиться гостинити мене, але я відмовився. Олена зачала розповідати дещо про своє життя і про те, як вітчим збикуюється над моїми братями. В мене духу не стає повторювати ті спрашні факти,—вони записані в мене глибоко в серці,—а вам до них нема ціякого діла.

Олекса за той час, хоч і мішався не раз у жінчину бесіду,—видно було думав про що інше. Коли Олена скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тогта наука, що ти мені казав. Мені видиться, що в ній багато правди.

— Яка ж наука?—запитала Олена. Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати її, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скри-

¹) Бульба—картопля.

кала час від часу: «Ну, ци видиш! Не раз чоловік сам собі таке дещо гадає, а воно от і в школах того вчать». Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився.—його сіри очі почали блишати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А Боже, Боже, чому то чоловік темний, чому то не видить нічого, що ся в світі діє! Ну дивися, жінко, якби всі люди до того дійшли, то що би їм було за тяжко зробити так? І заборонити би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, коли пота наука не заборонена, то за то ж на вас таке кричати?

— Є це різній тому причини,—відповів я.—Кричати найбільше погані люди, дармоїди, деруни, бо видята, що якби до того дійшло, то би їм нараз усво урвалося. А друге кричати дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, ну і кричати. А ми, як сам видиш, не то що різати ані навіть виганяти нікого не гадаємо,—але ѹ овшім, чим більше людя, тим ліпше! Більше дук до роботи, то ѹ робота ліпше піде. Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на чотири вітри.

— Так, так, так ся належити!—аж скрикнув Олекса.—Ци раз я те саме говорив от нашим панам: дармо людську кров п'єте! За що вас Бог на світі держить? Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоч би мали так на тебе всі кричати, як ось тут на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, Богу дякуваш, не кракають? Не бійтесь, є вже й інепер інакі, іщо якби могли, то би мене простою дорогою виправили на шибеницю! А попуститися такого, як самі видите, не зовсім легко. Скорочоловік раз пізнав правду, та вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ж ти гадаєш, що буде далі з тобою?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити стільки, щоби можна купити землю, піоді піду та буду господарити: може на що людям приголожуся.

Олекса і Олена видимо не надіялися цього. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, тільки роки вчившися, а всьо надармо?...

— А то чому надармо? Чи ви гадаєте, що той лише учиться не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брайте, тепер найвища, найкраща наука: вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду. Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тільки літа, то це я так якби довг затягав у всіх людей, що мене вдержували, давали мені книжки, одіж, справу, бо на все те я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лиць Олекси прояснювалося, наливалося кров'ю,—він встав зо стільця і коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Олена! Слухай, що він говорить! Розумієш усво? Ох, брате, брате любий! Це є то Бог даєть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе Бог держить на тій дорозі, колись раз на ню став.

Він кинувся обнімати і ціluвати мене. Олена, втираючи слюзи рукавом, також зблизилася до мене, малі Сторожі обстутили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літпах перший раз закрутилися чисті слюзи зворушення. Весь світ мені прояснився, нова сила всипала в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погордженіх людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що ж, добродії, такі хвилі лучаються тільки «проскрібованим», так як той тільки чує в десятперо живіше красу життя, хто стоїв під ножем капі! Правда, життя «проскрібованого» часами сумне і важке,—але серед наших гнилих обстановин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненаспінна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в запроєнім удушливім воздусі недумства!

Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати „проскрібованим“.

І Н А Д Н І.

I.

З полудня одної хоршої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в «стражниці» дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить поряднім уборі.

— А цей відки? — синів капрал і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напінку очима.

— Старосільство приславло, має йти «на цюпас»¹⁾, — відповів поліціянин, що припрапавив панка.

— М-м-м, — замичав капрал і вспіромив очі в стоячий перед ним шаріль з останками м'яса та салати, а відпак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «галбью»²⁾ пива, що ждала своєї черги.

Поліціянин тим часом видобував з-за пазухи письмо і подав капралові. Це був

¹⁾ На цюпас — етапом.

²⁾ Галбба — півлітри.

засуд староства. Капрал уяв письмо до руک, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слебезувати¹⁾ назву приведеного цюпасника, але не можучи мабутъ швидко впоратися з тою робою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, стояв та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан тут приїхав? — спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і півердим голосом відповів.

— Менша о те.

Капрал випріщив на нього очі, далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповісти на моє питання!

— Не до вас належить мене про те випитувати.

Капрал почевонів зо злости, але прікусив зуби.

— Ось, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний город, залитий зеленню всякої деревини. По кру-

¹⁾ Слебезувати — буква за буквою розбирати.

чених стежках города ходили в празднич-
нім спирою люди всяких станів, а всі ве-
селі, свободні... Відпам чути було й дипя-
чий дзвінкий сміх і жіночі срібні голоси
і якесь любе шептання з-посеред потопи
листя, з-посеред шуму піа шелесту жи-
вої, буйної роспинності. Хмарка жалю
і смутку пробігла по вродливім, молодім
лиці Адрія, якась тривожна думка защем-
іла в його серці, його вуста дрогнули
судорожно, а очі так і впилися в те зе-
лене озеро, розкішно дишуче в яркім
сонячнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі,
а такі молоді,—говорив капрал, гнучи
в собі злістю, і спорожнив пів талуби
пива.—То недобре, як хто завчасу так
змудріє, недовго такому й жити на світі!
Ну, але може тепер ваша ласка заго-
спити до нашої «салі». Ми тут для та-
ких мудрих панів маємо осібну салю,
пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся На його лиці
видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде?—
запитав.

— О, швидко,—відповів насмішливо ка-
пран.

— То може би я до того часу міг тут
перечекати?—сказав Темера, не зважа-
ючи на тон, яким капран сказав те
«швидко».

— Е, то все одно, чи там,—
відповів капран,—тільки що там безпеч-
ніше, та ѹ там ваше, паночку, належне
місце. Ану, будьте ласкаві попруди-
тися.

— Але я би просив мене тут лишити, коли можна,—просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна,—соловив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал,—вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло столу,—та там тісно, вісім душ!. Може би того пана тут лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що?—гэркнув капрал,—вісім душ? А мене то що обходить! Попри вісім і дев'ята влізеться. А врешті як хочеш, то най лишиться ї тут, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не тиکай же свого рила там, де тебе не просять,—відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плипами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверху лилося ясне сонячне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помалювані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена,—все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видніому коритареві досить свободний, привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти нікому певно ї на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне цьому виглядові.

щось зовсім суперечне з усікими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не про свою теперішню долю, а про якісЬ далекі, країні, пробуті хвилі.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленікомів невеличкою залязною колодкою, що телімбася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким упінув ключ у дірку. Зациклив ключ якимось смішним, веселим скретом, боязнула колодка, відхилилася двері, вілступився капрал, та бе ручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу спав у дверях немов осповілий. Густий сумерк смолою вдавлив його в очі і на хвилю осліпив їх разу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось паємного лвоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної нечери він наразі не міг додиватися нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капрала була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але нечув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку і напужилося, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шести кроків вздовж та чотирьох вшир, з одним маленьким, закрапованим вікном. Теє вікно було пробране високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було пільки сірі від старости гонти та лапти піддашка, що звисав над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покрипі прохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного незнати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як знадвору,—вони були чорні від вогкості і перековані на вхрест двома залізними грубими штабами а навіть мала квадратова дірка вирізана в них для продуху була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним, як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під спіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала ні веретени¹⁾ ніякої, ні звичайної арештанської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані

1) Веретено—рядно.

двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в купі близь дверей стояла звичайна арештанська посуда «катерина», приткана про славу якоюсъ щербатою, неприємною накривкою, і від неї розходився вбиваючий сміл, наповняв казню і проймав собою все, оточував усі предмети в тій пекельній катівні, немов обдавав їх якоюсъ атмосферою огидства і ша про克莱ння. А близь тої посуди стояла друга—великий, угорі широкий, нічим неприкритий скопець з водою—до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно напружував свої непривичні очі, поки розглядів усі ці предмети, глузуючи з цього своїм нехарспівом, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилося, мов у лводових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив йому відахи, і він закашлявся, аж слози стала в очах.

В казні ще ніхто не відзвивався, хоч і чупти було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшися і пакаючи череп'янку-люльку дід около п'яцидесяти літ, з чорною, кругло обстрижену бородою, з повним, набрецким лицем, зі щудлом¹⁾ при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремезний чоловік. Його дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на лікоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним

¹⁾ Щудло—дерев'яна нога, колодка.

кафтаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, і прохи навіть смішковато дивилися на нового арештанта-- панича.

При ногах ліда, скуливши вдвое, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах, в брудній сорочці зо склепового шонького полошна, немилосерно пофаламаній¹⁾ на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав інвердо і не прокинувся навіть від спуку дверей.

На другому ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне,—видко було, що недавно він діспався до цвого місця „смрада і печалі“. А тільки його понуре лицце осунулось і стало темне, мов земля, очі занали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз-у-раз мимоволі спискали залізні кавалети²⁾ ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Бін лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки пой відпак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім пепєкі³⁾ замість подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лицце сяло здоров'ям і тою чудовою, піжною красою рисів, яка не раз лучається в нашого сільського лю-

¹⁾ Пофаламаний—порваний.

²⁾ Кавалет—з італішевък, поруччя.

³⁾ Пепек—коропка свинка зі сплющим կовшом.

лу, що живе в безпосередній дотиці з природою, матір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилює спадало йому на плечі; сперелу було підсиприжене в кружок. Великі, бліскучі, чорні очі світилися диплячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги мускулисті, рапаві та силово розвині свідчили, що той хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і п'яжко за своє життя. Андрій дуже вразливий на всякі красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого лиця, тим ще кращого від багатьох хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі цієї „салі“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло інших нещасних, порозкиданих на мокрій, болотистій та слизькій від незасихаючого харкоминня асфальтовій плиті. Там, під стіною, коло самих дверей лежав старий жід з безмірно сухим нудженним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкопів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді сліна. Побіч цього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні¹), в чоботах, пов'язаних

¹⁾ Гуня— суконна свитка.

мопузками, в облупленій баранковій кучмі¹), в покошніх шапках без одної шишанки; замість ременя був оперезаний личаним мопузом. Сидячи на підлозі він шико хлипав, немов перед хвилею іношо перестав плакані.

З другого боку ліжка коло спіни напроти лверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більше 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коропіком, русим волоссям на голові. Його борода, видко, давно не бачила гребеня ані ножиць і спреміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На пім чоловіці було намотано і навішано спільки всіляких шматів, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно непровірюваній цюлі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не зінав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тій темній поганій кліті!... Адже це все перед ним—люди, його брати, що так само, як він, уміють чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держають у тій огидній ямі,—адже її це також люди, батьки дітят, працюочі на хліб, що вміють так само, як і він, чути красу й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшenna пропаспів між людьми та людьми? Що це

¹) Кучма—висока бараняча шапка.

take? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому сішло в пій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і спісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на її дно розбитий, заморочений.—Так, я справді на дні,—думалось йому,—на дні суспільності, а оце довкола мене що ж, як не подення суспільності, що ж, як не ті викляпі парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом—бідності?...

III.

— А відки ви, пане?—перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас тут загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік нечується ні в чім злім, то й лиха не надіється. Не брав з собою ніяких паперів ані паса, нічого,—ну, а тут нараз приїздимо, здібають нас шандарі серед дороги, зачинають мене пітати, відки й що,—повиділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюди до староства. Староство випитало, що й як, та й казало мене завести сюди, кажуть, що мене хоче шупасом¹⁾ відстравити аж там, де я родився. Та й take мое!

¹⁾ Шупасом—єштом.

—Н-ну, тю також!—сказав дід.—Оп, бачите, паночку, мое також подібне. Я, коли знаєте, з Волоці, шуши село таке є, недалечко відси. Служив у воські¹⁾... відстрили ногу в Нималії²⁾, ну, а як був до воська незлалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоч жебрай або хоч з голоду гинь, все одно. А шуши, видите, чоловік іце чується в силі, встиг жебрати, а робили коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десяти літ... опі, заробляв, щоби живо-тіти... Але по правді кажучи, бувало й не доістеться, а все відложилося якусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дешо, і одежини трохи придбалося... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав Пан-Біг недугу... звалило мене так за одним разом, якби взяв та косою піатяв. Вилежав я шість місяців в якісь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити?. Гроші за той час розслизлися, одежду треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав би ще, а тут господар виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу спавали сили нема... Долен'ко моя нещасна! Що тут мені діяти? А далі виджу, що куди круті, іпуди круть, а іншої ради нема, взяв я, встиг не встиг, пошив торби та й

¹⁾ Восько—військо.

²⁾ Нималія—Імалія.

пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, Богу дякувати, якось я тому зиму тяжку перебув, а оце з весною хотів назад ставати на роботу, коли це здирають мене шандарі, он тут за Майданом.—А ти відки, «дзяду»?¹⁾—А.—кажу,—з Волоці.—Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селях? Кожне село має самого діда вдержувати, а волочи пися невільно. — Та я—кажу — не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо слабував, заробити не міг.. Але де там, не дави мені й договорити... ще один, дай му Боже царство небесне, в потилицю гопнув шак, що я аж лисого вола побачив, та й поіпягли до староства. А тут пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз відав до «малого суду» за волоцюзство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цю пас до моєго села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюди, та й тут я вже, Богу небесному дякувати, от у п'ятирічницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахується, що не на кари, а тут пай Бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Та й не знаюти, доки ще піого буде, бо тут якось не квапляється, і гадки не мають!

— Ну, і як же ви тут сидите, раз-ураз? — питав Андрій.—На прохід тут не пускають?

¹⁾ Дзяд — з польськ. жебрак.

— Є, де тут який прохід!—відповів дід, усміхаючись.—Але пускапи пускають... щодня зрана йдемо місто заміпати.

— Всі?

— Ні, от я ша й Мипро, цесь от ма-
лій бойчук, ша й Стебельський, он той
у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта не виходять ніколи на
свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом оцей
газда йде на місто за хлібом. Ну, а оцво-
го старого жида та й поту плачущу Маг-
далину в півтори штанці та й в пів гуні,
то нині лише що привели, то ще не знаю,
що з ними буде. Та от жида, то він
уже сидів там у Бориславі, щось зо два
місяці до цюпасу, то каже, що вже його
папери прийшли, та й десь завтра-по-
завтра піде. Ми оба добре знаємося, тяг
неборачисько зо мною корбу в Бориславі
довгі роки! А тепер, адіть, усіх з Бори-
слава женуп' цюпасом, хто не має
книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице
жида, що здавалося немов зроблене
з патичків і обпягнене бурим, поморщен-
ним сап'яном. Тяжке хрипіння в груді
віщувало, що цвому чоловікові недовго
вже жити на світі, а вся його постать
аж надто голосно говорила, що й минуле
його життя було не життя, а вічне ни-
діння та бідування.

— Щира то душа,—говорив даліше
дід,—золоте серце. Щоби сам не знати
в якій біді, то ніколи не буде перед другими
розводити своїх жалів а вже другого
пожалує її поможет чим може, так як рід-

ний брат. Та таких ви не багато
найдете, бігме не багато. Ош, звичайне, зріс межи нашими людьми, бідував,
працював сам єдмалу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не
пейси та не топта бекеша, то по його
натурі ніхто би не сказав, що то жив.

— Ну, а як же ж ви тут живете? —
питав Андрій розглядаючи близче казню,
до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах цього
ліжка, на котрім дід лежав, а на печі
побувчив великий житній хліб, який про-
дають передміщенки щодені на дробо-
бицькім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід — хлібом
живемо та й по всьому:

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, панючку, вже, Богу дякувати, пів-
віпора місяця, як в моїм роті не було
нічого! Та й відки тут взяти? Чоловік
дістане на день тих 14 крейцарів, то
що ж за них купиш? За 10 крейцарів хліба
на день мало, а тут би ще соли купити,
цибулі десь-колись та й по грошах. От,
адіть, беру що другий день по такому
хлібові, — коштує 20 крейцарів — часом мені
з цього лишинського кусник на третій день,
то вже поді й купую сиру до цибулі. Як-
би гроші, то би мож купити на місті
фляків, коли ж бо що, мищина така як
долоня, та й 5 кр., що я тим наймся?...
Волю вже цибулі купити, то маю цього

ціле наруччя¹), є що до хліба на цілий дені. А оти шоті другі, нівроку, то й того не мають; як візьме один з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, що не лишить і крішкі, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш оти той бойчуک робить так як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якосв вихолитъ. Але він би міг ліпше стояти, бо не може їсти такого сухого хліба; тільки що топі тупі—дід показав ногою просипо себе на сплячого скуленого хлопця—топі забирають у нього. Свій з'їдятив рано, а з полуодня до нього, інак як до своєї комори:—Митре, давай хліба!— А він, лурець, дас.

— Та що ж я буду хліб держати, а вони будаутъ голодувані,—відізвався дзвінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадності.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросивши ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та що,—сказав Митро попросту,—то я би й не просив у них.

— А ти за що тут?—спитав Андрій Митра, обертаючись до нього.—За що тебе сюди запащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

¹) Наруччя—пучок.

— Та нікому — сказав він, по-бойківськи проптягаючи голоса — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвінняча. Мама вмерла ще на «коляру»¹⁾, а потім відтак зачали пити, продали грунп, далі й хату задовжили, а тої осени взяли та й умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та що я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, отті хіба до млинка, та що з кибля вібирати, ну, то за те пластили по штири, а найбільше п'ятір шусток²⁾. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж тут мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінким, малощо не дитячим голосом. — Ми тут всі із Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, цей собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав всміхаючись дід. — Учений чоловік, «гіміназію» кінчив, усі кляси, а пільки, видите, тут (дід помотав долонею коло чола) щось йому хибус. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, в якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив його в'ялий, мов півсонний голос Стебельського, — та говоріть бо по-правді! Що то значить «зо-

¹⁾ Коляра — холера.

²⁾ Шустка — 10 копійок.

всім опустився? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите,—сказав він до Андрія,— почало його щось гризти та лоточити¹⁾ в середині. «Що це, каже, я роблю? Пишу отут, а до чого те писання здале? Тільки люди від нього плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!» Ну, і так йому ті людські слівози збридили писання, що взяв та й покинув. Своє панське шмаття попродав і почав уже сам собі робити. Гляньте лише на його мундур! Це він сам собі таке викраївав!

— Чоловік, що у всьому сам собі не може вистарчити,—проговорив знов Стебельський, вперши блудний зір у темний кут казні,—мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник.. Мусить віддати? А тут вірителі—хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна вночі ... страшно .. все чуєш плач і прокляття! А найгірші ті діти—такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночічув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як?—І Стебельський звернув свої мляві очі на нього.— Попросчу. Роблю лише те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу,

¹⁾ Лоточити—пилити, діймати.

худобу пасу. Ім пільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі А перша річ, м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикості, а перо в людських руках спається спрашніше, ніж львові пазурі, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите,—сказав дід, коли Спєбелєський скінчив свою промову,—все в нього такі речі по голові шибають. Ну, а так він хлоп¹⁾ здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився в якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати,—сказав байдужим голосом Спєбелєський,—коли господар—багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро щонебудь, та й трах у лиці!

— Оттаке його всюди було!—сміючися сказав дід.—Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода його! Вчений чоловік, із попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто йому нічого не казав, аж нараз цієї весни зачув якось, що поклич сталася, кличут резервістів

¹⁾ Хлоп —тут в значенні мужчина, чоловік.

до зицирки¹⁾). А він, бачите, родився в пустешнім циркулі²⁾ та й узявся приїхав сюди, ніби до воська ставитися. А в нього вже абшип³⁾ є, ще відколи пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що в нього в голові... тсс... Ну, розказував мені: іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь залиzo лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Та й узяв дурень пото залізо в голу руку і ніс більше, як мілю.

— Півтори милі,—поправив сам Стебельський, що лежав на землі і слухав цієї бесіди. Андрій озирнувся на нього, а дід балакав далі, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду.—Приносить до поліції, а там усі всміх. Ба, далі хочуть брати від нього те залізо, а тут, гов, залізо прикипіло до руки. Зараз його до шпиталю, але що, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердження цієї бесіди підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок⁴⁾.

— А шкода його, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також його мають везти на місце

¹⁾ Зицирка—військові вправи

²⁾ Циркул—повіт.

³⁾ Абшип—з німецького, звільнення з війська.

⁴⁾ Кичеренок—щиковоток.

вродження, вже ось місяць сидить. Та ѹ іще держать його тут, в такій муци, і не досить на тім, щодня дають йому 14 кр. з його власних грошей. Іо як його поліціяни спіймали, таки на автівці¹⁾, скоро йно приїхав, то відібрали тутка в його той абшип, та ѹ 39 ринських, і з тих грошей його ѹ годують.

— І свідоцтво шкільне з восьмої кляси,— доповнив Стебельський,—три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з восьмої кляси,—пробубонів ще раз, немов учився на пам'ятъ цвого речення. А відтак підвісся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus...intelligit latine?
— Intelligo.
— Et germanice.
— Intelligo.
— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely... die hat man mir abgenommen, drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit²⁾.

— Вчений чоловік... розумна голова...— лепотів сам про себе дід,—та ѹ шкода його, що так пішов! То вже така іх фамілія... І мати небіжка так пішла...

¹⁾ Двірець—станція, вокзал.

²⁾ Пане... розумієте по латині?

— Розумію.

— По німецькому.

— Розумію.

— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі,...ї мені відобрали, три томи: старинна історія, середньовічна історія і... історія нових часів.

— Et quas scholas dominus absolvit¹⁾ —
пітав даліше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі
— Ergo philosophiam таюгем!²⁾

— Hi,— сказав Андрій,— філософія одна,
нема меншої ані більшої, хіба є менше
фальшива і більше фальшива, впрочім
і те ще Господь Святий знає!

Стебельський слухав тих слів із випу-
леними очима, немов не розумів із них
і одної йоти, відтак склонив голову і ліг
назад на мокру, слизьку від харкотиння
підлогу.

IV.

— А оцей хлопак,—сказав дід по хви-
левій мовчанці, вказуючи ногою на спля-
чого на його ліжку чорноголового хло-
пака—то таки тутешній. Не, бачу, з тих
«кишенікових майстрів». Не знаю, на що
його тут держать та ѹ на яке. А си-
дитъ уже також зо дві неділі. Чи як,
Митре?

— А от завтра акурато аві неділі—
присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще
його ані разу не кликали «на протоку».

— Ані разу не кликали, за дві неділі—
скрикнув Андрій.

. — Таки що не кликали. Сидить та ѹ
сидить, і пес за ним не гавкне, а пану
інспекторові не кванто діється... Ну, а
он той, то наш газда, той уже тут
зимує.

¹⁾ А які школи пан закінчив?

²⁾ Отже вищу філософію.

— Котрий другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А, тут у нас є ще один «бургер»¹⁾. А встань но пти, лèгаре! Рушся з місця, гнилище!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті покінечко ліжка, і звідтам, мов з могили, звільнена піднялася страшна, немов не з цього світу проява. Це був парубок літ коло 24, середнього росту, широколицій, з плоским, узад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покуйдовченим волоссям, яке надавало ще страшніший вираз його і так спрашному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, світилися мергливим, скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лица, так як і у всіх жильців цієї нори, була якась земляна, пільки що в цього нещасливого лиці очевидячки віддавна не було мите і бруд корою стояв на його висках. Він був впрочім майже зовсім голий, бо годі було назвати одяжою сорочку, з котрої мав на собі пільки її усного, що ковнір, рукави і подовжну шмату, що звисала долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридення, побачивши поту до крайності занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на цього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були по-

¹⁾ «Бургер» — горожанин.

пухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надутий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю і котрих рисунки з такими же страшно надутими животами він колись то видів. Тільки руки силіні і здорові свідчили, що й це людина робоча, хоч не знати, якою нещасливою долею відрівана від праці і вкинена сюди на свою загибіль.

— От видите, це наш бургер, а радше Бовдур,—сказав дід,—він Бовдуром називається. Він тут газда в тій казні, бо тут такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він тут, Богу дякувати, перезимував. Адіть, який відсипився! Нірооку йому, красний ¹⁾! Ми його таки держимо на показ, ченъ би його хто купив на заріз. Уже тепер небагато його й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відсипився, що не може добре стояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже його,—о, в руках ще міцний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казні зареготалися з тих ділових жартів, крім Андрія і Бовдура. Цей останній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах,—стояв та пуманів, немов надумуючися на якийсь сміливий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було

1) Красний — гарний.

записнені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоч погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомуни в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить,— говорив дальше дід,— ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоч би може й хотів, то його не пустяташ.

— Овва, ї сам не хочу! — відізвався хриплим голосом Бовдур.— Дідько іх бері з їх роботою! Хто мені що за ню дастъ?

Сказавши це, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нептвєрдим поступом пішов до скіпця, піdnяв його догори мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортив з неї недокурки продимленого тютюну, т. зв. «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, сплювуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по спінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відіпхнув легше, став насеред казні і махнув рукою:

— Отже не піду ім на роботу! Чорт лисого з'їдять! Радше пту ї розігніюся, а не піду!— При тих словах він знов плюнув чорною маззю на спину, саме понад лицем сплячого старигана.

— А за що ж тебе тут держать так довго?— спитав тримтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось

дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недопоняткове місце.

— Держатъ, бо держатъ! — бовкнув він, а даліше додав: — Хотять мене вести цю пасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в якім селі. — А де ж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чиїм ґрунті та дорога? — Тота дорога на нічийм ґрунті, бо її сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати паромом через Дністер перевозилася. — А де ж той паром? — Певно з водою поплив, бо в мене за пазухою його певне нема. — Ну, а де ж ти хрестився? — Я того не тямлю, ідіть спитайте тих, що мене до хресту держали, щастя-долю відобрали. — Ну, а де ж ти ховався? — Між лихими людьми. Але в котрім селі? — Та вони в кожнім лихі. — От такий був мій протокол. Більше не питали нічого, а лиш казализвести сюди, та й тут, Богу дякувати, заперли як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого старигана і втунув у своїм купі, накривши ноги якимось подраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя цвому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, його надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко заду-

шився би в тій страшній безодні. Конечно, роздражнена Андрієва уява додавала тут багато лихого та недоброго, малювала йому сироту безбатьченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і запоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирості, ні любові. А тим часом воно було хоч і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвилища счастья і любові, були й у його товариши щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він,— ну, та все це тепер припало густою верствою здичіння і забуття і думка його, мов заклята, вертЯчись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала даліше ні в минулість, ні в прийдість. А панам «інспекторам» нехвално діялось випускати його,— тож і сидів Бовдур, забутий Богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окружало його ча світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жив самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так живе, що як пішле рано купити того хліба за 14 кр., то візьме його перед себе та й зараз з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить от цього дурного бойчука, щоби йому вечером дав кусень хліба, розуміється, на вічне відання...

— Ну, і він ніколи не виходить із цієї цюпі?

— Ну, відколи я тут, то ще я його не видів на дворі. Не знаю, як уперел Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркавшів: — Ну, не виходив нікуди, лише раз до протоколу.

— Ну, як він ішов перетримав зimu в цім адамовім убранию, то я вже цого не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже топі оспіянні морози. Приходжу сюди, ступаю така, що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер і тим самим мішком накритий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив трохи, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помогає, беру я та й кричу: Ей, — кричу — люди, та же я не Син Божий, за що ви мене так мучите? То лиши Сина Божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони трохи на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печі про славу, то ми трохи відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, заригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли ім схопілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур. — Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій.

— І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, що до другої казні давали, менш на збішки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторові тут хто що дастъ! — сказав, з гіркою насмішкою дід.

— Ба, та же, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але в нас у Дрогобичі нема! Та ѿ що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзір?

— Таки ніколи й не приходить та ѹгоді.

V.

В казні зчинився гомін. Сплячі побудились, повстували, тільки Спебельський лежав на своєму місці, та й Бовдур, підперши голову на лікоть, туманів у своєму куті, гризучи багу. Старий почав розпитувати Андрія, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплаکав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленъка несла-а до цвого Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ятъ шісток, що за-аробив, деякої муки для дітей, та ѹїти-и до дому-у-у!..

— Також газда! — жаріпував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрається, нівроку, як стрік на Великден! Штанці нічого, — легше йти, як на чоловіці того полошнища небагато телімбається. А гуна також празнична, — поли хотів підкатити, але відай через помилку повіддав. А може де в гостях був, та ширі приятели не хотіли пустити, поханали за поли. ну, а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А тут скоро йно показався, став коло костяка, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне¹) вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-й мої! — голосив він, — що там з вами спанеться?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таж вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!..

— О, далеке ще плюто завтра! — сказав чорноголовий хлопак. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От біс мовчав та не різвав мене без ножа — скрикнув чоловік, і знов, похиливши голову, захліпав мов дипина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішуче, — вони мене мусятъ нині випустити. Що я

¹⁾ Клінне — уклінно.

їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? Защо ж мене можуть держати?—Із цим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лиць до забитої кватирки, де крізь невеличку шпірку видно було кусник сіней і мигали, мов шпіні, поліціянти, проходячи сініми.

— Ліду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку,— ліду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки¹⁾ решту шютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов із Бовдуром і записнутим кулаком ударив його так сильно зверху в голову, що Бовдур аж ковпнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоч сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захистився і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він,—то ти ще так мені платиш за моє добро?

1) Файка—люліка.

— Щоби ішобі таке добро і на тамішній свіці було, свинойде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натухою схапуючись на ноги. То ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив!

— І око би вибрав за своє! — відказав селянин. — Що мос, того не рушай! Знаєш? Постараїся сам, то будеш мати. Я п'вого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки будуть пильнували! А най по лишечі обернуся в другий бік, то зраз ханс! Знаємо ми таких!

Замість відповілі селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаєль тобі твої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лиці. — На, маєш, коли тя так за нею зуб болити! — І Боваур, сказавши іпс, виплюнув усю вже перегріжену мачку селянинові в лиці.

Потік чорний воюочий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, далі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Митро трептіячи скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені наробив? Що ж ти, псе, за пюто варш? — прохрипів селянин здавленним з лютості голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захимався і як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши теє Бовдур знов спокійно ліг у свій кут,

не звертаючи ніякої уваги на крик і лю-
шування поштовченого селянина.

— Це в нас «спаршій полковий», — сказав жаріпом дід Панько до Андрія, — він пил-
нує свого, як ока в голові, і все ладитися
виймапи тому Єовдурові око, але якось
ще досі милосердитися над ним. А воно
й варшо, бігме, за жменю баги... око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій
селянина, але той, сапаючи гнівно, знов
уже лежав на поспілі, пакав люльку
і завзято дивився на стелю, немов і не
чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов
смішками дід Панько. — То велике село
Дорожів, і живуть там великі вушобий-
ники, великі палії, та й великі злодії, що
все сварятися за мое і твоє, і так уже
на тім помішалися, що на остатку ніхто
не знає, що мое, а що твоє.

— От бис, діду, стулив ворота та мов-
чав, а не молов дурниць! — буркнув на
нього Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів смію-
чись дід Панько, — і то тобі завкридино,
ненажеро! Таке то чені не твоє, що я
заговорю!. От і його грішного, — говорив
даліше дід Андрієві — заперли також за
«мое» та «твоє»: десь купив шкіру за 30
крейцарів, а шкіра вартувала з півтора
ринського. Продавець 30 кр. у руки та
втеки, а його, наймита Іоакіма, крамарі
в руки ша до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а за ним і Митро
та чорноголовий хлопак, котрого дід
назвав був «кішеньковим майстром». До-
рожівський не обзвивався більше, тільки

сопів, дуючи дим з роша просію до спелі. А Андрій за цілий той час спояв коло спіни краї лідового ліжка, лежачи неревішене на руці своє пальчи. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти денебудь у поту нечистів та нехар, котрої гидився. Не можучи всіпояти на місці, він почав ходити по казні, пропискаючися між ліжками і людьми, що лежали на землі, хоч і так не міг зробити більше п'ятирічести кроків. Усі погані і па сумні факти арештанського життя, що разом, мов з відра жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокапою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зіпсування оточуюче його в тій пісній кліті і поза її спінами, по всім світі, на ані цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнущим, ціле це людське горе своєю безмірною вагоюю наплягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там за спінами цієї поганої кліті, на подвір'ю залипім сонцем і вибрукованим гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса»¹⁾. До середини чутти було удари палестри о «кічку», чутти було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі враз зі стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чутти

¹⁾ Kikse — гра в карти.

було скрип залізної димавки¹), котрою хтось димав воду з керниці. Але більше не було чутти нічого, і видно не було нічого; все той самий понурій сумерк, тогта сама закляпіа і недвижна шінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знапи, чи хоч вечір швидко буде,— сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки.— А ви, пане—спипав він Андрія—не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, іпо навчився, а цвого якось не міг навчипися?

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох отпут, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутники йде, це ліпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хотячи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився протягнутими руками за віконну грату, підвівся на руках трохи догори і виглянув на двір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і мов опарений пусків Митро грату і впав на підлогу, вдарившися боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш?— почувся з надвору крик капрала, котрий переходячи саме тоді попід вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрови руки на граті і відівив по них щомоці²) тріпачкою. Охнув Митро, випря-

¹) Димавка — держало насоса, що ним воду з криниці піягнути.

²) Щомоці — щосили.

мився, і з жалем поглянув на свої руки, на якіх півперек попадігали два широкі синці, мов дві ковбаски. За слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжко, обпер рукавом слюзи і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забряжчала своїм тоненіким бряскотом колодка при дверях, скрігінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні її промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Гемера! До пана інспектора! — кликнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий¹⁾ панок, бідачисько, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— I пи, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От би мовчав та дихав! — крикнув до нього Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало і пільки чутти було пакання файки в зубах діда Панька, та жалібне хліпання облерного чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз роз-

¹⁾ Уцтивий — з полського, привітний, чесний.

пахне ті заштабовані двері і пускити його на волю з його п'ятирічною шісткою до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впускли Андрія з палітом перевіщеним через руку.

— А що сказали? — спипало разом кілька голосів.

— Нічого, — відповів сумно Андрій. — Розпипали і казали ждані, аж папери прийдуть. — Він умовкі і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кожний ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскиміло серце жалем і за цим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на таке ждовгечекання, як і вони, що тим словом, так як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усного вільного, хорошого світу і заточений шутом, у цей гидкий лвох, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з протягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли йому гарячої дай, не хліба — сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав цієї любезній перестороги і підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки при-

несутъ свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не плити весь рано, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько цим разом не сперпів згірдного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і заспукав о підлогу свою дерев'янкою. — Ти гнилобока помано, — вкрикнув він до Бовдура, ти що тут за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий¹⁾ голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тебе черви до розпочати!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тебе в гарячку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутитъ! — відрізав дід Панько. — Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їстъ? А він лізе та й томусвої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так мені хочеться, що мені зробиш! — упирався Бовдур.

¹⁾ Безпорткий — безштанько.

— А я тобі що маю робити, сапано! Най тобі той робить, що по смереках дереться, не я!...

Андрієві страх прикро було слухати цю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи:

— Ну, на, та повечеряй, коли голоден. Це ще мені з дому лишилося, але де мені тепер іда в голові!

— Е, пане,—сказав дід Панько,— нащо вій роздаете хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію,—відказав Андрій,—хоч і зголоднію, то ченъ видержу, аж принесуть.

— А маєте хоч за що післати?

— Є, є. Маю зі собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого йхав; прийдетесь з тих грошей дещо трохи минути, хоч вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді то чоловік мусить рятуватися, як може,—сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, спрашним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов це Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз приняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці,—це голі було розміркувати, та й арештанті не

звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і трібууючи його сили, спис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втінув,—тільки чутти було глухе цямкання усп, жвакаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі,—почав балакати дід Панько.— Один би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший хоч сам голоден, а другому й оспаннє дастъ. Та й то, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Декуди в селі то народ жретъся, б'ється за межі, за містки, за ступинъ трави, за бодяк, одним словом, пекло існе¹⁾). Ні там діда обдають, ні подорожніого приймуть, нікого не порятують. І раз-у-раз усі запопадають: а це моє! а це моє! і так за тим «своїм» убиваються, а тут все тратять, усе тратять тото «свое», все їм якосъ пісніше стає на світі. А по других салах, то люди живуть як братия, згідно, приязно... Сварок там ані обмови нема, один одного і в роботі підряптує і грішми і худобою в потребі залишить, і бідного не опустить, і подорожніого прийме, нагодує, ну, і якосъ пропе не біdnють, жиуть і мають і дітям своїм лишають. То вже про те-хто, як хто, а я добре знаю, хоч небагато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди по Під-

¹⁾ Існий—справжній, дійсний.

гір'ю нарід далеко ліпший, ніж там туди по Долах.

— Бо може там бідніший? — сказав Андрій.

— Та воно Господь знає як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межі народом, тає ворогування, що крий Боже. А тут прийди ї до найбіднішого, то ѹ той не відправить чоловіка голіруч, а все хоч що то, а уткне в руку.

Тим часом надворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним та-кож Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. — Тільки не знаю, деби тут вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив його Андрій. — Отбо би було красно! Я ѹ так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду цю ніч на ногах, а відтак побачимо, що Бог дастъ.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде, — відказав дід — От бо ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця, — відворкнув Дорожівський — Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара ѹ сюди нанесе, то най лежатъ під ліжком. Там безпечноше, є де розвернутися, та ѹ уже чоловік не впаде нікуди.

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Іванька, не клопотанися ним, він уже собі якось порадитв...

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще трохи ходітв, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудітв мене, то я встану, а вас пускю на своє місце.

— Добре, братчику, Біг заплатитв тобі,—сказав Андрій.—На маєш тут мое паліто, накрийся, бо вночі буде холодно, а мені воно хоч легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні,—лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о щонебудь серед густої пітвми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мислі його, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путались. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих карпин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричукою неправдою, морозили кров своєю безграницю поганню. Але доволі, поволі, коли темнота чимраз густіше звіллювала його пілесні очі, думка вспомінувалась, міцніла, порядкувалася, пам'ятв запановувала над карпинами уяви, дух його з трудом, але живо немов вигарбувався з цієї темної западні на

ясні зорі, на чисті води, на вільний, веселій світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ ітой ніколи ще не видався йому таким хорошим, шаким веселим, таким вільним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи стільки близьких надій на будуче не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути—може й на віки!..

Ціле його життя пройшло в бідності і недостатку, у важкій боротьбі за про-кормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Най-більшою впіхою для нього було натрапити на хороших професорів, котрі вміли би зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних, він не знов світу, пройшов гімназію дипиною, аскетом, і ще перед матурою ¹⁾ почав слабувати на груди й на очі.

¹⁾ Матура—останній іспит при закінченню навчання в гімназії.

По матурі він для поправлення своєого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там познав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любові до жінки пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, опворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий шуман, крізь котрий він досі мало добавляв дійсного світу. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в іншім світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Це була важка внутрішня боротьба, довга і руйнуюча, і пільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до далішого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися—віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живіті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, спаралися угрунтувати на них увесь свій світогляд. Це були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходилися люби-

мими думками, подає дружнє руку на полі найсвяпіших переконань! Але обом ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про занімаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одне одному в очі, глибоко-глибоко, немов спаралися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем гарячішим від огню переконань, їх уста і prempli не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втікою з відшуканої правди. Їх кров грала жиціше, коли зійшлися, і це була друга могуча сила, що перла їх к собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос трепетів і звільна замирає на дрожачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні, — чому ті хвили так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів спратити тебе, навіки спратити. Ганю, щастя мое?..

З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі, безспідні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали

лістти, котрі він կрадькома слав до неї
щоб у своїм горю обмінятися хоч кілька
кома словами з коханою людиною. І вил
ко її тяго не мож було зробити... І є два
при рази близко йому його давнє щастя—
на кілька хвиль, а відтак настала ніч
темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганк
присилували вийти заміж за іншого..
Андрій переболів цю спірату, глядів не
неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий,
він не приб'є її думки, не приглушишь її
серця, вона щаслива з ним, полюбила
його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона
була моєю душою, моєю силою, моєю
надією, а що ж я тепер без душі, без
сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу
труп! Все, що я найдужче любив на-
світі, стало моїм горем. Якби я не був
так усією душою полюбив її, я був би
тепер міг ще полюбити другу, найти
втрачене щастя! Якби я не був так
усією істотою полюбив свободу, не був-
би я тепер терпів неволі, або її неволя
не була б мені такою ненависною, та-
кою болючою!..

І далі приходить йому на думку по-
слідне звидання ¹⁾ з нею вже замужньою,
от тепер, учора, нині рано! Іх розморги,
їх радість, перемішана з горем і жалем,
усе те пече їого, мучить, давить до
землі. А прецінні він був щасливий, ох,
який щасливий! Бо в тій хвилі він почув,
що його давня любов не вистигла, не
завмерла, а живе, палає, як давно, панує

¹⁾ Звидання—побачення.

над його мислями, як давно, держити за поводи всі його бажання і жалоби, як давно... Правда, він тепер десяти раз глибше почув свою спрату: рана, загасна вже з часом потроху, тепер відновилася, кров, упинена горем та недугою, знов розігралася; — але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце мое, що ти зробила з мною? — шептав він їй, упоєний пруючим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!..

Слово копяпівся з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвилі їх свободіної любові зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя; що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися оточуючій погані розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забудла того, мій мілий, і не забуду ніколи! А сили в мене стане Мій чоловік поможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені поможе витривасти на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, мілий мій. Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігани по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, це по-милка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед мільйонів! Яка ж її ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у словах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb wier sollen beide elend sein¹). А ти не віриш тому? Побачиш!...

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу піт'му. І бачилося йому, що піт'ма й справді плине в його нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена піт'ма копиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його пройняла судорож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привиду, але швидко побачив, що це не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холодної піт'ми, наповнюювався ними, мов губка. віддихав піт'мою,чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилося чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких карпин, ні вкрипих ожеледою горя, ні залипих ярким світлом щастя, розігріших огнем любови. Все занімло, замерло, зупинилося. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Ось він хлюпочеться ледве чутно в чистих, легких хвилях, що

¹) Ні, моя люба, ми повинні обос бути бідними.

тихо-тихо, легенъко-легенъко повзутъ круг нъого, пестять ѹого тіло. И ось йому протято жили—зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Пліне, випливає пота невисипуща, революційна кров, бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна оберігатися в ѹого жилах згущена, тягучча холоднава—темнота... З останніми краплями крові гарячі слюзи полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвону, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отяминувся.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий!—прошептав він і напомацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— Тови, пане?—зашепотів пробуджений Митро,—лягайте ось тут, я встану.

— Ні, ні, не треба,—відказав Андрій,—мені досить місця ось тут, коло тебе!—І він притулився побіч Митра, обнявши ѹого рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нъого, слюзи полились ново з ѹого очей, він почав гаряче ціluвати Митрове лице і ѹого гарячі слюзи полились на молоде, димяче лице ѹого непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? — спитав спиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте,—відказав хлопець.—Якось то буде. Адіть, я може ще нещасливіший від вас, та ѹ не плачу!

Піп'ма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її

тиском: котре спокійно, котре тривожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшися, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII.

Арештанті встали на другий день дуже рано. Іх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до «хатніої» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий хлопак пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, бліскучі від пухлини ноги, ліг назад у свій кут.

На світі розвиднівалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви про хліб насущний, про здоров'я та тихий супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім би іх побив, та би іх побив з їх порядками! — воркотів у своєму куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до де-

сятої години, доки там якомусь свинопасові не сподобається встати та роздати і поті мізерні крейцари! Аби їх стільки кольок в кожний бік шпигнуло, скільки мені тут тих крейцарів дали!...

В казні вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоч ноги його ще дрижали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від цієї ночі мов приском посипане, і його брала обрида знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилося, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав

— І чому то чудовік не машина, така, котру б пільки розум накручував на свій лад? — думав він. — Пошто ще тої другої, необрахованої сили — чуття, котре плутає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби по-розумному, треба було тут нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоч бідуючи та лихо лихом ламаючи, а все би жив та працював та вчився, і був би вільний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на деньок, хоч на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені в замін за краплину своїх солодощів, — та й тепер знову! А жаль, що так склалося! Гепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані!

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той

невідступно водив за ним очима з якимось дико-понурим поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, що блищали тільки близьком гнилого порохна. Він почав чутися ще більше списненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із цієї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із грудей. Але Андрій не подався тому страхові,—в його серці надто много було любові до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто много було віри в добромут людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка, нещасливого, як він сам, про як інебудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і перемагаючи самого себе кинувся на лідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався моз опарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утрома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а даві й груди самі,—кості розступаються перед нею, а рука толочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до його осторожно крізь пущаницию жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити горобця серед хворосту. Ось

вона вже близько,—він чує це по холоді, що проникає вглиб, мов вістрия льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці,—натужується, тріпається взад і вбоки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все даліше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчеприла пальці і вже туй-туй, туй-туй зловити трепечуще серце, зловити і задавити. Гострий, прошибаючий біль мов блискавка пройняв Андрієве тіло,—він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а це що *take*?—промовив він, проперши заспані очі і розглянувшись по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його грудей великий тягар, котрим вона під час сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першім просонню побачив нахилене над собою чорне, спрашне лицез Бовдура. Але це певно лиш зо сну йому так повиділось, бо тягару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на нього, а вспромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкопиння на стіні.

— Е, це певно запінка надавила мені груди,—подумав собі Андрій, відіп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзоркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капінку свіжого повітря, внесли якийсь запах вільного світу,

і в темній, понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий хлопак при замітенню найшов чотири крейцарі, котрими дуже втішався і за копірі рад би був накупити Бог зна яких достапків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усіх цигар; тільки що Дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох т. с., діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупки хліба та й чого піам ще треба. І Андрієві також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі йдуть, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з кута блимали Бовдурови очі і невідступно слідили кожний його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запали на вид вийнятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. вийнято в самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату

коханої людини. Та щ, набігає друга, веселіша думка, ні, я не одиночий! С в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче переняті тією ж думкою, що і я. Вони й поможети у потребі, і порадити і розважати! Та все таки — піут уривається думка знов на сумнім, болючім тоні. Та ні, набігає нова думка з новою поміхою: адже ї вона для мене не страчена, любить мене, як перед, не цурається мене, не відгорожується від мене своїм нелюбом, мов муром, переписується зі мною, і радить і розважає так само щиро, як перед; та ї він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких.. Ах, та все таки! — і знов уривається весела думка і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться аві несмілі, премяті словоzi, пекучі як огонь і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а властиво думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоч би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти ї я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоч порожній. А тепер нагадали, то ї він, мов старий пес, починає ворковітти та крушнятись. Іде би в психологічний дневник втягнути — «вплив думки на органічні чинності»... От гарна би річ була весни такий дневник, де би втіяговано завсіди кожну об'яву чуття, кожне враження, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла спацієнтика духовного життя! Пізнали б ми, якими що

вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне життя тої «Божої іскри», котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!.

Його зайняла думка такого дневника і він розбирав її проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов ось-ось збирався сам її ввести в діло. Треба кількох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді,—думав він,—щоби вони розбирали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята ріжниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе переплутає. Оті якби якийнебудь механічний психометр винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтенсивності чуття! Щітка вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, тут ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж певна річ, що ті вражіння і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди випілочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як помогла вже ввійти хоч трохи в психологію громад і мас суспільних.

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючі серця і чуття, вспокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші молоді, гарячі, віддані широко думці про свободу і щастя людей, пригадалися

їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитяча радість з пізнанням кожної нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов між ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковічна гадь людського роду — неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Та ж не завсіди бурливе море, — тихеє
частіш!
Та ж і в бурю не всі човни гинуть! — тим
ся ти потіш!
А хто знає, може в бурю імено спа-
сешся ти.
Може імено тобі ся вдастъ до ціли
дописці! ..

IX.

Забрязчала колодка, отворилися двері — це вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроши дав. Арештанти посідали, дехто міг, і почали їсти. Бовдур, котрий нині був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малій хлібець, а цьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та бо його за 19 кр., а твій за 14 кр., — полкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятвbu.

— Штирнайцятъ би тобі зубів випало торбою! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на тобі ножя, Бовдуре, — сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати!— гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусок хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покраяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як єв Бовдур, можна було подумати, що цей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою захланністю перебив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лица і тої неподіності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'єсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеться на котрого арештантів і відкроїть йому зубами такий самий кусок живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсіди такий голоден?— питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре? — спитав він. — Шалъга¹⁾ на тебе находитъ, та хочеш людей кусати чи що? — А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, по лиш нині йому щось таке сталося, чи неплю з'їв, чи що. А звичайно звантажитъ отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в Божий час на своїм місці.

— Може це їй шалъга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але я їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві зажадти, аж ім слуги з трахпирні принесуть печенью, — дражнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їж, або хто тобі боронитъ? — сказав чорноголовий хлопак.

— Не борониш? — звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед хлопаком, — не борониш, ну то добре. Давай! — і він простяг обі руки до хліба. Хлопак хопив хліб зперед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем, — давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва — передразнювався хлопак — або моя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру, та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагідніше Бовдур. — Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув хлопак. — Вже попустився Митра, то до мене лізеш!

¹⁾ Шалъга — скаженість.

— Давай хліба, давай, змилуїся наді мною! — лебелів плачливим голосом Бовдур, але його очі загоралися чимраз спрашнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно хлопак, — іди собі з Богом до дідька!

Замість відповіді на цю побожну відправу Бовдур високо підоїмив оба кулаки і разом, мов аві довбенъки, спустив їх на голову хлопака. Мов сокирою підпятир, повалився хлопак додолу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але хлопак не кричав. Тільки, опямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів із болю, почав копати ногами, але не міг позбутися хлопака. Він хопив його одною рукою за волосся, а другою почав гримати в плечі, але хлопак не пускав, а чимраз глибше вдавлював гострі нігти в Бовдурове тіло, аж з-під кожного нігтя кров виступила. Бовдур не пускаючи волосся сіпнувся взад і хлопак упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на осліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкоміло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на куски. А тим часом хлопак піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злости, було ціле майже в крові,

З очей виступали слози, губи розбиті віддулисъ, а зуби міцно стялися—оттак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовлура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся Бога!— кричав островпільй з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше, як на свій, і йому здавалося, що кожний удар влучає в нього.

— А якже, ще чого не стало!—відповів лід, ідячи далі спокійно,—не треба! Та ж їм ти потрібно, трохи розрушатися, розімнятися... на печінки легше. А ще як із себе трохи тої поганої крові зцидяти, то вже й геть-геть ім полегшає. Дайте лишень спокій, вони так як ті собаки: погризути та й полижутися. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені стояли на поготові і ждали, хто кого перший ударити. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на команду, кинулися на себе. Бовдур ударив хлопака кулаком по руці, із якої випав хліб, а за те хлопак лівою рукою заіхав Бовдуріві межі очі. Відтак зчепилися разом і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дерє, калічити, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи один другого з рук, разом мов два звірі не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Рятуйте!»

На крик влемів до казні капрал з тріпачкою в руці, а видячи борців покрова-

влених на землі, що кричали і все ще не переставали дертися, обернув тріпачку «старшим кінцем» т. є. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держанком почав на осліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набреське, напухле тіло, мов о подушку,—а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки¹⁾, котрим зручний різник лихо вспромив ніж у груди. Капрал розлютився й собі ж, і, не кружчи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт попід ребра. Аж тим способом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирсляся по кутах, але капрал не переставав лущити їх держаком, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришкі! — шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лича, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів хлопак з плачем. — Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребтаний! — рипів капрал і знов на Бовдурову спину посилалися держаки мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомувся і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе іншим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

¹⁾ Пацюк — свиня.

— Що, ти ще пащеку рознимасеш?—
Лютився капрал, замахуючись здалека
тріпачкою.—Не будеш мовчати, ти гною
смердячий? Отже пожди, як тобі цвого
мало, то й того не будеш видіти! Про-
постся трохи! Не будеш такий скорий
до бійки. Навмисне буду просити пана
вахмістра, щоби тобі завтра нічого не
дали! Будеш піти мені свістити, чекай!
А ви тут пам'ятайте собі,—обернувшись
капрал до прочих арештантів—не дайте
йому ніхто й понюхати нічого! Най песя
кров знає, як битися! А скоро що почне,
заяз мене кличте, я йому зроблю
справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні
по виході капрала. Щось немов усім
здавило горла, кусник хліба не йшов
нікому в рот. Усі чули, що те, що ста-
лося перед їх очима, надто вже погане
і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі
на тім самім місці, де звичайно спав, ів
спокійно свій хліб, закусував маленькими
кусниками ковбаси, а коли настала ціл-
ковита, глуха тиша в казні, він, оберта-
ючись до Андрія і обводячи рукою кру-
гом по казні, сказав: — Homo homini lupus!¹⁾)

Андрій, блідий як смерть, устав і обер-
нувся до Бовдура, прем'ячого, скуленого
в куті, закровавленого і синього, як боз,
але той вид відобразив йому силу,—він не
міг і слова промовити, стояв та дивився
з виразом глибокого болю на лиці.

¹⁾ Людина людині—вовк.

— А видиш, треба тобі було такого? — відозвався лід Панько, беручи знов до іди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — як ти піакий голоден, то було скажати мені, я її такового не з'їм. Пошо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, скільки хочеш..

І він узяв свій хліб, відкроїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Лавися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори, і шпурнув поданим хлібом під ліжко. Андрій задеревів зі страху та з дива і не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжко, піdnяв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно лід Панько до Бовдура. — Пошо свяпим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти відміно якасť!

— Вас усіх наїй зіпрутъ — буркнув Бовдур, — усіх! I мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в կлубок і ліг на своє місце.

X.

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися його духові сили, він старавсь лепіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення вся-

кої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо понад усе піднімали хоругов людськості, де віковувалися могучі оружні ряди, що колись—незадовго!—мали стати до боротьби за людськість, за її свяшті права, за її вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билося єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він попішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість іперпитъ, вона принижена, придавлена, притоптана в мільйонах під мільйонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов і про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, як самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Аджеж діло твоє, хоч і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя,—чи не для того воно тобі таке міле, таке дорогое в тій хвилі горя, що воно твоє діло, що в ньому сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Аджеж людина, котру ти любиш, хоч і нічим її не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажаючи її щастя з другим, аджеж топта людина хіба ж не тим

тобі так мила, що при цій упливи найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілувіки й досі горячі на твоєм лиці, що допік її ніжної руки й досі тримають у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула бти начасок займатися собою, потішати себе! Поглянула бти довкола себе пильно, уважно, братським, люб'ячим оком! Може бти побачила близь себе нещасливіших від себе! Може бти побачила таких, котрим нівідki несеє промінь поміхи, навіть такої, як тобі! Може бти побачила таких, котрі на це дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні бліскучої, хоч би обманливої надії! Може б одне твоє слово щире та привітне осолодило ім їх долю, втішило в їх серцю боротьбу страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило круг їх серця грубу льводову кригу, наморожену безконечним невисипучим горем!.. Та ба! Велике горе те вже має до себе, що замикаве серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. Із замкнутими серцями, здавленими вустами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним списком теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчат... Ех люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тим часом Бовдуру лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гніючим тілом, роз-

бішою душою, без пробліску надії, поших, відради,—а в голові його вертілися свої думки, проносилися пеястими картинами своєї спомини.

Нужла відмалечку, від липинціва..
Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстрюк! Знайди! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома— все те тільки газді дошкулює а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержитъ... мусить... за те плату бере!.. Хирляве, слабовите, замліле, лихо плачене, лиxo зодягнене... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим— у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя,—відбив дівчину, взяв, оженився!.. Якби то бідному не все вітер в очі віяв, то би... може бідний і бідним не був!

Оп в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шепіпаннями, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чим би могла спочити душа, чим би могла порадуватися згадка. Але думка летить даліше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапитися найти їх меж карточками.

Що погнало Бовдура до Борислава? Про те він і згадувавши не хоче. Це така думка, що морозом проймає. Але швидко,

швидко, здається, буде мусіти докладно й тому собі припімнути. Досить – він утік і, втікаючи, ще раз позирнув із горбка на палаючі.. але чи вечірнім близком?.. хати і проکляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого це села він утік, хоч тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив трохи. Хоч робота погана, та все таки платили зразу добре і іспії було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, ів без тямки,—проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоч раз чути сип' у собі. Пити зразу не пив, аж відпак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і сповіришувався перший раз у своїм життю з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як із рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі рятували один одного, не питуючи: а коли віддаси? Хоч, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоч уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сиропу, як і самі, ви-

рослу в погороді ша припинку, навиکлу до мовчазного послуху, до покірливості безграницю, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося іподі з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов дужче гнула її додолу, ніж дотеперішне життя. Скільки сварки, скільки побоїв вишерпля вона від нього! Скільки гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова сказаного наперекір. І ще любило його. Він допікав її до крайності, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим часом її сила — то була податна, мовчазна і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила цього звіра! І то та любов додавала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати песipoщами за побої, ніжністю за лайку і про克莱ття.. І як він не провівав її! І сукою і жабою,—вона нічому не противилася. Аж вкінці він почув обридження до тої безграницю покори та податливості, і хоч не переспав її любити, але раз у приступі гніву побив і прогнав від себе. Вона пішла—до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур.—Обоє такі.. розмазливі! Біс їх бери! Не хочу її згадувати про них!

Скільки раз він уже зарікається, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Їх вони обоє силою кон-

прасту споріднені з його душою, доповняють її! Бо в його серці, під грубою лводовою кригою тліє ще й досі невигасла іскра любови для тих двох «розмазливих» людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало прийде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — та й просто до шинку. Корчмарю, давай їсти! Добре! Корчмарю, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдергатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Це вигідно, не треба хати наймати. Шинкар у день не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов, — ще й шинкареві пси рот оближуть, чисто!...

Це був єдиний час, у котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму вдавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не зінав. Думки ніякої, споминок ніяких, іпільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотит... Туррр-ррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турррр-ррр!.. А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!...

— Ах, ще би раз так, хоч денюк, хоч хвилю, Господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все, все починає рушатись!.. Або коби

так: встаю завпіра рано, а в голові шумить, крутиться: турр! Перед очима минається, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жиу, а сам о інім не знаю, — і так навіки, назавсіди! Щоби їй не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, по що? Нехай ідути згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим! Виходу нема.. Та їй пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарно!.. П'ятдесят, тільки без двох шісток, бігме що варто!.. Та їй спіратити не маю що!...

— А моя молодість?.. Чорт ії бери. Саме будячча, сама кропива! Прокляття на неї!

— А вони обое?.. Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу їй споминати!..

— Але може ще колись було би ліпше?.. Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він — може у нього отець, мати? .. То нехай собі, в мене їх нема їй не було!

— А може... яка...? Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Наййде за другого!

— А може...? Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І тут, і тут, і тут, всюди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі врештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, та здичінням тим

доведеного до крайнєї розпути. А прецінь хто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про цю муку,— може одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і ві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знову ходить по казні Андрій блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити його слабі груди і мислі зачинають плутатися в голові. Він чує спрашну втому в пілі, немов воно в його олов'янє. Ах, спочипши, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чиснім воздусі, в холоді!.. Його любовні сни бліднуть і дармо він спарається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все пілльки перед затупленими очима мигають дики, почварні лиця, з розчіханим волоссям, невміті й грозячі. Він ліг горілиць на ліжко, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не спомінати. Але ось спеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільнна на її буро-жовтім плі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лиця, опускаються згори, нахиляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таke зо мною сталося? — говорив він сам до себе. — Адже я не був склонний до галюцінацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'яла мене? Та я, бачитися, й не гризуся так дуже!... Ігай, це погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроши, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відібрести, коли ніхто не запам'ятиме? Треба буде зробити себе божевільним, або якбудь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А пільки сховати добре, ну, по відтак би чоловік ще собі раз дозволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, та досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копію! А відтак пити, — пива, вина бутел'ками! А все бутел'ка на раз, бутел'ка на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилувалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби пільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!... — обзвивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця

— Чорт бері! А я не молодий? відказала друга думка. — Він був досі щасливий, спільки щастя зазнавав щоден, скільки я й за цілий вік не за-

знаю! І є це по правді, треба і прохи помінятися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Абò що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться.

— А може в нього отець, мати?... — Чорти їх побери! Най знають лихо! В мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?...

Але диво! Хоч голосна, пануюча думка так досадно спіаралась успокоювати Бовдура і утвірдити його на повзятій раз стежці, все таки він чогось дрижав усім тілом, позираючи скоса на Андрія та боязно спискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінъ стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеться, — воркотів він, — страх як їсти хочеться! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А пакий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не поможет тебе твоя добрість, не задуриш!...

Двері відчинилися і до казні встремив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласково. Темера зіснувся. Йому почулося, що це голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лицє поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де totto, ви ще маленьки були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим

небіжчиком та пунем сусіди були і приятелі такі, що Боже! Даї йому там Господі аутенці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж я свої вуха забув, як сказали, що тут Темера сидить із Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усного лиш один був Темера. Певно, то син його, абешо! Бідний хлопче! І тут вас між таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе от-от йому вирветься щось із рук, що він уже вважав набезпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести їсти, пипи? — питав далі старий. — Нині капрала нема, замість нього я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишені, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груди, коли почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що тут є добра душа, котра ще може робити для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з цієї гори! Йому бачилося, що це він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як же ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!...

— Пане! — перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горілки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знов, що для прочих арештантів це буде великий празник, коли зможуть випити по порції. То ж попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще де-не-що до іди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пили попрошкі, та й що впрочім на дев'ятій душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи засіли арештанти довкола принесеної горілки та іди. Іх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й посліхом нечували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз-у-раз пас очима пляшку з горілкою. Аж ось нараз він склонився, вхопив фляшку; обіймив кріпко обома руками, прикладав до рота і почав цідити. Всі зразу зачудовані позирали на нього, але згодом кинулися відбирати. Та не швидко їм це вдалося. Майже пів фляшки спорожнилося за той час у Бувдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти байстре поганий! — кляв дід Панько. — То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?...

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур. — За це Богзаплатъ! Це по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумитъ, бурлитъ, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і започуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанті, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездумно проти себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж, — похопився Андрій, мацаючись по кишенях, — та й десь, бачу, чи витрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж немудрий, а все таки не так шкода, як невигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казні не сміє пропасті.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте моїм, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може як спали, та де затрясся крізь діру до сінника. В нас і таке може бути, адіть, які сінничища діряві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відпак пошукати.

Але всі арештанті так загуторилися та забалакалися при іді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завпрішне увільнення з цієї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він, зітхуючи. —

Почалась би нова робота, нові змагання, і ченъ би бодай що то зробилося. Але треба взяпися порядно, зв'язатися всім докути, не притиси на боки. ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, кошрою забивають голови в гімназіях. Ах, небагато чоловік закоштували правдивої науки, але яким же ж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивлятися на її здобутки? Чи пому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і кінець мудрості, поза котрим все було б або фальшиве або смішне!. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і велять і велять поту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше—останній удар! Коби швидче воля, ясна, як день, широка, як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для тікої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супропти гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відрадно хоч на пилинку причепитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, понад чоло-

віщтвом? Може праця наша на нинашо не здала? Може ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишиль нас на боці, як пам'ятник безплодних змагань людських до непопрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася не східнью з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те її зробимо. Щоби тільки посовіспі, широко розумно, — за проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зіпхне глибоко, або крикне крізь сон. В казні пітъма густа, бо її на дворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворушаться спомини. Він сидить на своїм леговищі і держить у руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістрям. Його пальці час від часу смотряють та вістря, немов трі-

буютів, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тримпить якоюсь приважною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримитъ там, — воркоче Бовдур, — при громі твераше спитися. І я би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!... А хпось піут нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесіь зледніє, немов би не знати, що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикаютъ, а вухо, то біда, зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроши! А подумавеш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купитъ деще і сам того не єсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?...

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чутти, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни — вартові.

— Ну, і що ж, — говорив один, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, акурат, як прибігли, то ще був трохи теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане.

— Господи, — бубонів другий, — відай уже кінець світу настає! Такий нарід зробився поганий, таک один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденцького...

Тут загриміло голосно і Бовдур не дочув поліціянових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немовби поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Стволевий стукит переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурив очі, заткав вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і прохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кривавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибінь і шубовснув у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно племіщучись та плюскотячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер!. . Ну, а може би тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку догори. Він ухопив був старого

жид за горло і почув, як під його пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена його дотиком.

— Христос би тя побив, жидого! — воркнув Бовдур. — І так ємся п'євої пари напудив, немов би був рукою хопив гадину. Тъфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спити він, обнявши з Митром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперик, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, тут ліпше,—буркотів він.—Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, спрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, ряпуй!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочетися.

— Де гроші? Давай гроші? — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кости. Кров жбухнула силініше, рухи

тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім переспали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи їй вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки, то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз-у-раз гинуть, а замісць них нові повстають...

А Бовдуру клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві,—значиться, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?... За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заліг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдуру нічого не відповідав, не дрожав, не боявся,—клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, тормосячи Бовдура за голе плече.— Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільні були Бовдура з оставпіння. Він ворухнувся, підняв голову, відихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном,

у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості.

— Постпій, побачиш комедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будем видіти.

Він успав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, що сили загримав у двері. Гуркошання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що тут таке? Що тут таке? — питали всі, спрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого гrimаєш? Що то має бути?

— Та якасť комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знапи яка.

З вартівні донісся крик, проکляття. Це капрал збудився, хопив лихтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів к дверям.

— Що тут за сто дідків гrimає? — кричав він. — Грimalo би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи гrimати.

— Та не будеш ти тихо, проکлята почеревино! Також як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку, піак що вона пирслаж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив лихтарню на підлогу і взявся розмікати колодку, пінячись зі злости, бо Бовдур за ввесь той час не переспавав гrimatii. Ale скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукали лихтарні, Бовдур розтворив їх цілком і списнутим п'ястуком щосили зацідав капрала межи очі, так що той перевернувся без пам'яти на сінешній поміст, а лямпа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі ж, казав, отвори! А ти не квалишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Ряпуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з лихтарнями.
— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу оцвому свинтухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з лихтарями. Ale як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом на серед казні, всі поліціяни стали мов укопані, і йойкнули мимо волі. Насеред казні, підплываючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього нахилений клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а тут що таke?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таke зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!...

— І пощо ж ти, нелюдє, позбавив його життя? — запитав дід Пенько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуrom. Його власні риси, бачилося, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світязчого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз словози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лиця і важко-важко заридав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!

Хвилю ще стояли арештанті і поліціяни, мов причаровані, над тою поптрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згодом схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього. — Тобі вже не тут місце. Час перенеслися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посінаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зиваючої рани Андрія, переділюючи її доловеною в півперек на дві половині, — адіть, оце моя половина, а оце ваша половина.

вина! Це моя, а то ваша! Не бійтесь, тутки я спокуптю за обі, але там є ще Бог, справедливий, то він буде вміти розпізнати, комура моя половина, а комура ваша!...

Брязнули залізні пугта і Бовдур дався в них замкнути без супропивлення. А тим часом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а ділі, мов не своїм голосом, обізвався:

— Quidnam, domine? Diem supgetum obiisti?¹⁾

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на нього рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas!²⁾

Але не можучи на лицах оточуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ліг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

¹⁾ Що ж це, пане? Чи наслав ти останній день?

²⁾ Хай пропаде чоловік, хай росте людяність!

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ.

I.

Е, що по ви, молоді яндруси¹!), говорите!... По місті проптуарами ходять та ходаки з долин висміють²) — велика шпупка! А зловлять хапраки³), то також що? Заведутъ на дідівню⁴), кобзнутъ там чи й не кобзнутъ⁵), та й по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би отпакому Лехкевичові в її руки дісталися! Почув би, по чому перець.

Я про себе кажу. Були такі, що ще гіршу соломаху кошпували. Але ї я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! От уже оце двадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов мушу до свого — по чужих коморах

¹) В злодійськім жаргоні хлопець, злодій. ²) Портмоне з кишені витягають, т. т. крадуть. ³) Поліцянти. ⁴) Вартівня поліційна. ⁵) Вдярять. (Ів. Фр.).

шаригши. Так і таки мушу, бо що ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, пільки однєй лишається, що бухацька¹⁾ кумпанія. А це також бистрий кінь—день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Та й ще то тут, то не найгірше. Приходилося не раз і солено й терпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеться. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не поможе.

Оп я раз так в однім селі—вже в котрім і дє, на що вам те знати?—досить, опорядив там одного багача. Роботи було доспа. Комора, бачите, як спрук повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися та й у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід—уже як там і куди, то вам також ні на що не здастесь знати—досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали копати карпох²⁾. Народу по полю немного. Погода, сонечко ще припікає. Мені зв'язали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

- Дай Боже!
- Дай Боже!

¹⁾ Злодійська (Ів. Фр.).

²⁾ Картох—картопля.

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати пам'ятку, — каже один соляр.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може дозволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої, сміючись.

Соляр самий від заднього воза, та до мене.

— Ану но, паничу, стань!

Стаю. Він підкотив мені штани повище коліна і попідв'язував їх мотузочками понад колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та йпустив мене наперед себе по при фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж путемов гадина впилася нараз в обі мої ноги. Соляр щосили цвякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце, — крикнув соляр, та й зареготався, і всі з ним. Дротований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, де діткнувся тіль, то мов ножем!... А вузли мов п'явки повпивалися в м'ясо... Я живо¹⁾ далі попри другий віз, — другий соляр те саме. Я попри третій — той те саме. Шість іх було, і поки я минув всі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливалася. Ех, запам'ятав я собі тих солярів, дізнався від-

¹⁾ Живо — скоро.

так, з якого що вони села такі ченці вивелися, то вже я й їм пригадався!... А мої господарі в регіт, та похваляють солярів, що на який то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один. — Видите, злого їому нічого не станеться, а пам'ятку буде мати. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до війта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки війтіха щось там по сінях крутиться. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де би тут його намістити?

— Або я знаю, де? Містіть, де хочете, коби лиш не тут. Нащо мені клопоту?

А я стою та аж очима благаю, щоби змиливалася... Бо вже те я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені в того, в кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра мені не буде.

Тим часом вістъ по селу пішла: привели злодія! Зараз, що було по хатах — біжитъ. Поставали на оборі, дивляться, одні кленутъ, другі грозять, треті так собі споять. Аж тут і мій господар, той що в нього пропажа, пропискається, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кат. Зблишився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знапися.
Я нічого.

— Куме,—каже до одного з тих, що мене привели,—ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припильну.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше,—сказала війтиха, стоячи в дверях.

— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідається.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїlostи. Далі завернув ік плотові і виломив колик.

— Сюди його!—крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив попри нього, він замахнувся на мене. Було би певно тут на місці по мні, якби не були його задержали.

— Ні, куме,—сказав один,—так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Ішо, я? — крикнув він.— За такого опришка¹⁾). Та ж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашили можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрижати!—крикнув газда і зблишивши до мене, вдарив мене кулаком межи очі. Я пирснув на землю, мов сніп, піт'ма заступила очі, пам'ятъ покинула мене...

III.

Прокинувшись я. Сонце на заході. Я сиджу на призьбі, сорочка на мні вся мокра:

¹⁾ Опришок—бандит.

видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю нечує ніякого, немов усе шіло затверпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторятий і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почувся гомін.

Один кинувся опіврати¹⁾ лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенъкий, спіймали? А видаць! Треба тобі було того? А тепер громаді біла, треба і тебе пильнувати, поки не буде наголи вілляти тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Гане начальнику, — осмілився я, — дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув війт, — не можна, любенъкий, не можна в мене! Тут кум Матій кривди тобі не зробить, не бійся, припильнє тебе добре. Побудь тут, синочку, денек-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Це був четвер; значить, два дні ще, — подумав я собі. — Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю, — каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов насеред обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

¹⁾ Отвирати — одчиняти.

— Ну, що ж, любенъкий, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, наше вам оцю черешенъку та дайте йому те, що йому після права належить! — сказав війт і, відрахувавши п'ять, забрався до відходу. — А ьи, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, щоби йому нічого не сталося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, щоби живий був! — сказав він, усміхаючись і кладучи написк на те слово «живий». — Я тут завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже їй зовсім стемніло. Матій стояв збоку, як кат над душою, ждав тілъки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — цідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюгом і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'янин! — рे�готався він. А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печі огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки

були бліді і трептіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець столу, сопучи, мов міх ковалевський. Нараз зірвався і, громнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бійся Бога!

— А він боявся Бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з Богом рахується!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кості порахую. Ходи но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і громнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутлив ланцюг до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до моєго лиця. Відтак почув я біль у груді, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очуняв. В печі погасала грань¹⁾, зрештою в хаті темно й тихо. Я під

¹⁾ Грань — жар,

лавою, скручений у двоє, як слімак. Рухаюся—біль страшений. Кожна кісточка, кожне місце... В горлі пересохло, палить. Я заспогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилъкотячи невиразно. Бачу, жовте, поморщене лице нахилилось наді мною; дрожача, холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!..—простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь!—шептала баба.—Бідний ти, небоже, бідний, але що ж я тобі пораджу?

— Біг заплати вам!—прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла, як тінь, а коли війшов газда, вона вже кахикала на печі.

— А що, не обзвався злодій?—запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до лівка! Ще як мара крепне¹⁾, то готова й на правду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. От, гадаю собі, ченъ²⁾ змилюється та полегшив, попустить ланцюга. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печі та й ліг спати.

— Все одно,—що лиш пото чую,—як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмурив. Що я витерпів за тих кілька годин, того

¹⁾ Крепне—пропаде, вмре.

²⁾ Ченъ—може.

певно було б мені пошрохи стало ї на десять літ. Уже гадав, що може кров мене зале і просив Бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому би, щасливішому, може було б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а пота ніч була може найтяжча і найдовша в моїм житті. Ще якби баба не була мені дала води напитися, то я би був певно не витримав. Та відай ¹⁾ на те воно вже йшло, щоб я витримав!..

VI.

Розвиднилося. В хаті повстали. Мій газда перш усного до мене. Надслушує—дихаю. Аж відсанув.

— А, ти ще живеш?—крикнув.—Ну, проси Бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекоче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та ї таки на моїм стало!

Витянув мене з-під лави, розкрутив ланцюг.—А, Господи, Тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на прильбі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті запопили, дим пішов клубами попід

¹⁾ Відай—мабуть.

спріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся,—мовчу. Газда тим часом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи попри мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладати під жито. Вже я трохи втішився. Не буде, гадаю, моєго ката хотіть через день.

Аж тут чую—гомін. Дивлюся, війт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе тут заходили?

Я ледве дишу, а весь у крові.

— Що ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... війтє—простогнав я,—другу.. таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько?—всміхався війт.—Ні, не бійся, витримаєш. Такі як ти вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі в мене належить?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'ятуваний же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на снідання п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, напиши вам оцю черешенську, та добре його!

— А ви, куме,—сказав війт до моєго газди, що саме надійшов,—будете мусіти таки завтра з полуночі вибрратися з ним до міста. Поїдеши ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

Значить завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виривається йому з рук,

а він не може його відрazu задушити. А я знов одебелів цілій, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч очуввати в того чоловіка без серця. Та ѹ за що стільки муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на-спо ринських, та ѹ з того більша часті йому повернулася. А хлоп був багатий! В нього в коморі аби руки добрі, то можна було ѹ не так попаспися!...

VII.

— А тут кум присяжний лишитися через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з-під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка ѹ обід зварила. Кличе його до хати.

А тут я такий ослаблений, такий болючий, такий голодний, що Господи. А ще на приїзді, в тіні, то ѹ холодно якосв, хоч сонечко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, та ѹ дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорятъ, присяжного просять до обіду.

— З Богом Святым, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плачима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене ѹ гадки не мають. А тупи мені борщик пілбиваний таk запах, таk

запах!... Господи, здається, рік життя давби я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по волі. Аж тут дивлюся, стара крадіжкою несе мисчину борщу.

— А що—каже—небожечку, за тебе всі забули? На, сиропо, та хлепни, занесися¹⁾! Але живо, щоби той ірод не побачив!

— Най вам Бог, бабусю, стокротне надгородить!—пробубонів я і взяв мисчину. Руки в мене тряслися, а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я трохи напився, вже «ірод» надходить. Як побачив, то тов мов іскра спалахнув.

— Що,—крикнув,—ви ще тут моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої.

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трапив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоч би ти мені тут мав згинути з голоду, то певно би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би мені всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж, куме, вважайте!—промовив присяжний.

— Що? Мені війт казав сперегти його, але годувати злод'огу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене, ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене оттут у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на пливі, таک і пере-

¹⁾ Занесися—підкріпіся.

вернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов би хто горло мотузком перев'язав. А коли я пропам'ятаємся, то вже був на іншім місці: змочений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кожним віддихом у груди кололо спрашено. Бачите, кістка переламалася, так що їй досі хилітается.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило, мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю,—кажу до неї,—Бог би вам віку продовжив, дайте де-чим занестися!

— Коли ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтесь! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, попоргувалася трохи з господинею і винесла мені другу мисчину борщу, байдицю¹⁾ хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, трохи підкріпився. Господи — гадаю собі —коби то де як на вольний світ! Ще би я може тепер знайшов на спільки сили, щоб утести.

Стара винесла собі кужіль на призьбу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею де-шо говорити, але ліниво. Спека стояла на дворі.

¹⁾ Байдиця — кусок.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Зглянєтесь на мене, такого побитого та замученого! Адіть, як тут сонце пече! Дозвольте мені припочити трохи отут у стодолі. І так, як господар приїде, то мені вночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той його цей ночі накапувався, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота витримав.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтесь Бога, та як мені втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюг на мні такий гряженський. Коби лиш трохи припочити на тоці на соломі.

— Дозвольте юому, дозвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і веретна, і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отворятися, то відсі буде його зовсім видно. Та ѹ куди би там юому втікати?

— Ну, про мене, йди та пролежся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, що би міг, сидачи, в кожній хвилі бачити мене.

— Господи, Тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом, — ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлюся. Герила повні снопів заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там діспашися —

гадаю собі,— а там би вже байка. Продер би причілок, та в долину по стрісі, та в огород поза сподолою. а там... мені впрочім і думати не хотілося, що буде «там», коби лиш відси туди лістапися. Гляжу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на призвбі!. Якби то я тихенъко справився—не вчули би, а поки би похопилися, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне пурто, що ним скована моя права рука з лівою ногою! ІЦО з ним робити? Ану,—гадаю собі—спрібувати¹⁾, чи не дастъся рептязъ із руки зсунути. Заперся я раз—годі. Ще раз—не йде, хоч не багапю й хибue. Е—гадаю собі,—хоч би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ану ж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А покищо, треба накрупнити перевесел тоненъких із сіна, щоб потім обкрутити ними пурто, щоби не дренъчало. Сіно лежало в куті; добув я його добрку жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, та й пішов на свою колоду.

IX.

Тепер час!—подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим легше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й

¹⁾ Спрібувати — попробувати.

сковзлося, хоч аж кості в долоні захрустіли. Ну, слава Тобі Господи, що рука вільна! Борзен'ко я обкрутив перевесами пурпур і прив'язав його до ноги, а поверх напягнув шпанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Леген'ко-леген'ко я виповз із-під кожуха, але так, щоби він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з-під кожуха, я шустр у кут, де мене вже з-під шопи не було видно, а там горі стіною по делинню на платов. Тяжко було, але страх додав сили,—видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по латах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо спріхи кілька кипиць, зубами кусаючи ув'язки, і тим отвором прописся надвір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збитий, змучений, дрижачи я висунув голову зо спріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхово, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати—гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов зорями.

Бовпнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шустр у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я дозволив собі відіткнути. Слухаю—ого, в селі крик, гомін,

гвалт! По саду бігають, шукають, рашяться. Еге—гадаю собі.—шукайте тепер віпра в полі!

Шмигнув я лозами, та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховавочись поза копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже спирти або стоги,—то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеться, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруттям. То я по прутту видряпався аж під вершок, выбрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а пото сіно виране попідпихав долом попід пруття. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Якби ви були тоді виділи мое тіло—ціле синє, як боз, а червоних рубців стільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі мое тмаття не висохло, а відтак забрався в своє леговище. Високо геть, щоби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі своєї нори. То раз ячувся таким слабим,

що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерти,—то знов нова якась сила всипала в мене, і я починав знову розгадувати, що тут діяти далі.

X.

Що ж далі? Перележав я так дві добі, не рухаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора та й далі з криївки! І розуміється, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що, не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкамаття.

Що вже я відтак не раз перевідувався стороночками людьми: а що піам мій газда поробляє? Сміялися. Ка жутъ, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе—ка жутъ—боїтъся, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний!—кажу я.—Перекажіть йому, що нехай не боїтъся. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штепп¹⁾ по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він пільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомостій йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

1) У злодійськім жаргоні слід, знак, зрада. (Ів. Фр.).

УВАГИ.

1) **М а л и й М и р о н**,—належить до серії автобіографічних оповідань і споминів з дитячих років Франка. Про ці оповідання пише Франко в «Передмові» до збірки оповідань «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів 1903 р., зміст: *Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schön schreiben, Отець гуморист, Гірничне зерно, Борис Граб*) ось що: «Оповідання, зібрани в цьому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальніх надрисах хід виховання сільського хлопчика перед 40—30 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступнями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець гуморист» та „Гірничне зерно“ переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в інших оповіданнях цього томику автобіографічний елемент виступає досить живо, то все ж таки не можна, як це чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень як частини моєї автобіографії, бо в усіх крім автобіографічного елементу маються також виразні ертистичні зображення, що домагалися певного груповання й освітлення автобіографічного матеріялу». —Оповідання, написане 1879 р., друкувалося в збірці «Галицькі образки». Серія перша. Русько-укр. Бібліот. 12. (*Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schön schreiben*), що вийшла 1885 р. Увійшло це оповідання і в збірку в «Поті чола» 1890 р. Передруковано зі збірки «Малий Мирон».

2) **О л о в е ц ь**, — написано 1879 р. Друкувалося в «Правді» за 1879 р. (Оловець, з моїх споминів, ескіз) під псевдонімом Руслан. В 1886 р.

в польському перекладі друкувалося це оповідання під заг. «Olówek» в «Краї». Передрукованеться зі збірки «Малий Мирон».

3) Schön schreiben. — написано 1879 р., друкувалося в „Зорі“ за 1884 р. Того ж року друкувався і переклад цього оповідання на польську мову п. з. „Lekcya kaligrafii“ в „Prawdzie“ ч. 18, підписане псевдонімом Мирон Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р., в „Поті чола“ 1890 р., друкувалося і в „Свободі“ за 1895 р. під псевдонімом Мирон. Передрукованеться зі збірки „Малий Мирон“.

4) Миктичів дуб, — оповідання це друкувалося в „Славянському Алманаху“. II том. Віденськ., 1880 р. Цей другий том був сконфікований і не побачив світу, а оповідання видобуте було з нього з припадково зіхованого прокурорського примірника. Було надруковане в збірці „На лоні природи“ (Львів 1905). звідки й передрукованеться

5) Грицева школа наука, — друкувалася фелетоном в „Ділі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон**. В 1884 був надрукований польський переклад в „Prawdzie“ під з. „Hucioś w szkole“ з підписом М. Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р. і в „Поті чола“ 1890 р. Передrukovanеться зі збірки „Малий Мирон“.

6) Мавка, — оповідання це було надруковане в „Зорі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон**. Увійшло в збірку „На лоні природи“ 1905 р., звідки й передрукованеться.

7) Поєдинок, — ця тема інтересувала Франка і він обробив її і прозою і поетично. Пoема „Поєдинок“ була написана 6—9 січня 1883 р. і увійшла в збірку поезій „З вершин і низин“. Прозою друкувалася в „Зорі“ 1883 р. з датою „Львів дня 19 падолиста 1883“ під псевдонімом Мирон**. Польський переклад був надрукований в „Краї“ за 1886 р. під з. „Pojeđunek“, (Zimowa opowiesc), підписаний Мігоп. „Поєдинок“ увійшов у збірку „На лоні природи“, звідки й передрукованеться. Хоч „Поєдинок“ не звязаний формально з дитячими споминами Франка, але друкуємо його в цім томі через внутрішній ідейний зв'язок.

8) Мій злочин, — (нарис) був надрукований в „Літер.—Наук. Вісникі“ за 1898 р. Цього ж року

був надрукований і німецький переклад цвого оповідання в „Die Wage“ під заг. „Mein Verbrechen“. В 1903 р. „Мій Злочин“ був надрукований в албманаху „Дубове Листя“ на згадку про П. О. Куліша, (Київ 1903 р.). Передруковується зі збірки „На лоні природи“.

9) У кузні,—було написане в 1902 р. і надруковане в збірці оповідань „Добрий заробок“ (Львів 1902 р.), звідки й передруковується

10) У столярні,—було надруковане в 1902 р. в „Літературній“ вісніці „На лоні природи“, звідки й передруковується.

11) Отець гуморист,—було написано в 1903 р. спеціально для збірки оповідань „Малий Мирон“, звідки й передруковується

12) Гірничне зерно,—було написано в 1903 р. також для збірки оповідань „Малий Мирон“, звідки й передруковується.

13) Борис Граб.—оповідання це друкувалося вперше в „Зорі“ в 1890 р. є це частина недокінченої повісті „Не спитавши броду“. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

14) Під оборою,—було написано в 1905 р. для збірки „На лоні природи“, звідки й передруковується.

15) Моя стріча з Олексою,—оповідання це майже невідоме. В працях про Франка, крім С. Єфремова, ніхто про нього не згадує, хоч для характеристики Франка має воно чимале значення. Друкувалося воно в першому галицькому соціалістичному виданні „Дзвін“ 1878 року, який був продовженням закритого поліцією „Громадського Друга“. „Дзвін“ виходив недовго, був закритий, а на його місце вийшов „Молот“. Оповідання друковане т. зв. драгоманівкою. Підписане одним із численних псевдонімів Франка — Мирон Сторож. Стріча з Олексою відбулася в рідному селі Франка Нагуевичах. Жінка Олеся через недогляд автора спочатку називається Олена, а при кінці Катерина. Нами виправлено скрізь на Олена. Передруковується з журналу „Дзвін“.

16) На дні,— написане в Коломиї 17-20 червня 1880 р., було надруковане окремою книжкою в „Дріб. Бібліотеці“ під заг. „На дні“. „Суспільно-психологічна

студія" 1880 р. В 1886 р. було надруковане по-польськи в *Przegl. Społecz.* під заг. „*Na dnie*”. *Studium społeczno-psychologiczne*, і окремим відбитком з нього. Увійшло в збірку „*В поті чола*” 1890 і в видання „*Віку*” в Києві 1903 р. Передруковується зі збірки „*В поті чола*” 1890 р. Історію цього онповідання розказав Франко в своїй автобіографії (див. Франко: *Твори* т. I. Додатку).

17) **Хлопська комісія**, — було написане в 1881 р. по-польськи і друкувалося фельєтоном в „*Prawda*” без підпису автора 1884 р. Того ж року було надруковане в львівській „*Зорі*” по-українськи. Увійшло в збірку „*В поті чола*” 1890 р. і в київське видання „*Віку*” 1903 р. Передруковується зі збірки „*Панталаха і інші оповідання*” (Львів, 1902 р. Зміст: Передмова, Панталаха, Хлопська комісія, В тюремнім шпиталі).

Iw. Лизанієвський.

